SZELÉNYI IVÁN – MIHÁLYI PÉTER

Az egyenlőtlenségek új formái

(Magyarország az Orbán-korszakban, 2010 – 2025)

Budapest, 2026

A kötet
az EUROPE Kft.
támogatásával készült

© Mihályi Péter, Szelényi Iván 2026.
Minden jog fenntartva.

Kiadó: TÁRKI Zrt.

www.tarki.hu
E-mail: tarki@tarki.hu
Tel: +361 309 7676

Tipográfia: Vass Ákosné Török Szonja

ISBN 978-963-88559-2-3

Tartalom

A szerzők ... 4
Bevezetés ... 5

ESZMETÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK 6

Hármas interjú (1): Szelényi Ivánnal beszélget Kolosi Tamás és Mihályi Péter ... 6
Hármas interjú (2): Szelényi Iván beszélget Melegh Attilával és Mihályi Péterrel ... 21
Max Weber a politikai uralom négy formájáról ... 42
Az egyenlőtlenségek valódi természetéről ... 46
Liberalizmus – nehezebb, mint gondoltuk ... 52

MÁSUTT IS VAN ILYEN: NEMZETKÖZI KITEKINTÉS 58

Járadékvadászat Nyugaton és Keleten ... 58
Magyarország útja Közép-Európából az Illiberális Internacionáléba ... 62
Amerika már visszafordult, Magyarország még nem ... 80
Az illiberalizmus visszaszorulása napjainkban ... 95
Szovjetunió: kommunizmus nélkül? ... 101
Az orosz birodalom háborúja Ukrajna ellen:
A posztkommunista átmenet legkockázatosabb időszaka ... 105
Szuverenitás: a szabadság védelme vagy a zsarnokság ideológiája? ... 113

FAJOK? ETNICITÁS, RASSZIZMUS 120

Fajok? Etnicitás és rasszizmus ... 120
Bevándorlókra szükség lenne, vendégmunkásokra nincs ... 133
A morális pánik természete
(Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi
és politikai válságok a 21. században) ... 138

ORBÁN RENDSZERE 160

Köztársaságunk alapállapota – a kezdetektől fogva ... 160
Harminc év után
(A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai) ... 170
Van-e értelmisége a Fidesznek? ... 181
Lopták vagy kapták? ... 192

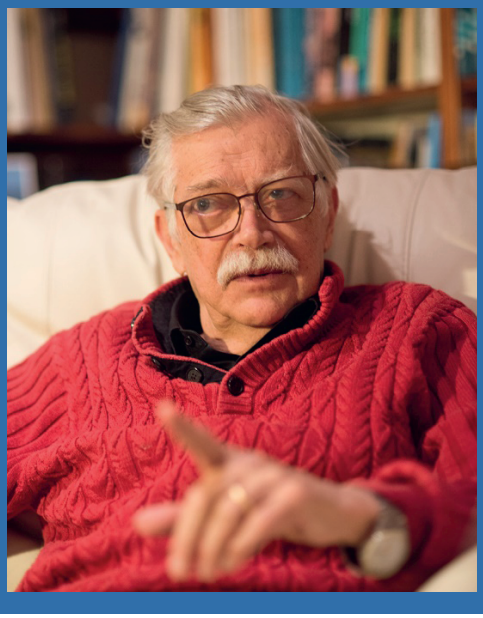

SZELÉNYI IVÁN (sz. 1938) Széchenyi-díjas magyar szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A város- és településszociológia, a kapitalizmus és a szocializmus szerkezeti problémáinak nemzetközi hírű kutatója.

1973-ban védte meg a szociológiai tudományok kandidátusi értekezését. 1974-ben a Konrád Györggyel közösen írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv kéziratának tartalmát izgatásnak minősítették, emiatt letartóztatták, majd lényegében kiutasították Magyarországról. Csak 1983-ban kapta vissza útlevelét. Előbb Angliában, majd Ausztráliában tanított, később, 11 éven át tanszékvezető volt a Kaliforniai Egyetemen, Los Angeles-ben (UCLA). 1999-ben a Yale Egyetem tanszékvezetőjévé nevezték ki.

2014-ben, közel 40 évnyi külföldi tartózkodás után hazatelepült Magyarországra, de megtartotta időközben megszerzett amerikai állampolgárságát is. Művei magyar nyelven kívül angol, francia, német, spanyol, koreai, kínai, orosz, lengyel, bolgár és román nyelven jelentek meg. Öt egyetem díszdoktora, 2008 óta Budapest díszpolgára, tagja a TÁRKI Zrt. Igazgatóságának, a jelen kötet kiadójának.

MIHÁLYI PÉTER (sz. 1953) közgazdász, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, a Budapesti Corvinus Egyetem professzor emeritusa.

1983 és 1993 között Genfben, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságánál elemzői munkát végzett. 1996 és 2024 között a Közép-Európai Egyetem (CEU) vendégprofesszora.

1997 és 1998 között a Pénzügyminisztérium közkiadásokért felelős helyettes államtitkára. Az Államreform Bizottság Egészségügyi szakmai Munkacsoportjának vezetője 2006. július 1. és 2007. július 1. között. A Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét 2007-ben kapta meg a magyar egészségügy reformjának közgazdasági megalapozásában végzett munkássága elismeréseként.

Tudományos pályája során kutatásai szorosan kapcsolódtak a rendszerváltás gazdaságpolitikai feladataihoz: az állami vagyon (és ezen belül a lakásvagyon) privatizációja, nyugdíjreform, egészségügyi reform, az euró bevezetése, társadalmi egyenlőtlenségek. Legutóbbi könyve, a *Privatizáció és államosítás Magyarországon I-IV.* (Akadémiai Kiadó, 2025) a magyarországi tulajdonosi átalakulások legújabb fejleményeit, beleértve a 2010 utáni államosítási folyamatokat, dolgozza fel.

Bevezetés

Ez a kötet 18 magyar nyelvű tanulmányt és két interjút tartalmaz, amelyet 2015 és 2025 között együtt készítettünk – onnan számítva, hogy Thomas Piketty könyvének magyarországi bemutatóját[1] követően kiderült, Iván négy évtizedes távolléte (1975 – 2014) idején kényszerűségből megszakadt barátságunk és munkakapcsolatunk felújítható. Időközben persze kettőnk szakmai elkötelezettsége és a világról alkotott véleménye többször is változott, de Piketty nagy hatású könyve kapcsán mindketten ráéreztünk arra, hogy lényegében minden fontos elméleti kérdésben körülbelül ugyanott tartunk. Egyébként az elmúlt évtizedben – két monográfián túl[2] –, számszerűen húsznál is több cikket publikáltunk angol és magyar nyelven, de a különböző irányú és jellegű ismétléseket minél inkább elkerülendő, több közös cikkünk is kimaradt ebből a válogatásból.[3]

Az írások alapjában véve nem időrendben követik egymást, hanem négy fejezet-cím alá kerültek besorolásra. Az első fejezet a klasszikus politikai gazdaságtan alapkérdéseihez megy vissza (az érték mérhetősége, a nemzeti jövedelem termelése és elosztása, stb.), vagyis elméleti és elmélet-történeti fejtegetéseket tartalmaz. Gondolatainkat részben a marxista történelem- és gazdaságfelfogásról alkotott mai véleményünk alapján rendeztünk össze, részben pedig arra törekedtünk, hogy a hazai szociológia és közgazdaságtudomány fejlődéstörténetének kereteibe illesszük azt az 1989 előtti időszakot, amikor Magyarországon – Kornai János fogalmát kölcsön véve – a szocializmus klasszikus modellje volt érvényben. A kötet elejére került két interjú ezt a célt szolgálja.

A második fejezetbe hét írás került beválogatásra, melyek mind amellett érvelnek, hogy a magyarországi posztkommunista rendszer 2010 és 2025 között sok hasonlóságot mutat azzal, ami a külvilágban ez idő tájt történt. A harmadik és negyedik fejezet azt vizsgálja részleteiben is, hogy miképpen kapcsolódnak az Orbán Viktor által nyíltan felvállalt fajelméleti, rasszista indíttatású gondolatok egy világszerte fókuszba került problémához, a bevándorlás kérdéséhez. Orbán Viktornak a magyar nemzeti sajátosságokról tett megjegyzései között vannak olyanok, melyek értelmezhetők implicit fajelméleti (rasszista) tételnek is. Orbán volt az első európai állami vezető, aki agresszíven támadta Angela Merkel ígéretét, hogy Németország minden menekültet befogad. Orbán minden menekültet migránsnak minősített. 2015 szeptemberében Magyarország nem adott menedék jogot az életükért menekülőknek sem: sok ezer menekültet a magyar hatóságok egyenesen az osztrák határra szállítottak. Orbán ma is úgy tekint ezekre az emberekre, mint potenciális bűnözőkre, akiktől ő védi meg az „etnikailag homogén" magyarságot – későbbi megfogalmazásaiban a Kárpát-medencét, sőt a fehér, keresztény Európát is. Egy évtized alatt Orbán gondolatai nagy népszerűségre tettek Európában, sőt azon túl is. Az Egyesült Államokban Donald Trump – például – már első elnökjelölési kampányában is tartott élesen bevándorlás ellenes beszédeket, s jórészt ezzel nyert választást 2016-ban és 2024-ben is.

Szelényi Iván – Mihályi Péter
2025. november

---

1 *A Tőke a 21. században* című kötet magyar kiadásának megjelenése alkalmából szervezett könyvbemutató pontos dátuma 2015. április 22., színhelye pedig az MTA könyvtára volt. A kerekasztal-beszélgetés egyik résztvevője volt Szelényi Iván.

2 Sz. I. – P. M.: *Varieties of Post-communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*, 2019/2020, Brill; P.M. – Sz. I.: *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality – The Top 20%*. Palgrave-Macmillan (Springer), 2019.

3 Így például kimaradt két cikkünk, amely az *Élet és Irodalom*ban jelent meg. „Pánik ma: vírus, gazdaság, etnikum" (2020. jún. 26.); „A nemzetállamok ellenforradalma" (2018. jún. 1.).

ESZMETÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Hármas interjú (1): Szelényi Ivánnal beszélget Kolosi Tamás és Mihályi Péter

RÉGEN TÚL A SZOCIALIZMUSON !?[1]

Szelényi Iván bevezetője

Kolosi Tamással az 1960-as évek végétől mind a mai napig töretlen barátságban vagyunk, bár nézeteink közben sokféleképpen változtak. 1969-ben az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete egyéves szociológiai kurzust indított azzal a céllal, hogy akik szociológiaképzés nélkül végezték el az egyetemet, most ezt pótolhassák. Tamás pontosan megfelelt ennek a követelménynek. Az egyéves kurzus után, 1970-ben az intézet kutatóként alkalmazta is. Ott is maradt, amíg 1985-ben a TÁRKI-t vagyis a *Társadalomkutatási Intézet*et létre nem hozta. Ekkor vált független kutatóvá és vállalkozóvá.

Rögtön az induláskor, 1969-ben én lettem ennek a tantárgynak az egyik oktatója. Így lettem Tamás tanára – 31 évesen egy 21 éves hallgató tanára. Ennek ellenére ez a kapcsolat egy nagyon intenzív tanár-tanítvány viszonnyá alakult, bár nekem Tamás szimpátiájáért a kor legjobb szociológusaival – például Ferge Zsuzsával – kellett versengenem. Én módszertant tanítottam, még a tankönyvet is én írtam. Módszertanból – főleg statisztikából – nem sokat tudtam. De Konrád Györggyel közösen végeztünk néhány *survey* jellegű (kérdőíves) városszociológiai kutatást, amit a szakma jól fogadott. Tamás, akiből az idők során az empirikus rétegződéskutatás egyik legjelentősebb tudósa lett, ennek a *survey* megközelítésnek az alapjait az én előadásaimban hallotta először.

Én azonban a módszertant sajátos módon tanítottam. Miközben beszámoltam a terepmunka izgalmairól, elmondtam azt is, hogy szerintem milyen problémák vannak az így begyűjtött adatokkal, s kifejeztem kételyeimet a társadalmi *rétegződéskutatás* elméleti alapjaival kapcsolatban is. 1963 után ugyanis a Kádár-rendszer szívesen vette és jelentős összegekkel támogatta is a rétegződéskutatásokat – ezzel bizonyítva, hogy a párt vezetői ismerik a társadalmat, amelyet irányítanak. Nekem viszont hiányzott a hatalmi viszonyokat feltáró *társadalmi struktúra* vizsgálata. Tamás is ezen az úton indult el. A kurzus elvégzése után az intézetben ezt a vitát folytattuk vele és Papp Zsolttal. Ebben a szellemben született meg 1983-

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2025. novemberi számában.

ban Tamás első könyve, a *Struktúra és egyenlőtlenség*, ami a rétegződés elméletek kritikája is volt, de egyben egy kísérlet is egy szocializmus kritika felvázolására.

Hogyan és miért vált Kolosi a rétegződés kritikusából annak legjelentősebb tudósává? Erre a kérdésre a válasz nem is annyira bonyolult. Akik a szocialista társadalmakban kritikai struktúra elméletet gyártottak, azok egyszersmind a szocialista társadalmak radikális reformerei is voltak. Ők – a 80-as évek közepétől – kezdtek arra rádöbbenni, hogy a szocializmus halódóban van, és arra, hogy ennek az alapvető oka a személyes magántulajdon tilalma. 1990-ben voltak, akik azt hitték a szocializmus megbukott és elérkezett a liberális kapitalizmus világkorszaka. Ez hamarosan szintén naivitásnak bizonyult. A szocializmus romjain és romjaiból sokféle politikai rendszer jött létre. Akadnak közöttük liberálisok, de vannak a diktatúrával kacérkodó illiberális, vagy éppenséggel diktatórikus rendszerek is. Ebből következően számos radikális struktúra elmélet, mint a szocializmus reform programja, a gyakorlatban megbukott.

A kommunista hatalom válasza a radikális reform programokra váratlanul kemény volt. Voltak, akik ilyen programok miatt börtönbe vagy száműzetésbe kerültek. Ez önmagában magyarázza miért váltott Tamás kutatási témát és módszert. Az általa módszertanilag magas szinten végzett rétegződéskutatást viszont megbecsülték és magas szintről is támogatták. Utólag is csak azt tudom mondani: jó utat választott.

***

MIHÁLYI Kedves Iván! Onnan jött az ötlet, hogy ezúttal[1] Kolosi Tamást vonjuk be a beszélgetésünkbe, hogy Te írásaidban és a veled készült interjúkban többször is úgy foglaltál állást, hogy az 1989/90-ben lezárult szocialista korszak legjobb rétegződés-elmélete az volt, amit Kolosi Tamás alkotott. Noha volt több versengő leírás is, például Hegedüs Andrásé vagy Ferge Zsuzsáé, de a mából visszatekintve számodra a Kolosi-féle elmélet tűnik a legpontosabbnak. Két témáról fogunk tehát ma beszélgetni: az egyik a lezárt szocializmus. Majd négy évtized távlatából mit tudunk mondani? Melyik a jó kifejezés egyáltalán, a hatalmi struktúra, vagy a rétegződés? Mi igaz abból, amit akkor Szelényi Iván és Kolosi Tamás írtak, vagy amit mások írtak? A második téma: a szocializmus idején kidolgozott elméletek mennyire érvényesek a mai helyzetben? Akár elfogadhatjuk is, vagy abból semmi sem használható?

KOLOSI A saját álláspontomat illetően azzal szeretném kezdeni, hogy nem általában a szocializmusról, hanem azon belül a szocializmus társadalmi rétegződéséről írtam. Talán a Szelényi Ivánnak ezt a nagyon kedvező, elfogult véleményét az is alátámasztja, hogy nagyon sok mindenben hasonlóan képzeltem el a szocializmus társadalmi rétegződését, mint Iván. Mindkettőnk számára a rétegződés megértésében alapfogalmat jelentett Polányi Károlytól kölcsönzött teória, a *redisztribúció* fogalma. Tehát az, hogy a szocialista újraelosztás folyamatában a különböző társadalmi csoportok milyen helyet foglalnak el. Ezt módom volt előbb

1 2025. március 15-én Szelényi Iván Melegh Attilával és Mihályi Péter hármas beszélgetést folytatott, ami szerkesztés után magyarul és angolul is megjelent (a *Mozgó Világ* 2025. májusi számában „A hatalom természete az illiberális rendszerekben” címmel, angolul pedig az *Intersections* nevű internetes szociológiai folyóiratban (2025. évi 3. szám). Várható a beszélgetés megjelenése kínai nyelven is. Szinte napra pontosan fél évvel később, 2025. szeptember 10-én Szelényi Iván fogadta Mihályi Pétert és Kolosi Tamást. A hármas beszélgetés leiratát mindkét alkalommal Kerényi Ádám készítette el.

elméletileg vizsgálni, aztán 1981-82-től kezdve egy olyan nagyszabású empirikus vizsgálat keretében, aminek a mérete a II. világháború idején megkezdett és több mint félmillió frontkatonára kiterjedő *American Soldiers* felmérés után talán a legnagyobb volt az egész világon. Mi a magunk kérdőívével öt alkalommal mentünk ki 1700-1800 családhoz, s vettük fel az empirikus adatokat. A mi általunk felvett adatokból nagyon sok elemzést publikáltunk. Tulajdonképpen egy szerencsés helyzet volt, hogy a '80-as évek elejére az ország vezetése, azaz mind a Párt, mint a kormányzati vezetés látta, hogy nagy baj van, és ebben a bajban azt gondolták, hogy talán mi, szociológusok is tudunk valamit segíteni, abban, hogyan lehet ebből a bajból kilábalni. Ez illúzió volt persze a politikusok részéről, mert a társadalomtudomány soha nem tud direkt módon a politika segítségére lenni. De mindenféleképpen egy kedvező helyzetet teremtett arra, hogy lehetőségem volt egy munkacsoport megszervezésére, és erre a nagy adathalmazokat létrehozó empirikus vizsgálatra. Alapvetően a Központi Statisztikai Hivatal adatbázisait használtuk. Igazából Andorka Rudolf *mobilitás*-vizsgálatainak[1], Ferge Zsuzsa *szegénység*-vizsgálatainak[2], Hankiss Elemér *érték*-vizsgálatainak[3], valamint az én vezetésemmel lefolytatott *rétegződés*-vizsgálatoknak[4] köszönhetően végül is elég sok mindent megtudtunk a magyar társadalom rétegződéséről.

MIHÁLYI Ennyi évtized távlatából mit gondoltok arról, hogy milyen mértékben volt érdemes a társadalmat szegmentálni? A 10 millió ember mind külön eset volt, de nyilván ilyen számosságú kategória rendszerrel már nem lehet dolgozni. Amikor készültem erre a beszélgetésre, láttam az interneten egy táblázatot, amit feltehetően Kolosi Tamás készített, s ahol 10 kategória van megkülönböztetve. A jelenből visszatekintve ez a 10 vajon egy releváns szám-e?

KOLOSI Tulajdonképpen a mi vizsgálatunknak az volt a lényege, hogy megkülönböztettük a társadalomnak az *életmód*ban kifejeződött rétegződését és a társadalmi termelési folyamatokat szabályozó működési mechanizmusokat. A rétegződésnél, az általunk használt akkor modernnek számító matematikai modell éppen egy 10 dimenziós modellben volt a leghatékonyabb. De ugyanígy lehetett volna akkor több, vagy kevesebb csoportot is létrehozni, mert ezek a rétegződési csoportok tulajdonképpen nem valóságos csoportok voltak, hanem a kutató által mesterségesen összegereblyézett társadalmi csoportok. Ezek a szegmensek az embereknek a társadalom rétegződésében való elhelyezkedését írták le a speciális magyar viszonyok között. A társadalom struktúrája, szerkezete nagyon sokban hasonló volt a többi szocialista országban meglévőhöz, még akkor is, hogy ha a magyar valóságban sok minden speciális volt a '80-as években. Mindenekelőtt abban, hogy itt az emberek élethelyzetét nagy tömegben határozta meg nem csak az úgynevezett első gazdaságban a társadalom rétegződésében elfoglalt hely, hanem egy tömeges második gazdaság alakult ki a '80-as évek elejére, vagy tulajdonképpen még inkább már a '70-es években. Ez a kettősség, hogy ki milyen pozíciót tudott az alapvetően redisztributív, újraelosztó jellegű *elsődleges* gazdaságban és elsődleges társadalomban, illetve a protopiaci körülményeket hordozó *második* gazdaságban elfoglalni.

1 Ld. Andorka R.: *Merre tart a magyar társadalom? Szociológiai tanulmányok a magyar társadalom változásairól és problémáiról.* Lakitelek, 1996.

2 Ld. Ferge Zs.: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Bp.: Magvető, 1986.

3 Ld. Hankiss E.: *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*, Bp.: Magvető, 1977.

4 Kolosi T.: *Struktúra és egyenlőtlenség*, Bp.: Kossuth Kiadó, 1983.

Ennek a kettőnek az egymáshoz való viszonya sok tekintetben eléggé speciálissá tette a magyar társadalom szerkezetét. Én úgy gondolom, hogy az a modell, amit mi leírtunk, először egy tízkötetes könyvsorozatban, amit megjelentettünk a munkatársaimmal, az a társadalmi egyenlőtlenségeknek egy viszonylag jó leírását adta. Ebből nagyon sok minden tovább öröklődött a rendszerváltás utánra is.

MIHÁLYI Szelényi Iván mit látott ebből külföldről?

SZELÉNYI Számomra a ’70-es évek elején Kolosi Tamásnak az a gondolata volt rendkívül fontos, hogy a rendelkezési joggal kell foglalkoznunk. Tulajdonképpen a marxizáló osztályelméletnek ez volt a legradikálisabb kritikája, hiszen abban a kulcskérdés a tulajdonlás volt. Kolosi Tamás jelentős tudományos újítása az volt, hogy kimondta: *a tulajdonlás helyett a rendelkezésekkel kell foglalkozni*. Mert ez a fajta rendelkezési jog a szocialista rendszerek differencia specifikája.

Ezt annak idején nemcsak Magyarországon, hanem sok helyen másutt is a világon nehezen értették meg az emberek. Arra számítottak, hogy előbb-utóbb ki fog alakulni egy tulajdonosi osztály. Ezt többen expliciten meg is fogalmazták. Például azt, hogy a kommunista káderekből előbb utóbb egy új burzsoázia lesz. Ez úgy fog történni, hogy magántulajdonná konvertálják a rendelkezési jogot. Ez a létező szocializmussal foglalkozó emberek, legyen az Magyarország, legyen az Lengyelország, vagy a Szovjetunió maga, óriási tévedése volt, mert ilyen átmenetről szó sem volt.

Hogy egészen pontos legyek, ha valami elkezdődött ebbe az irányba, ami Magyarországot különlegessé tette, akkor az az volt, hogy megkezdődött valamiféle vagyonfelhalmozási folyamat. Ez a lakásrendszerben indult el, amikor megengedték, hogy az emberek saját maguknak házat építhessenek, és megengedték azt is, hogy egynél több lakással is rendelkezhessenek. Így tehát voltak ügyes emberek, akik már aránylag okosak voltak, vettek a gyerekeiknek is külön-külön lakásokat, még mielőtt azokra nekik szükségük lett volna, s azokat elkezdték bérbe adni. Ebből valami profitszerű jövedelem származott. De ez volt minden. Ebben azért megvoltak a nagyon szigorú korlátok, hogy ezzel nagyon messze nem lehetett elmenni, és nem létezett a tőkejavak szabad kereskedelme.

MIHÁLYI A jelenből visszatekintve, én nem véletlenül forszíroztam ezt a tízes számot. Menynyire mondhatjuk azt, hogy a klasszikus szocializmusban végeredményben sok minden szólt amellett, hogy elég a munkás és a paraszt kategória, és efölött van egy redisztribúciós elit, mert ez sokkal egyszerűbb, és ez volt a hivatalos doktrína is.

KOLOSI Ez volt a hivatalos doktrína, ami tulajdonképpen soha nem volt igaz. A társadalom ennél komplikáltabban rétegzett volt, amit ezzel a munkás-paraszt-értelmiségi szentháromsággal nem lehetett leírni. Ezt először – politikai kategóriákban – már Milovan Gyilasz, a kirúgott jugoszláv pártfunkcionárius megfogalmazta. Aztán a tulajdonképpeni tudományos kritika Lengyelországban kezdődött Stanisław Ossowski és köre részéről. Ehhez csatlakozott később Márkus Mária és Hegedüs András közvetítésével a magyar szociológus társadalom is.

De azt is fontos felidézni, hogy Ferge Zsuzsa már a 60-as és 70-es években is hasonló következtetésre jutott. Tehát ezt a „*két osztály egy réteg*” primitív modellt, ami igazából sem a hatalmi viszonyokat, sem az életkörülményekben, az életstílusban megnyilvánuló viszonyokat

nem írta le, azt a magyar szociológusok tulajdonképpen már az ’50-es évek második felétől kezdve erőteljesen bírálták.

MIHÁLYI Az világos, hogy egy három dimenziós modell az életkörülmények differenciáltságát nem tudja leírni, de a redisztribúcióhoz való viszonyt talán igen. Abban az értelemben, hogy ugyanúgy a munkásoknak sem volt semmi közük a redisztribúcióhoz, a fejük fölött zajlott, semmifajta igazi szerepük nem volt, és a parasztoknak sem volt. Ugyanakkor pedig, az is igaz, amit Szelényi Iván az előbb mondott, hogy tudniillik az értelmiség vagy a politikai elit átalakulása viszont nem történt meg. Tehát a politikai elit hatalma az továbbra is értelmiségi alapon volt, még hogyha nem is egy szokványos definíció szerint. Tehát a politikai hatalmi struktúra szempontjából nem tűnik utólag úgy, hogy elégséges ez a leegyszerűsített magyarázat?

KOLOSI Nem adott magyarázatot tulajdonképpen semmire. Nem adott magyarázatot arra, hogy hogy választódott ki, a politikai elit. Ha megnézzük, akkor a szocializmus úgynevezett kezdeti időszakában a káderelit igyekezett saját magát a munkásosztályból eredeztetni, és ennek bizonyos szimbolikus kifejeződései voltak, még akkor is, hogyha tudjuk, hogy persze így nem a munkások általában, hanem egyes munkások tudtak a lojalitásukkal és a pártkapcsolatain keresztül karriert csinálni.

MIHÁLYI Igen, de a szocialista rendszer Magyarországon elég sokáig tartott. Nálunk különösen jól megkülönböztethető volt a korai korszak, mikor valóban tanulatlan munkások kerültek politikai hatalmi pozícióba, például Kádár János írógépműszerész. De a ’60-’70-es évektől már egy sokkal egyértelműbb előmeneteli út alakult ki: az egyetem. Nagyon megdöbbentem, amikor megtudtam, hogy a ’80-as években Svájcban valaki lehetett bankigazgató egyetemi diploma nélkül. Lehetséges volt, hogy egy fiatalember Svájcban érettségi után beállt dolgozni egy bankba, ahol 45-50 éves korára az igazgatói rangig vitte. Ez akkor már Magyarországon föl sem merült. Aki bekerült az értelmiségi pozícióba, annak biztos, hogy volt diplomája. Itt történt egyfajta lényegi változás, miközben a tulajdon tekintetében meg nem történt. Mit gondoltok erről?

KOLOSI Ez teremtette meg azt az *illúziót*, amit Szelényi Iván a Konrád Györggyel írt közös könyvben formált elméletté.[1] De tudjuk, hogy ez egy nagyon *efemer* alkalmi kapcsolódás volt. Tény, hogy bizonyos formális kritériumnak a politikai és gazdasági karrierhez szükség volt, de ez csak a kiválasztódásnak csak az egyik faktora volt. Az értelmiségiek is, mint egyének csak akkor tudtak karriert befutni, hogyha az értelmiségi pozíció mellett a lojalitásukat, párthűségüket is kifejezésre juttatták különböző hatalmi pozíciókban.

MIHÁLYI Hogy látja Szelényi Iván az *illúzió* és az *efemer* szavakat?

SZELÉNYI Azt mondanám, hogy a szocialista viszonyok között, de csak a szocialista viszonyok között, csak ilyen módon lehetett elhelyezkedni. Egy szocialista társadalomban hatalomra csak úgy lehetett szert tenni, hogy valaki bekapcsolódott a rendelkezési láncba és rendel-

1 Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása. Megjelent Párizsban, 1976-ban.

kezési jogokat tudott szerezni. Megint hangsúlyoznám, hogy a tulajdon megszerzése nélkül. Ez roppant fontos. Ez, ami miatt a szocializmus úgy múlt el – jobb, hogyha múlt időben beszélünk róla –, hogy az kiderült, hogy ez lehetetlen.

Azt, hogy mindezt hogyan értelmezzük a mai Kínában, az egy nagyon izgalmas kérdés. Kínában kialakult egy egész számottevő magántulajdonlás is. Viszont a magántulajdonlás fellett továbbra is megmaradt egy olyan káderbürokrácia, amelyik felül tudja írni a nagyon gazdag magánmilliárdosok hatalmát, és tulajdonképpen még a vagyonát is el tudja venni. Én egy ideig próbálkoztam leírni a milliárdossá válás útjait, valamint a Mihályi Péterrel közösen írt könyvünkben[1] ezt kapirgáltuk. Ezt a kutatást – többek között – azért adtam föl, mert Kínában gyorsan lettek ugyan az emberek dollármilliárdosok, de gyorsan el is tűntek. Ez azt jelezte, hogy végül is ezek az emberek nem voltak valóságos tulajdonosok. A pártbürokrácia megengedte nekik, hogy úgy gondolkodjanak erről, mintha magántulajdon lenne, de igazság szerint ezt nem engedte meg nekik. Érdekes, hogy a kádárista szocializmussal foglalkozó kutatók sem voltak készek ezt belátni. Nem látták, hogy a kulcskérdés a személyes magántulajdonlás. Magyarországon a ’80-as évek közepéig a legtöbb közgazdász őszintén azt gondolta, hogy az államosítás egyirányú utca. Nem lehet a történelem kerekét visszafelé forgatni. 1990 után nagyon hamar kiderült, hogy igenis lehet.

MIHÁLYI Itt van egy kis ellentmondás abban, amit Szelényi Iván mondott, hogy tudniillik Kína egy más utat járt be az elmúlt 20 évben, és csak látszólag engedte meg a milliárdossá válást. Vagyis azt mondja Iván, hogy ezek csak kamu milliárdosok voltak. Rám egy korábbi példa volt sokkoló hatással. Az, ami Oroszországban a Jukosz olajipari cég tulajdonosával, Mihail Hodorkovszkij-jal történt, aki akkor Oroszország leggazdagabb embere volt. Amikor 2003-ban eladta saját cégének, azt hiszem, a 10 százalékát, külföldi tulajdonosoknak, akkor adóelkerülés és sikkasztás vádjával 14 évre börtönbe csukták. Nehogy már azt higgye, hogy tényleg övé a cég a valóságban is, csak mert papíron az 100 százalékban az övé. Kínába is valami ilyesmiről van szó? Magyarországon sem indult meg a milliárdos képződés a rendszerváltás előtt.

KOLOSI A rendszerváltás előtti időszakban valóban óriási különbség volt Kína és az európai szocialista országok között abban is, hogy Kínában másképp viszonyult a párt a magántulajdonhoz, és ennyiben párt kontrollálta a tulajdonosokat is. Ezért is szoktuk azt mondani, hogy az igazi polgárság kialakulásához a politikától való függetlenség nagyon lényeges tényező. A politikától való függetlenség azt is jelenti, hogy a tulajdon biztosíték arra, hogy a politika nem tud beleszólni az illető életébe, gazdasági ügyleteibe. Ez a *politikától való függetlenség* azért Kínában sem valósult meg, csak rövid időszakokra.

SZELÉNYI Igen, én is ezt próbáltam mondani: a pártbürokrácia megtartotta a hatalmát a magántulajdonosok fölött. Akkor tüntetett el magántulajdonosokat, akármilyen módszerekkel, amikor éppen erre szüksége volt. Úgyhogy én azt hiszem, hogy ebből a szempontból Kína

1 Szelényi Iván, Mihályi Péter: *Varieties of Post-communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*, Leiden, Brill, 2020.

egy szocialista ország volt, és a mai napig is az. Ezt Mihályi Péterrel egyébként meg is írtuk.[1] Mindez nem következett be sehol máshol a többi szocialista országban. Ez valóban a kínai szocializmus egy sajátos jellemzője.

MIHÁLYI Mit tudunk arról ma mondani, hogy amikor ott éltünk a szocializmusban, akkor visszatérő élmény volt az, hogy mindenütt ugyanaz van, ami nálunk – Bulgáriában is, az NDK-ban is és Romániában is. Értjük, hogy ott mi történik, mert ugyanaz van, ami nálunk. Ez volt az én érzésem is, hogy ez így működött a '90-es évekig. Jól éreztem? És igaz-e, hogy ma már viszont nem így van, tehát senki nem gondolja azt, hogy Magyarország ugyanúgy működik, mint Lengyelország? Szerintetek hogy van ez?

KOLOSI Én úgy gondolom, hogy azért a szocializmus késői szakaszában, a '60-as évek második felétől elindult egyfajta differenciálódás a szocialista országok között is. Abban a tekintetben is, hogy a magántulajdonhoz hogyan viszonyult a pártelit, a pártbürokrácia, de abban a tekintetben is, hogy mit engedett meg a rendszer az állampolgároknak. Mennyiben tekintette egyáltalán az állampolgárokat szuverén polgárnak. Ilyen tekintetben nagyon érdekes kísérlet, ami Kínában zajlott és zajlik jelenleg is. Szelényi Ivánnal közösen írt könyvünkben[2] ezt hasonlítjuk össze. A szovjet modell a kínai modelltől annyiban különbözik, hogy ha a pártbürokrácia váltást akart, akkor hol megengedte, hol nem engedte meg még a rendszerváltás után is a tulajdonlást és a gazdagodást. Kínában viszont igazából a váltás nem a magántulajdonosok leváltását, vagy börtönbe zárását jelentette, hanem az adott magántulajdonért felelősnek tekintett párttisztviselők a leváltását, kicserélését. Tehát elindult egy differenciálódás a kései szocializmusban, de mindenféleképpen az igaz maradt, hogy bizonyos alaptényezőkben nem nagyon lehetett kilógni a sorból a Szovjetunió által diktált modellben.

SZELÉNYI Vajon mennyire lettek mások ezek az egykori szocialista országok 1990 után? Sok szempontból – azt gondolom –, hogy nagyon mások lettek. Erre Lengyelországot és Magyarországot szokták gyakran példaként felhozni. Én nagyon óvatos lennék, mert nem tudjuk, hogy egy év múlva, vagy két év múlva mi lesz a helyzet. Ma azt mondjuk, hogy Lengyelország annyira különbözik Magyarországtól, de ha egyetlen választás lesz ott, amit úgy megmanipulálnak, mint ahogy itthon a Fidesz tette a magyar választásokkal, akkor teljesen más rendszer alakulhat, amelyik – például – akár Ukrajnához is teljesen másképp tud majd viszonyulni. Én éppenséggel azt érzékelem, hogy az a megdöbbentő, hogy milyen hosszú távú hatása van annak, hogy a mi térségünkben évtizedeken át működött a szocialista rendszer. Ez a szocialista rendszer valóban 1990-ben megszűnt, de a következményeinek a hatása még ma is igen csak ott van. Ez a leglátványosabban Németországban érzékelhető. Az, hogy Kelet-Németország ma is lényegesen különbözik a Nyugat-Németországtól. Hosszabb távú hatása van a szocializmus múltjának, tetteinek, tényeinek, mint magának az eszmének.

1 Mihályi P. – Szelényi I.: „Kornai on the affinity of systems: Is China today an illiberal capitalist system or a communist dictatorship?", *Public Choice*, 2021 197-216. o

2 Kolosi Tamás – Szelényi Iván: *Hogyan legyünk milliárdosok? – Avagy a neoliberális etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*, Bp.: Corvina, 2010.

MIHÁLYI Ez azt jelenti, hogy a közös múlt él tovább mindenütt, vagy azt, hogy Kelet-Németországban illetve Magyarországon a közös múltnak különböző részei élnek tovább? Mert akkor nem is kell hasonlítaniuk, ha nem ugyanazok a gyökerek táplálják.

SZELÉNYI A politikai kultúra él tovább, az, hogy a politikának meghatározó szerepe van gazdasággal szemben. Arra tart igényt a politika, hogy beleszóljon a gazdaság működésébe is. Mivel ez már nem egy szocialista gazdaság, ezért sokkal kevesebb a hatása, de igénye mindenesetre van. Amire mondjuk Magyarország egy nagyon jó példaként emlegethető.

MIHÁLYI Áttérve a mai korszakra és befejezve a szocializmus időszakát, most mit mondhatunk struktúráról, a hatalomról?

KOLOSI Én úgy gondolom, hogy a redisztributív jelleg benne van a mai magyar valóságban is. Nagyon sok minden változott, mára egy virtigli tőkés társadalom lett Magyarországból, Lengyelországból, mindezekből a volt szocialista országokból. De ennek a struktúráját továbbra is erősen befolyásolja az, hogy a társadalmi újraelosztás rendelkezési folyamataiban ki hogyan tud részt venni. Természetesen nagyon sok tekintetben megtörtént a rendelkezési jogoknak a valódi tulajdonná való átalakulása, de hogy ebbe a különböző társadalmi csoportok hogyan tudtak bekapcsolódni, ebben érezni lehet a szocializmus utóhatását.

MIHÁLYI Mekkora szerepe van ezeknek a különbségeknek a formálásában annak a ténynek, hogy országok adottsága különbözőek. Tehát például vannak nyersanyagban gazdagabb országok, amelyek függetlenül attól, hogy ki van politikailag hatalmon, olyan járadék jellegű többletet biztosítanak az országnak, a redisztribútoroknak, ami másoknak esetleg nincs.

KOLOSI Biztos, hogy hatása van az országok gazdaságföldrajzi adottságainak, de én úgy gondolom, hogy alapvető különbségeket ezen országok között nem ez, hanem inkább a múltnak a kifutása jelent.

MIHÁLYI Igen, igen, de a számok azt mutatják, hogy az 1000 leggazdagabb milliárdos, 5 percenként (!) frissülő *Forbes* listáján csak egyetlen magyar van.[1] Mészáros Lőrinc, aki aznap éppen a 813. volt. Miközben 102 kínai, 36 orosz, 7 cseh, 5 kazah és 3 lengyel milliárdos tudott felkerülni a listára. Ez biztosan nem genetikai vagy nemzeti adottság. A lista élén bőven szerepelnek ugyanis „amerikás" magyarok, például Péterffy Tamás (25.), Soros György (502.) vagy Udvarházy Ferenc (899.). Mindenesetre ők nem Magyarországon szerezték a vagyonukat, s ennek láthatóan volt és máig hatóan van jelentősége.

SZELÉNYI Én azt gondolom, hogy Magyarországon nagyon sok gazdag ember van, akik közül többen a klientúrához tartoznak. Tehát azért nagyon gazdagok, mert a kliensei olyan politikai erőknek, amelyek hozzásegítik őket a nagy vagyonhoz és a piaci lehetőségekhez is. Nem ismerem nagyon közelről a magyar milliárdosokat, de azt gondolom, hogy ennek ellenére Magyarországon elég messze haladt előre a klasszikus kapitalizmus kialakulása ahhoz, hogy a milliárdosok között nem csak Mészáros Lőrincek vannak, hanem vannak olyanok is, akik valóban piaci versenyben szereztek maguknak sok milliárdos vagyont. Ők versenyben vannak

1 https://www.forbes.com/real-time-billionaires/#21eea2b43d78 , 2025. október 21-i leolvasás.

a klientúrával. Ilyen szempontból Magyarországon is hajlamos lennék különbséget tenni a *kliensburzsoázia* és a *piaci burzsoázia* között.

KOLOSI Ezzel teljesen egyetértek. Próbáltam megbecsülni azt, hogy az úgynevezett TOP100-ban, azaz a száz leggazdagabb magyar között mennyien vannak, akik egyértelműen a kliensburzsoáziához tartoznak. Nekem az jött ki, hogy olyan 25-30 a maximum, akik nem piaci versenyben szerezték a vagyonukat. Tehát a 70-75 százalék inkább a piaci versenyben tűnt ki.

SZELÉNYI Ez persze az első 100-ban van így. Ha az első 50-ről beszélsz, akkor mindjárt magasabb lesz.

KOLOSI Valamivel magasabb lesz. Az első 10-ben szerintem 7-8 olyan milliárdos is van, aki piaci versenyben is megállná a helyét és 2-3 olyan van, akik egyértelműen a klientúrához tartoznak. Én nem az utóbbi 15 évnek ezt a fejleményét tartom fontosnak abból a szempontból, hogy az amerikai *Forbes* listán miért nincs több magyarországi üzletember. Néha felbukkan egy-egy Magyarországon vagyont szerzett ember, aki viszonylag hamar el is tűnik. Ennek szerintem a döntő oka az, ahogyan a privatizáció nálunk végbe ment. Amit egyébként annak idején nagyon sokan szidtak. Mégis a környező szocialista országok közül nálunk volt a privatizáció legmérsékeltebb, a legszolidabb, a leginkább piaci elemekre is támaszkodó. Ezért a vagyon koncentrációja kevésbé alakult ki, mint a bennünket körbe vevő országokban. Nálunk a vagyonok elosztása kontinuusabb, mint a legtöbb volt szocialista országban. Talán az egyetlen kivétel ezek közül Lengyelország, mert Lengyelországban a vagyonképződésnek egy nagyon gyakori útja az volt, hogy már a ’80-’90-es években is vagyonos, de külföldön, főleg Amerikában élő lengyelek mentek haza a rendszerváltáskor és sokszorozták meg a vagyonukat. Ezért ott egy szélesebb eloszlása van a vagyonoknak, míg a többi volt szocialista országban sokkal erőteljesebb a vagyonkoncentráció. Tehát én inkább ezt tartom nagyon fontosnak. *A mi klientúra milliárdosaink valószínűleg az Orbán-rendszer buktával maguk is meg fognak bukni*, mert nem lesznek képesek fenntartani a cégeik jó működését. De ez nem fog nagyon nagy mértékű kicserélődést hozni a TOP100-ban.

SZELÉNYI Ki kell azért várni az Orbán-rendszer bukását...

MIHÁLYI Hadd menjek vissza a rendszerváltás utáni közvetlen időszakra. Úgy éreztem, és ma is így érzem, hogy 1990 körül nagyon erős redisztributív igény jelent meg a társadalomban, az értelmiségben, a médiában, amit Köllő János akkor úgy fogalmazott meg egy cikkében, hogy „viszik a nemzeti vagyonomat”.[1] Mindenki igényt tartott a nemzeti vagyon valamifajta redisztribúciójára. Hogy ami eddig a kommunistáké, az államé, a párté volt, azt most osszuk szét. Mint ahogy az öreg Lear király felosztotta vagyonát három lánya között Shakespeare drámájában. Minden állampolgár kapjon kuponokat, vagy az üzemben dolgozó munkások legyenek a cég tulajdonosai. Azt hiszem, hogy abban egyetértünk, hogy ez egy nagyon erős gondolat volt akkoriban.

KOLOSI Nagyon erős gondolat volt, de azt kell mondanom, hogy ez nem csak nálunk nem valósult meg, hanem a többi szocialista országban sem. Az ilyen önigazgató privatizálás

1 *Beszélő*, 1990. 24. sz.

gyakorlatilag még erősebb vagyonkoncentrációt okozott. A kuponos privatizáció nagyon erős volt Csehszlovákiában és sok kutatás arra mutatott rá, hogy mind Csehországban, mind Szlovákiában sokkal erősebb vagyonkoncentráció, mint más, volt szocialista országokban.

MIHÁLYI Az a kérdés merül föl, hogy ebben a folyamatban az játszott szerepet, ahogyan a privatizációt megszervezték, megideologizálták, vagy volt valamifajta ágazati különbségeloszlás? Tehát voltak nagyon profitábilis ágazatok, monopol szabályokkal és szokásokkal védett területek – elsősorban az ingatlanok és a bányakincsek tekintetében. Azt mondanám, hogy az ingatlanpiac definíció szerint így működik. Az már eleve egy ilyen védett piac. Erről Futó Péter, az ingatlanfejlesztő nagyon őszintén nyilatkozott egy interjúban[1]. Elmondta, hogy a feldolgozóiparban, konkrétan a csokoládégyártásban, ahol ő magyar viszonylatban komoly játékos volt, esélye sincsen, hogy a Nestlé-vel versenyezzen. De az ingatlanpiacon, ahol monopol helyzetek vannak, ahol a hazai vállalkozók előnyben vannak, mert tárgyalhatnak az önkormányzatokkal, ott a belföldi vállalkozók számára bőven nyílik tér. Ez Oroszországban, a bányászatban még hatványozottabban igaz.

KOLOSI Az teljesen nyilvánvaló, hogy más lehetőségek vannak azokban az ágazatokban, amelyek nemzetközi piacokra termelnek, mint azokban, amelyek csak a hazai piacra termelnek. Tehát teljesen egyértelmű, hogy ha Magyarországon egy multinacionális vállalat megjelenik mondjuk egy drogéria termékkel, vagy egy élelmiszer termékkel, az ugyanezekkel a termékekkel a világpiacon is ott van. És ha Magyarországon nem sikeres, akkor el tudja adni a nemzetközi piacon. Más a helyzet azokkal a termékekkel, amelyeket nem lehet nemzetközi piacon eladni. Én nagyon erőteljesen érdekelt vagyok a könyvgyártásban Magyarországon. Mindenki tudja, hogy magyar nyelvű könyveket lényegében csak Magyarországon lehet eladni. Még szokták azt mondani, hogy esetleg a környező országokban, de azok a magyar könyvesek, akik a környező országokban próbáltak terjeszkedni, azok sorra elbuktak. Tehát a könyv talán a legtipikusabban az a termék, ahol a nyelvi kötöttség miatt nem a világpiacra, hanem kimondottan a hazai piacra termelnek.

MIHÁLYI Mit szóltok ahhoz az újabban elterjedt interpretációhoz, hogy ami Magyarországon történik, az csak másolata, következménye annak, ami a világon mindenhol zajlik, hogy az egyszemélyi vezető egyszemélyi politika súlya meghatározza a helyzetet?

KOLOSI Én nem vagyok politológus, nem tudom a politikai folyamatokat kellő mélységben elemezni, de azért úgy gondolom, hogy azt látnunk kell, hogy a társadalmi-politikai folyamatokban valóban óriási szerepe van az egyéneknek. Az nem véletlen, hogy az Európai Unió 27 országa közül szinte rendszeresen 26 ország együtt szavaz, s Magyarország kimarad belőle. Ennek nem a magyar történelem, vagy a magyar társadalomfejlődés az oka. Ennek – meggyőződésem szerint – személyi oka van. Egy nagyon tehetséges, de a konfliktusokat nagyon kedvelő miniszterelnökünk van, aki ott is konfliktust igyekszik teremteni, ahol különben nem lenne.

MIHÁLYI Tehát inkább az eltérőséget hangsúlyoznád, mint az illeszkedést a világtendenciához?

1 *Manager Magazin*, 2008. 2. sz.

KOLOSI Így van, persze divatok vannak. Tudjuk, hogy most éppen egy jobboldali hullám az, ami a nemzetközi politikai életet is átszővi. Ez a jobboldali hullám valószínű, hogy meg fog változni néhány éven belül. Persze lehet, hogy ezt nem a hagyományos baloldal, hanem valamifajta új-baloldali hullám fogja követni. A politikában vannak ilyen nemzetközi hullámok, és ebbe a nemzetközi hullámokba persze a magyar politikának a jelenlegi helyzete nem azért illeszkedik nagyon jól, mert mi olyan különlegesen jól eltaláljuk a nemzetközi tendenciákat, hanem azért, mert a Fidesz politikai garnitúrája egy tehetséges garnitúra, akik felismerték, hogy ha a világban ma ilyen hullám van, akkor ők ehhez a hullámhoz igyekeznek alkalmazkodni. Hogy ez az alkalmazkodás esetleg túllő a célon, az szinte szükségszerűen a politikai vezető személyes alkatából adódik.

MIHÁLYI Mindezek alapján lehet értelme valamifajta struktúrájában, logikájában, módszerében hasonló rétegződési vizsgálatokról gondolkodni a mai viszonyok között?

KOLOSI Szerintem nagyon is lenne bizonyos részvizsgálatoknak értelme. Például nagyon szomorúan veszem tudomásul, hogy a nemzedékek közötti társadalmi mobilitás vizsgálata gyakorlatilag az utóbbi 30 évben szünetelt. Pedig e téren korábban nemzetközileg is jegyzett eredményeink voltak. Ezért is van az, hogy eltérő vélemények vannak forgalomban arról, hogy a mobilitást beszűkült-e. Vagy igen, vagy nem. Nem tudjuk. Nagyon fontos lenne ezt megvizsgálni, csakhogy mivel nincs ennek napi politikai hatása, ezért pénzt-paripát egy komplett mobilitásvizsgálathoz nem lehet találni jelenleg Magyarországon.

Azt hiszem azonban, hogy arról egyszer és mindenkorra le kell mondanunk, hogy szociológiai vizsgálatokkal sokat tudjunk mondani a magyar társadalom rétegzettségéről. Sajnos ott tartunk, hogy a *reprezentatív, survey típusú vizsgálatoknak az ideje elmúlt*. A világban ez a folyamat már korábban elindult. Magyarországon a kollégák még azt hazudják, hogy az ő kérdőíves vizsgálatai reprezentativitást hoznak, de ez nem igaz. Olyan körülmények között, amikor a megkérdezettek az 55-60 százaléka elkergeti a kérdezőbiztost, tehát nem hajlandó válaszolni, nevetségessé válnak azok a kijelentéseket, amelyek a vizsgálat reprezentativitására matematikai értelemben vonatkoznak. Ettől nem biztos, hogy rosszak ezek a vizsgálatok. Én például azt tapasztalom, hogy ezek a nem reprezentatív vizsgálatok is, hogyha az emberek *attitűdjeit* mérjük, akkor nagyon jó eredményeket hoznak az *értékorientáció*ról, a *személyes értékválasztások*ról. Nagyobb baj van, hogyha az emberek *magatartás*áról szeretnénk valamit tudni. Ebben az esetben ez a reprezentatívitás hiány nagyon nehezen követhetővé teszi ezeknek a kutatásoknak az eredményeit.

MIHÁLYI Úgy emlékszem, hogy 5-8 évvel ezelőtt (tehát viszonylag régebben, nem most), a TÁRKI kimutatta azt, hogy a társadalmi, jövedelmi és talán vagyoni egyenlőtlenségek csökkentek, elsősorban azért, mert a generációk közötti vagyon megoszlás megváltozott. A fiatalok elkezdtek sokat keresni. Nem igaz az a hagyományos modell, hogy a jövedelmed az életkoroddal nő. Ez tipikusan egy olyan vizsgálat, ami húsba vágóan politikai. A kormánynak érdeke lehet egy ilyen kutatást finanszírozni, hogy ez így van-e, hiszem a jövedelemegyenlőtlenség egy alapkérdés. Ráadásul a reprezentatívitás is megfelel itt, mert azért objektív adatok vannak, az adóhivatal azt tudja, hogy kinek mennyi a jövedelme. Tehát én nem érzem első hallásra azt, hogy a reprezentatívitással olyan nagy probléma lenne. Egyik ember nem nyilatkozik,

a helyébe jön egy másik ember, aki nyilatkozik, s akinek nem olyan lényegesen különbözőek a paraméterei.

KOLOSI Nagyon pontosan tudjuk, hogy a nem-válaszolók nem véletlenszerűen választódnak ki, hanem nagyon erőteljesen kapcsolódnak különböző szociális paraméterekhez. A magasabb társadalmi státuszúak, beleértve a magasabb jövedelmet, a magasabb iskolázottságot is, sokkal többen vannak a nem-válaszolók között, mint az alacsony végzettségűek. Tehát sajnos ez a reprezentativitás probléma fennáll. Többek közt ez volt az oka annak, hogy még amikor aktívan részt vettem a TÁRKI napi döntéseiben, akkor úgy döntöttünk, hogy a pártpreferenciák vizsgálatát mi abbahagyjuk, mert saját magunk nem hittünk azokban az adatokban, amiket mértünk. Mert a méréseink nem voltak reprezentatívak. Annak, hogy ezt abbahagytuk, volt egy másik oka is. Ezek a vizsgálatok nem kevésbe kerülnek, s ha nem akartuk, hogy valamilyen politikai tömbhöz sorolódjunk be, akkor nem tudtunk pénzt sem szerezni ezekre a kutatásokra. Tehát elvi és anyagi oka egyaránt volt, hogy itt kutatási stratégiát váltottunk. De én úgy gondolom, hogy nagyon fontos lenne azt pontosabban tudni, hogy milyen a társadalom jövedelemeloszlása, milyen a társadalmi mobilitás, milyen alapvető jellemzők vannak a magyar társadalomban, amelyek nem a jövő évi választást befolyásolják alapvetően, hanem hosszútávon hatnak a lakosságra.

MIHÁLYI Ha a Gini-mutatót és a jövedelemelosztást vizsgáljuk, akkor Kolosi Tamás azt mondja, hogy ezek megbízhatatlan adatok, mert nem reprezentatív a *survey*. De ha megvizsgáljuk 2024-ben és 2025-ben is, és valami eltérést látunk, akkor van okunk azt feltételezni, hogy ez véletlen? Vagy elhihetjük, hogy ilyen irányú változás történt?

KOLOSI Remélhetjük, hogy ha ezek a mi ízlésünk szerint vannak, hogy akkor ezek valóban a változást mérik, de nem tudjuk biztosan állítani.

SZELÉNYI 2015-ban írtam egy cikket, ami „A szociológia hármas válsága” címen jelent meg[1]. Ennek egy lényeges része ez volt, az empirikus szociológia ellehetetlenülése. Mert a survey-típusú vizsgálatok, amelyek végül is minden empirikus szociológiai kutatás alapját képezték, azok lehetetlenné váltak. A finanszírozás, a válaszadás és a véletlen mintavétel lehetetlensége együttesen járultak ahhoz, hogy az empirikus szociológiai és politológiai kutatás, minden a társadalommal foglalkozó kutatás empirikus survey-re támaszkodó módszere óriási válságba került. Tulajdonképpen az 1970-es évek óta foglalkoztat engem ez a kérdés.

KOLOSI Amikor a ’80-as években a korábban említett rétegződés modellvizsgálatnak az adatait publikáltuk, akkor elmondtuk azt is, hogy a ’80-as évek elején Magyarországon 94-96% volt a válaszadás aránya. Nyugat-Európában már ebben az időben is ez inkább 60 százalék körül volt, és azóta tovább csökkent. Ezért nagyon sok kolléga azt mondta, hogy *„hát persze, a szocialista rendőrállamban a kérdezőbiztosok rendőri kísérettel mentek ki a lakosokhoz, és nem mertek az emberek nem válaszolni”*. Pedig nem erről volt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy még a ’70-’80-as években a szocialista országokban a megkérdezettek úgy gondolták, hogy annak, hogy ők mit válaszolnak a kérdezőbiztosoknak, valami hatása is lesz a jövő vonatkozásában.

1 Magyarul ld. *socio.hu* 2016. 1. sz.

Nagyon gyakori volt, hogy a kérdezőbiztost azzal fogadták, hogy *„tetszik tudni, már mióta van benne a lakáskérelmünk, ebben segítsen nekünk*!" Akkor még sokkal praktikusabb szemléletük volt az embereknek. De ez mára nálunk is megszűnt. Utolértük a nemzetközi trendet.

Egyetértek én is Szelényi Ivánnal, hogy *survey*-típusú vizsgálatok egyfajta válságban vannak. Úgy gondolom, hogy ebben a válságban a szakma a ludas alapvetően, mert nem őszintén kommunikál, mert a *survey*-típusú vizsgálatoknak, vagyis a kérdőívekre alapozott kutatásoknak bizonyos típusú kérdésfeltevéseknél igenis van jogosultsága. Semmivel sem kisebb a jogosultsága, mint mondjuk a kísérleti vizsgálatoknak, amelyek eleve lemondanak a reprezentatívitásról. De mindenesetre az egy megfigyelhető tendencia, hogy a *mesterséges intelligencia* kifejlődésével a szociológusok módszereinek is változni kell. A *survey* mellett új típusú vizsgálatoknak is nagyobb arányban kell megjelennie.

MIHÁLYI Nem tudok ellenállni a kíváncsiságomnak. Amit mondtok, abból az is következik, hogy a választási közvéleménykutatásokban sem lehet bízni?

SZELÉNYI Amit erről most mondok, az kifejezetten a survey-jellegű választási előrejelzésre vonatkozik. Én ez ügyben nagyon óvatos vagyok. De a sokféle hiányosság ellenére is azt gondolom, hogy érdemes ilyen kutatásokat is végezni. Sejtetnek valamit – adott esetben a Fidesz és Tisza versenyéről. Különösen a tendenciák lehetnek figyelemre méltók. Valószínű, hogy a Tisza kezdeti növekedése leállt, talán kicsit csökkent is a támogatók száma. Egyébként sok helyütt megfigyelhető, hogy a régebbi módszereket megint kezdik bevetni – például a népszámlálási adatokat igyekeznek felhasználni. Ezeknél a válaszmegtagadásból adódó módszertani problémák sokkal mérsékeltebbek.

KOLOSI A választási előrejelzések többnyire beigazolódnak, ha a részvétel nem tér el az előzetes várakozástól, de *nagyon pontatlanok ha az előzetes várakozásnál sokkal többen vagy sokkal kevesebben mennek el szavazni*. Ez is arra utal, hogy a nem-reprezentatív kérdőíves vizsgálatok jól mérik az attitűdöket (pl. a pártszimpátiákat), de nagyon bizonytalanok a tényleges magatartások (pl. a részvétel) előrejelzésében.

MIHÁLYI A processzálás költségei viszont drámaian lecsökkentek, tehát a számítógépes munka költségei, időigénye lényeges kisebb, mint korábban, miközben sokkal nagyobb adatmennyiséget lehet feldolgozni. Elvileg ez segíthetne.

KOLOSI Segít is. Igazából, amire Szelényi Iván utal, a népszámlálás-típusú adatfelvételek azok kötelező válaszolást involválnak, még ha nem is mondják ki törvényben minden esetben és mindenhol, de a válaszadást a legtöbben állampolgári kötelességének tekintik.

MIHÁLYI Mi a jelentősége annak, hogy az embereknek a szocializmus idején lényegében nem voltak titkai, mert abból indultak ki, hogy mindent tudnak róluk, tehát nem lehetnek titkaik. Vagyis nem lehet külföldi bankszámlájuk, nem lehet külföldön cégük, nem élhet külföldön a családjuk. Most mindezek lehetséges alternatívák, és akinek olyan üzleteik vannak, amikhez külföldi számlák tartoznak, azok a kérdezőbiztosokkal ezekről a dolgokról nem óhajtanak beszélni.

KOLOSI Biztos, hogy ez is szerepet játszik, bár nem hiszem, hogy ma a társadalom többsége, és különösen a vállalkozói réteg ne abban a hitben lenne, hogy most is mindent tudnak rólunk, de biztos, hogy ennek van szerepe.

MIHÁLYI Még egy aktuális kérdést vennék elő. A mai körülmények között milyen hatásai vannak a progresszív *versus* lineáris, egykulcsos adózásnak?

KOLOSI Úgy gondolom, hogy egy enyhén progresszív adó az egyenlőségi szempontból igazságosabb, mint az egykulcsos adó. Miközben sokkal egyszerűbb kezelni az egykulcsos adót különösen úgy, ahogy ezt Magyarországon teszik, ahol a személyi jövedelemadó egy részét az áfába terelték át. Az áfát könnyebb beszedni, és könnyebb kontrollálni. Tehát technikailag sok előnye van az egykulcsos adónak. Igazságosság szempontjából egy többkulcsos adórendszer biztos, hogy jobb lenne. Én ugyanakkor nagyon szkeptikus vagyok az adórendszer hatékonyságát általában is, de különösen Magyarországon. Nem véletlen, hogy eddig néhány politikai erő már nekiment, hogy hozzákezdjen valamilyen vagyonadó kidolgozásához, de ez nem volt nagyon sikeres.

SZELÉNYI Nekem az a tapasztalatom, hogy Amerikában az adórendszerből származó adatok egészen jók. Az ember, ha megkérdezi, hogy mennyi adót fizetett, akkor ezek mintha reális válaszok lennének, s az emberek válaszolnak is. Ez aztán összefügg azzal is, hogy a progresszív adóztatás egyben igazságosabbnak is tűnik. Ha az emberek többet kapnak a társadalomtól, akkor adjanak is vissza többet. Ezért egy egykulcsos adórendszernek a kérdése Amerikában komolyabban föl se merült. Ha többet kapok a társadalomtól, akkor többet kell nekem vissza is adnom a társadalomnak. A progresszivitás lényegesen redukálódott, de még mindig számottevő, úgy látszik, hogy az emberek követik az adóztatás szabályait. Én nagyon erőteljesen egy progresszív személyi adóztatás mellett lennék egy lényegesen alacsonyabb forgalmi adószint mellett. Magyarországon azon a kettősségen, hogy egy nagyon alacsony személyi jövedelemadószint mellett egy nagyon magas fogyasztási adókulcs van, változtatni kell, és változtatni is fognak. Ezek persze nagyon nehéz kérdések, különösen választási kampányok alatt. Aki itt adókról mer szólni, az már bajban van. Látjuk, hogy a Tisza Pártnál éppen csak felmerült, hogy progresszivitást tenne a személyi jövedelemadó rendszerbe, mindjárt Magyar Péter nagy bajba került emiatt, tulajdonképpen a legnagyobb bajba, amióta megalakult a Tisza.

MIHÁLYI Nekem két problémám van ezzel az egész adózási üggyel. Az egyik az, amit én már többször kérdeztem adószakértőktől, és nekem senki nem adott meggyőző válasz. Miért van az, hogy Magyarországon személyi jövedelemadó bevallásból nem derül ki, hogy miből van a jövedelem? Abból, hogy az adózó segédmunkás a kőbányai gyógyszergyárban, vagy abból, hogy egyetemi tanár, miniszter, vagy orvos? Az adóbevallás ilyen értelemben anonim, miközben az adóhatóságnál természetesen megvannak a munkaadók bevallásai is, tehát össze lehetne párosítani a cégek bér kifizetéseit és az adózó természetes személyek bérbevételeit. Ez még a survey-témához is kapcsolódik, nem kell megkérdezni a jövedelmeket, mert tudjuk.

A másik, hogy Magyarországon majdnem a rendszerváltási óta folyamatosan csökken a szociális- és nyugdíjjárulék mértéke, ami ugyancsak egy adóforma. Úgy nem kunszt stabilan tartani az alacsony adókulcsot, hogy mellette áfából kell kipótolni a nyugdíjakat és az egészségügyi kiadásokat. Szóval itt van egy nagy torzítás a rendszerben, ezért azt mondani,

hogy egykulcsos az adó, egyáltalán nem korrekt. Bizonyos értelemben egyre több minden kerül ki a személyi jövedelemadó hatálya alól. Szerintem ez egy súlyos probléma, mert a nyugdíjakat is ki kell fizetni, meg az elöregedő társadalom egészségügyi kiadásait is. Mi az értelmiségnek, mi a kutatóknak a szerepe ebben a kérdésben?

KOLOSI Az adórendszer az nem egyszerűen kutatási téma, hanem egy nagyon súlyos politikai kérdés minden országban. Hogy milyen adórendszer van, hogyan működik az adórendszer, működik-e egyáltalán, vagy pedig szinte működésképtelen. A két kollégámnak az elemzése[1] a KSH-jövedelemvizsgálatáról egy elég alapos elemzés, amiben különösen az a szomorú, hogy 2-3 évtizeden keresztül a KSH jövedelemvizsgálatainak egy jó kontrollja, kiegészítése volt a TÁRKI *háztartáspanel vizsgálata*. Ennek a finanszírozása 10 évvel ezelőtt megszűnt, és azóta igazából nincs kontrollja a KSH-nak. Azt publikálnak, aminek a belső ellentmondásait ki lehet tudni mutatni, mint ahogy a Gábos András teszi, de az adatfelvételre közvetlen kontroll nincs.

MIHÁLYI Ez nem tartozik-e hozzá a kutatói feladatlistához? Nyilván ezzel is kell (vagy kellene) foglalkozni. Tehát az egy dolog, mi van a kérdőívezéssel, mint módszerrel, egy másik kérdés az, hogy hogy van a számítás, hogy van az adatokba való belenyúlás lehetősége, technikája, amit nyilván csak sok energiával lehet kívülről kibányászni.

KOLOSI Persze. De én erre azt tudom mondani, hogy ezek nagyon fontos témák lennének. De valakinek ezeket a kutatásokat finanszírozni kellene. A TÁRKI jelenleg teljesen a piacról él, és alapvetően nemzetközi megrendelésekből létezik. Ilyen módszertani vizsgálatokra nincsenek forrásai.

1 https://www.valaszonline.hu/2025/04/02/ksh-eurostat-szegenyseg-inflacio-jovedelmek-megbizhatosag/

Hármas interjú (2): Szelényi Iván beszélget Melegh Attilával és Mihályi Péterrel

A HATALOM TERMÉSZETE AZ ILLIBERÁLIS RENDSZEREKBEN[1]

Szelényi Iván bevezetője[2]

Orbán Viktor 2014 júliusában, Tusnádfürdőn, tehát Erdélyben, az ország határain kívül egy jól érzékelhető nemzetközi visszhangot kiváltó, nyilvános előadásban egyértelműen megfogalmazta, hogy ő Magyarországon egy illiberális rendszert akar kiépíteni.[3] Ezt követően Orbán még számos fórumot felhasznált arra, hogy ezt a gondolatot újra meg újra kifejtse, bővítse. Kiindulópontja a liberalizmus kritikája. A liberalizmus – mondja Orbán – az egyének jogát látja csak és nem képviseli a nemzet, a közösség érdekét és jogait. Szerinte a nemzetépítés egyik fő feladata nemzeti intézmények – s ezek között egy új nemzeti burzsoázia – kialakítása. A nemzet kormányának a nemzeti szuverenitást kell védeni a globalizmussal, a nemzeti kultúrát és etnikumot fenyegető tömeges migrációval, a nemzetközi tőke, és a globális piac a nemzet szuverenitását sértő működésével szemben. A keresztény nemzeti kultúra is védelemre szorul a nemzetközi liberalizmus, az LMBTQ mozgalmak által képviselt értékekkel szemben – például a nem-heteroszexuális viselkedés elfogadása miatt.

2014 óta Mihályi Péterrel közösen írt számos tanulmányukban kísérletet tettünk az illiberális rendszerek, s főként a magyar illiberalizmus Orbán által képviselt működési mechanizmusainak a lehető legértéksemlegesebb leírására. Ezzel foglalkozik két angolul írt könyvünk, a *Rent-seekers, Profits, Wages and Inequality4* és a *Varieties of Post-communist Capitalism5,* amelyek oroszul is megjelentek, valamint hat magyar nyelvű közös publikációnk a *Mozgó Világ*ban.*6* Ezekben az írásokban már felvetettük az orbáni illiberalizmus néhány megválaszolatlan kérdését. Ha a nemzeti érdeket a liberális értelmiségiek nem látják, akkor kik látják azt? Van-e illiberális, Fidesz-es értelmiség? A liberális értelmiség egyáltalán a nemzet része-e, vagy a Fidesz értelmiség ellenes? Ha a nemzeti érdekeket látó kormányzat beavatko-

1 Nyomtatásban – jelentéktelen rövidítésekkel – megjelent a *Mozgó Világ*, 2025. 5. számban.

2 A beszélgetés 2025. március 15-én zajlott Szelényi Iván lakásán, Orbán Viktor „poloskázós" beszédével közel egyidejűleg. A magnó felvételt és a szószerinti leiratot Kerényi Ádám készítette.

3 Orbán Viktor beszéde a XXV. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban, 2014. július 26-án. https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allamkorszaka-kovetkezik

4 *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality – The Top 20%.* Palgrave-Macmillan, 2019.

5 *Varieties of Post-communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*, Brill, 2020.

6 „Köztársaságunk alapállapota – a kezdetektől fogva", 2024. 2-3. sz., „Van-e értelmisége a Fidesznek?", 2023. 7-8. sz., „Fajok? Etnicitás, rasszizmus", 2022. 10. sz., „Harminc év után (A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai)", 2021. 7-8. sz., „Amerika már visszafordult, Magyarország még nem", 2021. 2. sz., „A morális pánik természete. Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi és politikai válságot a 21. században", 2020. június.

zik a piac működésébe, nem hoz-e létre a szabad piaci versenynél magasabb jövedelmeket, járadékokat, nem válik-e általános gyakorlattá a járadékvadászat? Ha a keresztény-nemzeti kultúra védelme miatt bizonyos vélemények kinyilvánítására tilalmat vezetnek be, tiltják és büntetik az állami médiától független, állami támogatást nem vagy alig kapó sajtó külföldi támogatását, netán a kormányzat a nemzet érdekei ellen felszólaló többes állampolgársággal bíró egyéneket is állampolgárságuk esetleges felfüggesztésével riogatják, nem sértik-e mindezzel a szólásszabadságot?

***

MIHÁLYI Egyetértetek-e velem abban, hogy Szelényi Iván életművének legjelentősebb gondolata az „értelmiség könyv", azaz a Konrád Györggyel 1973-74-ben közösen írt, 212 oldalas szociológiai tanulmány.[1]

SZELÉNYI Az biztos, hogy ez a könyvem az, amelyik a legtöbb figyelmet kapta annak idején Magyarországon, sőt Németországban és Amerikában is. Másutt kevesebbet. Magyarországon is csak egy ideig kapott figyelmet, mert ma már tulajdonképpen erről a könyvről itthon senki nem beszél, ma nincs számottevő befolyása a szellemi életre. Én erről önkritikát is gyakoroltam, sőt az önkritika kritikáját is megírtam.

Az is igaz, hogy a könyvet, ami szerkezetét, stílusát tekintve valójában egy esszé, azaz egy fajta szépirodalmi alkotás is, félre lehetett érteni. Hogy mi pontosan akkor hogy gondoltuk, arra nehéz lenne utólag egyértelmű bizonyítékokat felsorolni. Csak arról beszélhetek, amit erről én ma gondolok. Úgy is lehetett a könyvet olvasni, mintha azt mondtuk volna, hogy az értelmiség uralkodó osztállyá kezdett válni a kései államszocializmusban. Én szerintem ezt soha nem írtuk, és nem is így gondoltuk. Az elképzelésünk az volt, hogy az értelmiség egy részének volt osztályambíciója. Ez pedig összefüggött azzal, hogy Kádár János 1963-ban hármas engedmény sorozatot tett, hogy valamit jóvá tegyen azokból a rémségekből, amiket 1957 és 1963 között elkövetett, s melyek között Nagy Imre kivégzése volt a legsúlyosabb még Kádár számára is.

A legelső koncessziót a parasztságnak tette, jórész a magyar parasztpolgárság kialakulásában reménykedő Erdei Ferenc hatására. Miközben irgalmat nem ismerve téeszesített, a termelő szövetkezeteket innovatív módon szervezte, s ezzel a parasztság viszonylag jól járt. Tény hogy bekényszerítették őket téeszbe, elvették a lovaikat, elvették a gépeiket, de hagytak nekik mintegy 1 holdnyi földterületet, amelyen úgy gazdálkodhattak, ahogy akartak. Arra nem vonatkoztak a téeszek döntései, hogy mit vethessenek és hogy adhassák el a terményeiket. Sőt, a téesz még szerepet is vállalt abban, hogy fölvásárolta a termékeket, és elvitte a piacra. Ezzel a parasztságnak számottevő jövedelme kezdett kialakulni. Az egész ország számára nagyon jó volt. Egyik napról a másikra a piacok megteltek élelmiszerekkel, amiket odáig nem lehetett kapni, és amiket a környező országokban sem lehetett látni. Volt gyümölcs, hús stb. Amit el lehet képzelni, mindent megtermeltek. Először csak egy holdon, aztán megengedték, hogy béreljenek még egy másik holdat, de volt, aki 4-5 holdon gazdálkodott. Ez egy nagyon intenzív munka volt, de intenzív munkából számottevő jövedelemhez lehetett jutni. Szóval

1 Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadása. Megjelent Párizsban, 1976-ban.

ez volt az első kompromisszum. Ennek nyomán Kádárék rájöttek, hogy az működik, hogy hagyják az embereket, hogy a saját földjükön, mintegy kis pici magánvállalkozásban dolgozzanak. Ez nekik is jó, mert akkor még a téeszben is dolgoznak és az országnak is jó, mert nő a mezőgazdasági termelés. Sokat kellett dolgozni, de magyar parasztok történelmük során soha nem éltek olyan jól, mint az 1963 utáni Kádár rendszerben.

Kádárék azután rájöttek hogy a háztájira emlékeztető piaci elemeket, s főleg a piacon elérhető jövedelmeket az iparban is lehet alkalmazni. Ilyenek voltak a vállalati munkaközösségek. Ha valaki ledolgozta a 8 órát, az állami vállalatban utána még maradhatott, hogy a vállalat gépeivel, de magánmunkában, piaci jövedelemért teljesítsék a napi „normát". Kialakultak az úgynevezett gebines vállalkozások is. Ezek formálisan az állami vállalatok alvállalkozásai voltak, de azok irányítása a gebinesek kezében volt s ott piaci jövedelmeket szereztek.

1962 után a Kádár tett egy kompromisszumot az értelmiség számára is. Ezt magam is közvetlenül megéltem. A következő 25 évben egyre nagyobb lett a publikálási szabadság. Voltak folyóiratok, amik meglehetősen kritikus dolgokat is publikáltak – például a *Valóság*. Megengedték, hogy legyen szociológia, ami odáig burzsoá áltudomány volt, egyszer csak Szociológiai Intézetet alapítottak. Megengedték az értelmiségieknek, hogy külföldre mehessenek tanulmányútra. Akár Amerikába is. Én 1964-ben mentem el 1 évre Ford-ösztöndíjjal.

Ez óriási hatással volt a későbbi karrierem szempontjából, döntő jelentőségű volt ez az 1 év, amit részben a Columbia Egyetemen, részben Berkeley-n töltöttem. Úgyhogy az értelmiség is úgy érezte, hogy lényegesen megnőtt a szabadságfoka és elkezdett kritikai dolgokat publikálni. Mi is írtunk csomó dolgot Konrád Györggyel (1933 – 2019), amik igencsak kritikusak voltak, de a korai munkákban nagyon óvatosan írtunk. Én a legelső tanulmányomban még egy kicsit marxizáltam is. Ez 1962-ben jelent meg a *Demográfiá*ban „A szabadidő vizsgálata a polgári szociológiában" címmel.[1] Az hogy odatettem a „polgári" jelzőt a szociológia elé, az maga is egy gesztus volt a hivatalos marxista irány felé. Azon kívül még tartalmilag is egy Marx-szal szimpatizáló cikk volt, mert azt mondtam hogy a baj ott a modern társadalmakban, hogy az ember élete nem a munkában teljesedik ki. Marx valahogy úgy gondolta, hogy akkor teljesül ki az ember személyisége, hogyha a munkában azt csinál, amit akar. Ha csak a szabad idejével rendelkezik, az nem elegendő. Lényeges lenne, hogy a munkás a munkában is ki tudja fejezni magát. A mából visszatekintve ez egy értelmetlen irány volt, de a lényeg az, hogy engedtek minket publikálni. Írtunk néhány nagyon kemény kritikai cikket Konráddal – például a lakáselosztás kérdéséről.[2] Annak idején még hívogattak engem marxista-leninista esti egyetemekre. Emlékszem, hogy lent vidéken, talán Szombathelyen elmondtam, hogy mit találtunk a lakáshelyzetben rossznak. Azt, hogy a lakáselosztásban hátrányos helyzetben voltak a munkások. Ez az 1960-as években igaz volt. A '70-es, '80-as években ez megváltozott. Amikor elkezdték a tömeges házgyári lakásépítkezést, akkor munkások is kezdtek lakásokhoz jutni. De a korai lakótelepeken lényegileg csak a Párthoz vagy a kormányhoz közel állók, és többnyire jól képzett szakemberek kaptak lakást, azért, hogy jutalmazzák őket a munkájukért. A fizetésük alacsony volt, és hogy ezt kompenzálják, hozzájuthattak új, bár nem nagyon jó minőségű lakásokhoz. Tehát ez egy olyan előadás volt, amiben azt mondtuk, hogy érdekes, hogy egy magát proletárdiktatúrának nevező társadalom nem a proletároknak

1 *Demográfia*, 1962. 1. sz.

2 Lásd például Konrád Gy. – Szelényi I.: „A lakáselosztás szociológiai kérdései", *Valóság*, 1969. 9. sz.

kedvez, hanem éppen a jobb szakértelemmel és szaktudással rendelkező értelmiségeknek. A hallgatóság hümmögött, mire mi – szerző társammal, Konráddal – azt mondtuk, hogy ennek nem örülünk, de hát ezek a tények. Azért engedjék, hogy legyen szociológia, mert ilyenek a tények, amelyek az ideológiáknak nem felel meg. Ez egy, az értelmiség számára nagyon fontos fejlemény volt.

Konráddal mi a '70-es évek elején kezdtünk el egyre szemtelenebb cikkeket írni, s kezdtük sejteni, hogy ebből előbb-utóbb baj is lesz. Az első ilyen 1971-ben jelent meg: *„A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai"* címmel.[1] Érdekes, hogy a Valóság szerkesztői már akkor tudták, hogy ez ciki lesz, mert itt már elkezdtünk írni a tervezők klubjáról, hogy a tervezők összeesküdtek és olyan dolgokat csinálnak, mint az országos településhálózat-fejlesztési terv. Úgyhogy ezután meg is támadtak. A *Valóság* szerkesztői is tudták, hogy baj van, ezért megkérték a Berend T. Ivánt, aki a szerkesztőbizottság tagja volt, hogy ugyanabban a számban írjon egy cikket, amiben azt írta, hogy nem fejlődtek kellőképpen a városok az államszocializmus alatt. Ugye a mi cikkünk azt mondta városfejlődés késleltetett volt. Nem volt egyébként butaság a mi cikkünk se. De az is igaz, hogy a városok nem kielégítő fejlődése nem annyira egy város-ellenes, mint inkább egy infrastruktúra ellenes politika következménye volt. De ez már elfogadhatatlan volt, és utána volt valami pártfolyóirat, ami egy különszámban foglalkozott ezzel a cikkel, amiben több jó barátom is megtámadott minket.

A Konrád-Szelényi könyvvel kapcsolatban tehát csak annyit tudok mondani, hogy tényleg szó sem volt arról, hogy az értelmiség uralkodó osztállyá vált volna, de az kétségtelen, hogy az értelmiség felé is tett gesztusokat a Kádár-rendszer 1963 után. Az értelmiségiek közül nem kevesen úgy érezték, hogy ilyen körülmények között tudnak élni, és végül is jóformán mindent meg lehet írni. Az olyanokat, mint a *„késletetett városfejlődés"* cikket is. *Az "értelmiség könyv"* viszont már túlment a megjelentethetőség határain. De ezen a határon belül szinte mindent meg lehet írni, ha elég higgadtan írtuk. Ezért állt elő az a furcsa helyzet, hogy amikor 1988-1989-ben azt mondták, hogy most már mindent ki lehet szabadon adni, akkor azt vártuk, hogy most majd előhúzzák a fiókokból a társadalomtudományi remekműveket, amiket az emberek évekkel korábban írtak, és olvashatjuk akár *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* hasonló könyvek sorozatát. Ilyenek azonban nem voltak! Azok az emberek, akik tudtak írni, tudták, hogy egy kicsit óvatosabban kell írni, nem kell marxizálni. Ezért amit megírtak, az nagyon kevés kivétellel meg is jelent. És akkor még mindig nyitva állt a külföldi megjelentetés vagy a *szamizdat* lehetősége. A '80-as években már el lehetett határolnia magát az embereknek a marxizmustól. Nem lehetett nyíltan anti-marxista, de nem kellett a marxizmusra hivatkozni.

Szóval, az *„értelmiség-könyv"*-ben az szerintem az alapgondolat, hogy az értelmiség számára azok az gesztusok, amiket a '63 utáni Kádár-rendszer tett – vonzó volt. Emiatt hajlamosak voltak az emberek, hogy érdeklődjenek olyan pozíciók iránt is, amiben még az ország politikáját befolyásoló döntéseket is tudnak hozni. Ha ott még nem is ők hozzák a döntéseket, de a pártállami vezetők meg fogják hallgatni az értelmiségi szakembereket, és nem marad hatás nélkül, amit ők mondanak. Odafigyelnek rájuk. Szerintem utólag visszatekintve ez volt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Ezért volt benne az „útja" szó, hogy nincsen osztályhatalomban, de fontolgatja, hogy el lehetne képzelni egy olyan szocializmust is, amiben az értelmiségnek, elsősorban a technokrata értelmiségnek még osztályhatalma is lenne.

1 *Valóság*, 1971. 12. sz.

Bizonyos szempontból ez egy *harmadik utas* gondolat volt. Ma már nem hiszek a harmadik útban, de amikor ezt a könyvet írtuk, még hittem a harmadik út lehetőségében. Nem tudom, hogy a Konrád erről pontosan hogy gondolkodott, szerintem az ő gondolkodása megváltozott azután, hogy ő itt maradt. Egy kicsit az én gondolkodásom is megváltozott, amikor én elmentem. Csak mi éppen ellenkező irányba mentünk. Én inkább baloldalibb lettem, a Gyuri pedig inkább eltávolodott, sőt, az élete vége felé inkább baloldal-ellenes lett. Mihályi Péterre is hatottak a harmadik utas elképzelések, mint azt egy 1983-ban Németországban megjelent tanulmánya is dokumentálja.[1]

Az első önkritikában azt mondtam, hogy még abban is tévedtünk, hogy a kádári gesztus az értelmiség felé azt jelenti, hogy az értelmiségnek valóban hatása lesz a döntésekre. A kádári bürokrácia nagyon korán, már 1973 után próbált szembe fordulni ezzel a politikával és próbálta a bürokrácia hatalmát visszaerősíteni. Sok értelmiségi ezért csalódott lett, sokan úgy indultak el, egyébként a liberális értelmiség jelesei is, hogy változtatni a párton belül kell. Mondjuk Kis János úgy képzelte, hogy a párton belül és a marxizmuson belül kell változtatni. A Bence-Kis-Márkus-féle könyv[2] tulajdonképpen ennek a szellemében született. Másféle marxizmust kell művelni, Marxot az eredeti formájában kell olvasni, nem a szovjet–féle marxizmust. Én meg inkább egy harmadik utas módon képzeltem el a kívánatos jövőt, amitől csak jóval később határoltam el magamat, de én még 1989-90-ben is bizonyos értelemben harmadik utas voltam. Mihályi Pétertől egészen különböző volt a gondolkodásom 1989-ben és a ’90-es évek elején, míg ő addigra kifejezetten a kapitalizmus mellett volt, én azt gondoltam, hogy itt ki lehet alakítani egy harmadik utas változatot, amiben a kapitalizmusnak emberarcú formája alakulna ki, amit harmadik útként képzeltem el.

MELEGH Nekem néhány kérdésem van, amelyek kapcsolódnak ahhoz, amit Szelényi Iván mondott. Az egyik az, hogy *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv óriási hatással volt mindannyiunkra. Nem tudok olyan emberről, aki nem úgy kelt föl a könyv olvasásából, hogy valami nagyon fontos munkát tartott a kezében. Ezt én mind a mai napig így gondolom, s megjegyzem, még az egyetemi kurzusaimban is szoktam ajánlani ezt a könyvet. Az egyik nagy nóvum ebben a könyvben az Polányi Károly (1886 – 1964) használata volt, Polányi elméletének az applikálása a szocializmus viszonyaira. Honnan jött Polányi, hogyan találkoztatok vele? A másik kérdés az az, amit az előbb mondtál, hogy a ’60-s évek elejétől a Kádár-rendszer elmozdult az inkább vegyes gazdasági forma irányába, tehát intézményi elvek alapján a pluralizmus irányába, amivel Polányi nagymértékben egyetértett volna, hogy ez egy jó irány. Hogy látod, hogy ez mennyiben lehetett a kritikája annak, hogy a szocializmust egy fajta monolit *redisztribúció*s rendszerként írtátok le? A következő kérdés, amire később térjünk vissza, hogy az értelmiségnek nem volt-e még egy nagy kísérlete a rendszerváltásnál? Mert én azt gondolom, hogy az értelmiség akkor jutott hozzá a tulajdon fölötti rendelkezéshez is.

SZELÉNYI Polányinak én a nevét se ismertem. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen ezt a nevet, hogy Polányi Károly ki se ejtették. Amikor 1964-ben, a Columbia Egyetemen voltam, akkori és ottani mentorom volt, Terence K. Hopkins (1928 – 1997), egyszer csak azt

1 „Das ungarische Modell”, *Osteuropa Wirtschaft*, 1983. 2. sz.

2 Bence György, Kis János és Márkus György [1972, 1992]: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Bp. T-Twins Kiadó.

mondta, hogy itt tanított Polányi. Ő mondta el nekem, hogy ki ez a Polányi Károly és hogy miket csinált. Akkor hallottam először a *redisztribúciós gazdálkodás* a fogalmáról, ami nagyon megkapott engem. Érdekes módon ez az én mentorom Immanuel Wallerstein-nek (1930 – 2019) volt egy nagyon közeli munkatársa. De Wallerstein valahogy Polányi redisztribúció fogalmára nem volt fogékony. Nem ismerte el, hogy tulajdonképpen a *világrendszer-fogalmat*, ami viszont nagyon fontos Wallerstein-nél, azt már Polányi is kezdte feszegetni. Vagyis Wallerstein nem nagyon hivatkozik Polányira a könyveiben[1], ami engem mindig is bántott.

MELEGH De azért egy pár helyen Wallerstein használta Polányit! Ezt – közös cikkünkben – magunk is így leírtuk[2]

Szelényi Iván: Igen, igen. Ott folytatnám a történetet, Én akkor kezdtem használni a redisztribúció fogalmát miután hazajöttem Amerikából 1965-ben. Sokan nem értették, miért írok a redisztribúciós gazdálkodásról és nem a bevett tervgazdálkodás elnevezést használom. Hát azért – válaszoltam – mert a szocializmusban nem tervgazdálkodás folyik. Hollandiában van tervgazdálkodás. Nálunk nincs tervgazdálkodás, hanem az történik, amit a bürokrácia éppen elhatároz. Ez tehát nem tervezés.[3] Amikor kikerültem külföldre, Ausztráliába az első tanulmányom éppenséggel az államszocialista redisztributív gazdálkodás egyenlőtlenségeiről szólt. Érdekes módon a magyarokhoz hasonlóan az angol nyelvű olvasóim sem értették, hogy mit beszélek. Úgy képzelték, hogy a redisztribúció az, amit a jóléti állam csinál. Tehát, hogy mondhatom azt, hogy a redisztribúciós gazdálkodás hoz létre egyenlőtlenségeket, a redisztribúciós gazdálkodás éppenséggel csökkenti az egyenlőtlenségeket. Úgyhogy vagy 10 évig a tanulmányomra nem hivatkozott senki sem. Míg egyszer csak egy kínai származású amerikai barátom és kollégám, Victor Nee hivatkozott az én redisztribúciós gazdálkodás cikkemre, amikor saját cikkeiben elkezdte alkalmazni a redisztribúciós gazdálkodás fogalmát a kínai gazdaságra.[4]

MIHÁLYI Ma hogy látjátok, az értelmiség könyv gondolatmenete csak a kádári rendszerre érvényes vonatkozott, vagy általában a szocialista rendszerekre? A második kérdés az elsőből következik. Mindenféle szocializmusok voltak és vannak. De nyilvánvalóan voltak és vannak olyan országok, amelyekre nem volt jellemző, hogy kesztyűs kézzel bántak volna az értelmiséggel. Gondolok itt elsősorban is Kínára, de Kambodzsára, Kazahsztánra vagy Észak-Koreára is. Tehát azokra a rendszerekre, amelyeknek nem lehet elvitatni a szocialista jellegét, de egyáltalán nem úgy működnek mint a Kádár-rendszer.

1 Wallerstein legfontosabb műve, a négy kötetes *The Modern World System* 1974 és 2011 között jelent meg.

2 Melegh, A. – Szelényi I.: „Polanyi Revisited. Introduction", *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 2016. június.

3 Mihályi Péter utólagos kiegészítése. Nagyjából ez idő tájt szinte szó szerint ugyanerre a következtetésre jutott a marxista filozófus, Lukács György is. „ A későbbi tervgazdaság is elméleti marxista alapvetés nélkül alakult ki, mint kísérlet arra, hogy (...) mindenáron teljesítsenek bizonyos gyakorlati feladatokat. (A Szovjetunió előkészítése és védelmezése Hitler fenyegető támadó háborújával szemben stb.) Ha elismerjük is az így kitűzött feladatok történelmi szükségszerűségét, mégis meg kell állapítanunk, hogy *ezekből a kezdeményezésekből bürokratikus voluntarizmus és szubjektivizmus, dogmatikus prakticizmus jött létre, amely újból és újból különböző napi tartalmakat merevített dogmákká."* (Lukács Gy. [1976]: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. kötet, 319.o. Bp.: Magvető Kiadó.)

4 Nee, V.:"A theory of market transition: From redistribution to markets in state socialism", *American Sociological Review*, 1989, 54. sz.

MELEGH A könyvben *a* szocializmusról van szó – nyilvánvalóan. Az az elképzelés, hogy a szocializmus egy monolit rendszer – hibás. Intézményi szempontból nem volt monolit a rendszer. Ha van *Varieties of Capitalism1*, akkor van, illetve volt *Varieties of Socialism* is. Tehát ezt vissza kellene venni és szerintem hibásan értékelték a dinamikáját is a jelenségnek. Mert leszámítva a fent említett néhány rendszert, ez a monolit jelleg egyre kevésbé volt igaz, vagy nem működött. Ezért, mint minden gazdaságban, amelyik magas szinten szeretne szükségleteket kielégíteni, bizonyos intézményi feltételek hiányában (nincsen tőkepiac vagy nincs földpiac), automatikusan más társadalmi intézményeknek kell megjelenniük ahhoz, hogy a szükséglet kielégítés magas szinten megtörténjen. Polányi nyomán én azt gondolom, amit Chris Hann[2] szerintem jól ír le, hogy a szocialista rezsimek intézményi pluralizmus irányába haladtak és még nagyobb lett volna a változatosság, hogyha ez a fajta vegyesgazdálkodás továbbra is fennmarad. De nem maradt fenn. Nagyon sok oknál fogva történt ez, de ebbe most talán nem érdemes belemenni. Én azt gondolom, hogy a politikumnak óriási szerepe volt ebben. Ennyiben én kritika alá venném az értelmiség könyvet is, mert szerintem az is egy kicsit túlságosan monolit képet fest a szocializmusról. Mert a redisztribúció mellett nagy volt a reciprocitás is. Különböző fajta piacok működtek, például a lakáspiac, és ezek intézményileg is nagyon különbözőek voltak. Szóval szerintem pont az benne érdekes ha a mából visszanézünk a könyvre, hogy ez a monolit elképzelés a szocializmusról, amit a társadalmi és a politikai közbeszéd ma fenn akar tartani, hogy az milyen mértékig volt jogos szaktudományos, gazdaságszociológiai szempontból.

MIHÁLYI Észak-Koreára vagy Albániára érvényes volt ez az értelmiség kép, amit a Ti könyvetek adott?

SZELÉNYI Hadd hivatkozzak Bibó Istvánra (1911-1979). Miután 1963-ban amnesztiával kijött a börtönből, együtt dolgoztam vele a KSH könyvtárában. Akkoriban nagyon sokat beszélgettünk. Egyszer azt mondta nekem, hogy „*ennek a rendszernek a legnagyobb hazugsága, hogy azt mondja, ez egy proletárdiktatúra, miközben ez az értelmiség diktatúrája*”. Sokat nem értettem abból, hogy miről beszél. Amit Bibó István mondott, abban van valami olyan igazság, amelyik általában minden szocializmusban igaz. Most az, hogy Észak-Koreában, vagy Albániában mi van, azt nem ismerem pontosan, de általában igaz, csak nem az értelmiség egészére. A lényeg, hogy nem proletárdiktatúra volt, és nem proletár forradalmak alakították a sorsukat. Oroszországban sem proletárforradalom történt 1917-ben, hanem egy *radikális értelmiségi puccs*. Ezt követően jött létre a kommunista párt és ehhez a helyzethez találta ki Lenin a kommunista élcsapat gondolatát. De igaz, hogy ebben a pártban kiváló értelmiségiek is voltak, mint például maga Lenin is. Ez nagyon fontos. Ez a radikális értelmiség is igényt tartott a hatalomra évtizedekkel korábban mint a technokrata értelmiség. A kommunista elit a maga hatalmi igényét próbálta proletár hatalomként igazolni. A mából visszatekintve nagyon fontos – és talán annak idején nem hangsúlyoztuk eléggé –, hogy mi nem a radikális értelmiség állampuccsáról akartunk újat mondani, hanem a technokrata értelmiség azon igényéről, hogy ő hozhassa a gazdasági és társadalmi döntéseket.

1 Peter A. Hall – David Soskice szerk. [2001]:*Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press.

2 https://merce.hu/2019/09/24/a-piaci-szocializmus-magyar-modellje-sikeresebb-lett-volna-hosszu-tavon-is/

A *Varieties of Socialism* metafora kapcsán azonban van egy fenntartásom. Gondoljunk csak Kambodzsára. A tömeggyilkos Pol Pot (1925-1998) öt évet tanult egy párizsi egyetemen. Bár ott nem volt kiemelkedően sikeres (saját bevallása szerint Marx Károly szövege neki kicsit nehéz volt). Ezért inkább Sztálint (1878 – 1953) és Mao Ce-tungot (1893 – 1976) olvasott, miközben tagja volt a francia kommunista pártnak. Szóval mégis csak olyan értelmiség féle volt. Most ebből a szempontból gondoljunk Magyarországra. Rákosi Mátyás is egy értelmiségi volt, méghozzá egy radikális értelmiségi, sőt úgy indult el, mint egy liberális értelmiségi és a liberalizmustól jutott el a radikális kommunizmusig, mert a liberalizmus nem adott elegendő választ arra, amit ő kritizált, mármint a kapitalizmust. Lenin is ettől radikalizálódott. Az az igazság, hogy tulajdonképpen föl lehet fogni az összes úgynevezett proletárforradalmat, mint radikális baloldali értelmiségiek puccsait, amivel aztán megpróbálták magukat mintegy proletárdiktatúraként igazolni. Ez igaz a Rákosi-féle ’45 utáni időszakra is. De Rákosi sem szűnt meg értelmiségi lenni.

Az imént agyba-főbe dicsértem a kádárista Magyarországot, el is magyaráztam, hogy milyen társadalmi innovációi voltak. De ezzel együtt is igaz, hogy minden kommunista pártnak voltak és vannak közös vonásai. Egyik se volt proletárdiktatúra, s mindegyik hasonló módon – ha nem is hasonló mértékben – nyomta el az állampolgárok messze túlnyomó többségét. Megszüntette a magán tulajdont és csak minimális piacot engedélyezett csupán.

MELEGH Mihály Péter egy fontos dolgot feszeget. Szerintem Észak-Korea, Albánia és csak részben Nicolae Ceausescu (1918 – 1989) Romániája monolit kísérletek. Polányi ezt úgy fogalmazná meg, hogy monolit utópiák, amelyek nem tudnak igazán működni, ezért lesznek annyira elnyomóak ezek a rendszerek. Ezt én az egyik változatnak és időben korlátozottnak tekinteném. Nem is tehet mást az értelmiség, mint hogy igazodik a monolit kísérlethez, mert ha nem igazodik, akkor legjobb esetben marginalizálódik, vagy valami baja történik. Abban teljesen biztos vagyok, hogy semmilyen monolit kísérlet nem működik. Most forgassuk vissza a dolgot polányiasan: a piaci utópia se működik, mert azt is pluralizálni kell ahhoz, hogy működőképes maradjon intézményileg. Emellett jelezném, hogy legalábbis az októberi forradalom a szovjetek tömegtámogatása nélkül megbukott volna és ezért puszta értelmiségi diktatúráról és puccsról beszélni nem lehet. A kelet-európai háború utáni szocializmusok pedig nem csak belsőleg fejlődtek ki.

MIHÁLYI Azt megbeszéltük, hogy mennyire nem magyar ez a történet. A következő kérdés: mennyire jelentős az a fajta marxista történelmi materialista tradíció, ami Kelet-Európában és Oroszországban is létezett, s amelyik abból indult ki, hogy ez a puccs során létrejött szocializmus nem a létezhető világok legjobbika. Ezért ezt a létező világot (az NDK-ban ezt úgy mondták, hogy *real existierenden Sozialismus*) állandóan reformálni kell. Kornai Jánostól (1928-2021) hallottam először arról, hogy vezető szovjet közgazdászok már az 1920-as évek elején felfedezték, hogy a szovjet gazdaság hiánygazdaság, de semmi bajuk nem történt abból, hogy ezt elmondták és leírták. Onnantól kezdve folyamatos jelen volt a reformideológia, tudniillik, hogy állandóan reformálni kell a rendszert, ami lehetővé tette a kritikai gondolkodást. Más monolit esetekben, például az iráni forradalom esetében, vagy az arab világ esetében az alapvető ideológia nem engedi meg a reformgondolatot. Azok a világok belemerevednek a tradíció kereteibe, és aki abból ki akar nézni, annak el kell mennie. Az értelmiségnek akkor

tud szerepe lenni, ha elvileg az értelmiség reformpárti, és lehet is reformpárti. Döbbenten hallottam Csikós Nagy Bélától (1915 – 2005), aki valamelyik ilyen reform tanácskozáson a ’70-es években azt mondta, hogy *„ugye az elvtársak tisztában vannak azzal, hogy amit mi csinálunk az államellenes összeesküvés?”* Mert tényleg az volt. Az állampárt, de mondhatjuk pártállamnak is, azon törte a fejét, hogy miként lehet a létező rendszer gazdasági és jogi kereteit megváltoztatni.

MELEGH Az tényleg fontos, hogy a szocializmus folyamatos kísérletezés volt. Egy monolit utópiaként kezdi. A monolit utópia elég gyorsan működési problémákat mutat, de ebben a pillanatban elkezd intézményi szintű, intézményi elvű innovációba, amiben ugyan az értelmiségnek van szerepe, befolyása, de azt nem értékelném túl, mert a szakértelmiségen túl, a gyakorlat oldaláról is érkezett több impulzus, akár szakértelmiségiek, akár a téeszekben dolgozók szintjéről. Inkább azt mondanám, hogy egy szövetség jön létre a reform mentén ebben a dologban, ami valamikor megbillen, valamikor pedig működőképes marad. Vitatkoznék Mihályi Péterrel, mert én Iránt egy sokkal komplexebb dolognak látom, nagyon sok szempontból egy modern állam fölvesz mindenféle tradicionális dolgokat, de magában a működésében sokkal rugalmasabb, mint ahogy az elsőre tűnik. Ugyanezt gondolom Szíriáról is, ahol Bassár el-Aszad rendszerének idején több kísérletezés folyt, hogy hogyan lehetne azt igazán jól működtetni. Szóval az arab világ sem annyira monolit, mint amilyennek sokszor tűnik. A nagy probléma az, hogy háttérbe szorul az a gazdaságszociológia és gazdaságtörténet, ami cizellálná ezt a képet és amire óriási szükség lenne. A politikai sémák sokszor hamisak és félrevezetőek. Azért is örülök ennek a beszélgetésnek, mert oltári bűn, amit mi itt csinálunk, hogy a gazdaságtörténet és gazdaságszociológia eltűnik, és különös tekintettel ezeknek az intézményi elemzésre, mint az intézményi fejlődés, az intézményi változás vizsgálatára már nincs szükség. A 80-as években ez az ország is gazdag volt ilyen célú elemzésekben. Ezt mára elveszítettük a piaci nihil következtében. Azért is örülök ennek a beszélgetésnek, mert oltári bűn, amit mi itt csinálunk, hogy a gazdaságtörténet és gazdaságszociológia, különös tekintettel ezeknek az intézményi oldalaira, mint az intézményi fejlődés, az intézményi változás már nincs szükség.

SZELÉNYI Hozzátenném azt, hogy arra kétségkívül volt és van tendencia a szocializmus történetében, hogy ez az eredeti, radikális baloldal hatalomra jusson. Ez történt Oroszországban 1917-ben, Magyarországon 1919-ben. Kun Béla (1886 – 1938) is abszolút értelmiségi volt, és egy csomó értelmiségi volt mellette. Szinte nem volt értelmiségi, aki ne lett volna a kommunista párt – ahogy akkor mondták: a kommün – mellett 1919 tavaszán. Az világos, hogy filozófia történetileg is elismerhetően kiváló, de mégis őrült értelmiségiek, mint amilyen Lenin volt, később elvesztették hatalmukat, és helyükbe jöhettek olyan értelmiségiek, akik még mindig értelmiségiek voltak, csak nem különösebben jó értelmiségiek. Akiket inkább érdekelte a hatalom megszerzése és gyakorlása, mint a teória.[1] Ilyen volt Sztálin. De Sztálinról sem lehet azt mondani, hogy nem volt értelmiség. Értelmiségi volt, még valamennyi hozzájárulása is volt például a nemzetiségi kérdéshez, tehát még gondolkodott is értelmiségi kérdésekről. Mindenesetre egy pár év után már nem ez érdekelte, hanem a hatalom a gyakorlása. És ez

1 A bolsevik legendárium szerint Lenin gyakran idézte kedvenc szerzőjét Goethét, aki a Faustban, ezt adta Mefisztó szájába: „Fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld.”

történt folyamatosan, mindenütt. Ez a folyamat ma is zajlik. Egy csomó egyetemen kiváló értelmiségieket szorítanak ki, és helyükbe bejönnek olyanok, akikre nem lehet azt mondani, hogy nem értelmiségiek, de nem igazán értelmiségiek, csak annyiban kritikai gondolkozók, amennyiben a kritikájuk beleillik az uralkodó párt által támogatott reformmozgalmakba.

MIHÁLYI A Katona József Színházban játsszák Tadeusz Słobodzianek *A zseni* [1]című darabját, amit Spiró György fordított, és Sztálinról szól. A darab jelentős részében nem Sztálin a főszereplő, hanem Konsztantyin Sztanyiszlavszkíj (1863 – 1938) a nagy színházi rendező, aki a művészek alkotói szabadságáért küzd Sztálin ellenében. A darabban Sztálin vitapartnerként beszél vele arról, hogy a Pravda 10 évvel korábban mit írt az egyik színházi rendezésében. Mert emlékeznek rá mindketten. Sztálin is tudja, hogy mi volt abban a kritikában, és hogy ki írta azt a cikket, ki adta a címét, mit húztak ki belőle stb. Szóval elképesztően értelmiségi módon viselkedik Sztálin. Gondoljuk el, hogy ma hány politikus tudná felidézni fejből egy 10 évvel ezelőtti New York Times, Pravda vagy Népszabadság cikket. Ez egy nagyon érdekes dolog, de ugyanakkor még visszatérve a korábbiakra, azért Kim Ir Szenről (1912-1994) vagy Enver Hodzsáról (1908-1985) nem gondolnám, hogy értelmiségiek lettek volna. De az is lehet, hogy nem tudunk eleget róluk.[2]

SZELÉNYI Sztálin valóban nagyon érdekes, mert úgy tudjuk, hogy minden komolyabb bemutatóra elment. A zenei bemutatókra és a színházi bemutatókra is elment, és véleményt alkotott azokról. Igen, de ő volt az, aki betiltatta azokat a műveket, amiket nem tartott helyesnek. De volt értelmiségi ítélete az ott előadott darabokról. Ez lényeges a Kádár korszakra is. Ugyan Kádár maga nem igazán volt értelmiségi, de volt helyette a kormányban igazi értelmiségi, mint például az Aczél György, aki abszolút értette, hogy miről van szó, mert mindent elolvasott. Sokszor mondtam, hogy bárcsak hozzájuthatnék az Aczél könyvtárához és megnézhetném a könyvek ajánlásait, hogy kik ajánlották a regényeit Aczél elvtársnak és milyen szövegekkel. „*Kedves drága Aczél elvtárs, vagy drága Gyurikám, tisztelettel, sok köszönettel, hogy megjelenhetett a könyvem*”.

Amikor nekem a ’70-es évek elején elkezdődtek a politikai problémáim, akkor Losonczi Ágnes (1928-2024) rábeszélt arra, hogy elmenjek az Aczélhoz elvtárshoz, mert ha látja, hogy én is ember vagyok, akkor másképp fog velem viselkedni. Hát nekem nem volt kedvem az Aczéllal beszélgetni, egyszer mégiscsak azt gondoltam, hogy igaza lehet Losonczi Ágnesnek. Felhívtam a pártközpont, kértem az ő titkárságának a telefonszámát és mondtam, hogy az Aczél elvtárssal szeretnék beszélni. Kérdezték, hogy ki vagyok, mondtam, hogy Szelényi Iván. A titkárnő átadja a telefont Aczélnak, aki azt mondja, hogy, Szelényi elvtárs, mit akar, mire azt válaszoltam, hogy szívesen beszélgetnék Magával. Ez reggel 10 órakor volt, azt mondja Aczél, hogy mondjuk ma délután 4 óra megfelel neki. Azt mondtam jó, elmentem 4 órakor, és komplett előadással fogadott. Úgy beszélt, mintha mindent elolvasott volna tőlem. Mindenről volt véleménye. Mondta, hogy nézze ezzel egyetértünk, ebben nem értünk egyet.

1 https://katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutatok/43576-a-zseni

2 Annyit azért lehet tudni Pol Potról, hogy 6 éves korától francia nyelvű iskolába járt, Belgiumban néhány évet eltöltött az egyetemen, tehát bizonyára jól beszélt és sok mindent olvashatott franciául. Enver Hodzsa is több évet járt Párizsban egyetemre. Ho Si Minh (1890-1969) francia tannyelvű gimnáziumban tanult, két évig élt Londonban stb.

Abszolút értelmiségiek közötti beszélgetés volt, amit ott az Aczéllal lefolytattam, és ráadásul nem volt elég idő ahhoz, hogy valamelyik samesza mondja meg neki, hogy a Szelényi ezt, meg ezt írta, Aczél magától is elolvasta, amit korábban írtam.

MIHÁLYI Felidéznék egy momentumot, amikor Orbán Viktor is meghallgatta Szelényi Ivánt. Beszéljünk erről!

SZELÉNYI Valóban, amikor hazajöttem 2014-ben, akkor nem sokkal később felhívtak az Orbán-titkárságáról, hogy áthozhatnak-e nekem egy levelet. Mondtam, hogy igen. Jött egy tisztviselő, átadta nekem a levelet, ami egy nagyon udvarias levél volt: *„Tisztelt Professzor Úr! Örömmel hallottam, hogy visszaköltözött Magyarországra. Szívesen elbeszélgetnék egyszer magával, hajlandó lenne eljönni hozzám meginni egy kávét?”*. Elmondtam neki, hogy természetesen tisztelettel elmegyek Magyarország miniszterelnökéhez meginni egy kávét. Utána sokáig nem történt semmi, ez a tisztviselő fölhívott még egyszer-kétszer, hogy ne haragudjak, de éppen háború van Ukrajnában, s a miniszterelnök mással van elfoglalva. Aztán egyszer felhív, és azt mondja, hogy ma éppen ráér, be tudnék-e menni, szeretne velem beszélni és küldenek értem egy kocsit. Mondtam jó, jöjjenek el értem, eljött a tisztviselő a kocsival. A sofőr kérdezi, hogy meddig várjon, mondtam, hogy 15 percet tervezek maradni, amire a tisztviselő azt mondta, hogy várjon csak meg a sofőr, majd meglátjuk, hogy meddig tart a program. Megérkezett az Orbán Viktor, behívott a szobájába. Kettesben voltunk. Két és fél órán keresztül beszélgettünk. Főleg ő beszélt, én inkább csak hallgattam. Egy vagy két nappal később ment el Erdélybe és megtartotta ott az illiberalizmus előadását.

Utólag visszagondolva tulajdonképpen a beszélgetés fő célja az volt, hogy meghallgassa azt, hogy egy értelmiségi mit gondol erről az ő illiberalizmus fogalmáról. Orbán elmondta a liberalizmus kritikáját. Válaszul erre azt mondtam neki, hogy miniszterelnök úr, abban igaza van, hogy vannak össztársadalmi érdekek, amelyeket időnként az államnak rá kell kényszerítenie az egyénekre. Mondjuk kötelező az embernek bekapcsolni a biztonsági övet az autóban, s ha nem kapcsolja azt be, akkor azért megbüntetheti a rendőr. Ekkor hiába mondja azt az egyén, hogy kérem, én szabad akarok lenni és én döntöm el, hogy mikor kapcsolom azt be. Nem így van, mert ha az nincs bekapcsolva, akkor sokkal több az esély a súlyosabb balesetnek, aminek a költségeit a társadalomnak kell kifizetne. Tehát ezért kötelezhetjük, hogy be kell kapcsolni az övet. De ki tudja eldönteni, hogy mi a társadalomnak az érdeke, hogyha az egyének nem tudják, hogy mi az ő érdekük? Vajon ezt a kormány tudja, vagy a miniszterelnök az, aki tudja? Ha ezt ő tudja, akkor honnan tudja? Levelet kapott? Azt mondta, hogy nem, de ők azért csak jobban látják, hogy mit akar a társadalom, mert ők itt az egész társadalmat szolgálják. Valami ilyesmit mondott, de tulajdonképpen nem volt válasz arra a kérdésre, hogy a „mi” szócska alatt ő kire gondolhatott? Nem tudom, hogy Orbán merte volna mondani azt mondani, hogy ő jobban tudja, mert az lett volna az igaz, s tulajdonképpen ez az, amit csinál, mert ő tudja. Orbánnak nem kell értelmiségi tanácsadó kör, amelyik megmondja, hogy mi a társadalom érdeke. Elég, ha Orbán Viktor tudja.

MIHÁLYI Innen visszanézve van még relevanciája ennek az egész értelmiség-gondolatnak, ha a dolog oda kulminál, hogy csak a miniszterelnök tudja, hogy mi a közérdek? Az értelmiség szaktudása, legyen az a mezőgazdaság, a külpolitika, az infláció, vagy bármi, az még releváns?

SZELÉNYI Orbán amikor nála jártam, megkérdezte tőlem azt is, hogy a professzor úr nem gondolja, hogy kellene egy új értelmiség-könyvet írnia? Mondtam, hogy nem, mert szerintem ez egy elavult dolog. Ez a '70-es évek elejének sajátosan magyar helyzetét vizsgálta. Bár Csehszlovákiában is volt egy hasonló kísérlet arra, hogy nem a magas-, hanem a technokrata értelmiség legyen az, amelyik akkor ott a döntéseket hozza, ne a bürokrácia. Ez megbukott. Azt mondta erre Orbán, hogy ő nem gondolja, hogy megbukott volna, ezért lenne érdemes megírnom, hogy mi is az értelmiségnek a szerepe annak a meghatározásában, hogy mi a társadalomnak az érdeke.

MELEGH Az a különbség a két korszak között, hogy a szocializmusban nem a piaci rend volt az alapja a dolgoknak. Ezért is volt fontos Iván könyvében a redisztribútor, illetve még egy csomó olyan szerep volt, amit a szakértelmiség fel tudott vállalni. Most piaci viszonyok között az egyetemeknek nem dolguk az ilyen szerepekre való felkészítés és mindig az az elv kerül hangoztatásra, hogy a piac igényeinek a kielégítését kellene minél inkább szolgálni. Visszakapcsolnám, hogy az értelmiség jelentős részben most már inkább *járadék*ossá vált. Tehát a piac-társadalom viszonyban egyfajta egyenlőtlenségnek a megtestesítője, és ennek fényében valamilyen járadékvadászatban van. Az a fajta univerzális *telosz*, amit Szelényi Iván és Konrád György anno megírt, az szerintem elveszett, mert a piacnak erre nincsen semmi szüksége. A piaci rend úgy néz ki, hogy tulajdonképpen ez a rend meghaladhatatlan, míg ezzel szemben a szocializmusban végig volt egy meghaladási igény, vagy valamilyen univerzális *telosz*. Piaci körülmények között mit csinál az értelmiség, miben érdekelt az értelmiség, és mennyiben akarják meghallgatni? Nem hiszem, hogy piaci szereplők csoportosan hívnak be értelmiségieket, hogy adjanak nekik valamilyen tanácsot, mert a piaci szereplők inkább úgy értékelik, hogy ezt az ő kompetenciájuk.

MIHÁLYI Azon gondolkozom és tényleg nincs a saját fejemben sem erre válasz, hogy miként kell értelmezni azt, hogy elvileg a járadék közgazdasági értelemben létezett a szocializmus idején is, de akkor a redisztribúció alapelvéből következően ebből a járadékból lényegében senki nem részesedett. A központ minden járadékot besöpört az állami tulajdon révén, ezért az értelmiségiek, mint egyének ebben nem részesedtek. Senki nem részesedett, mert senkinek nem volt magántulajdona. Viszont a rendszerváltás után a magántulajdon teret nyert, és innentől kezdve különféle emberek, akik különféle mértékben tekinthetők értelmiséginek, hozzájutottak a járadékhoz, és járadékvadászatra álltak rá. Ha a járadékvadászat tetemes, mondjuk sokkal nagyobb, mint amekkora Magyarországon, a szaúdi trónörökös dollár milliárd járadékokat zsebel be részben az állam nevében, másik részben pedig a saját nevében, illetve a családja nevében, akkor más a helyzet? De a magyar viszonyok között Mészáros Lőrinc is járadékvadász. Nem tudom biztosan megfogalmazni, hogy erről mit gondolok, de valahol úgy látom, hogy a járadékvadászatra a hagyományos szocializmusban nem volt lehetőség, mert a redisztributív rendszer nem engedte.

MELEGH A tőke magántulajdona nyilván nem volt jelen, és a tulajdon zárt kapcsolat maradt. A téesz is egy *zárt kapcsolati rendszer*[1] volt, miközben az is a piac révén szerezte a jövedelmét. A föld minőségben egyrészt a különbözeti járadék is megtalálható volt, másrészt a minden-

1 A nyitott és zárt kapcsolatok fogalmát a szociológiában Max Weber vezette be.

féle tudás-monopóliumból származó járadék is szerepet játszott. de a tulajdon nem volt piaci csere tárgya. Szerintem pont az volt a poén, hogy nem mindent az állam csöpögtetett, és tulajdonképpen a vállalati-, gazdasági munkaközösségben a tulajdon nem volt megosztva és így a társadalmi járadék szerepe is kisebb maradt, hiszen nem volt földpiac és nem volt profit alapú tőke.

MIHÁLYI De egy sokkal kisebb tortát osztogattak.

MELEGH Most a nagyságán nem gondolkoztam, hanem egyszerűen csak gazdaságszociológia értelemben próbáltam végiggondolni, hogy a szocializmusban volt-e járadék. Azért tartom ezt fontosnak és használom is a tanításban, mert a társadalomnak és a piacnak a kapcsolódásának a rendjét próbáljuk mindig megérteni. Mit csinál a társadalom a piaccal, illetve mit csinál a piac a társadalommal? Ennek az együttese milyen rendet képez, milyen trendeket lehet ebben felfedezni? A járadék ennek az egyenlőtlenségi faktornak az egyik kulcseleme. Én ezért tartom ezt egy nagyon fontos kérdésnek.

De most én kérdezem, miért tartotta Mihályi Péter és Szelényi Iván fontosnak 2017-18-ban megírni a járadék problémáját?

SZELÉNYI A járadék-könyvben azt írjuk, hogy a jövedelemnek van három formája: a bér, a tőkéből származó profit és a járadék. A járadék az a formája a jövedelemnek, ami valami módon a piac működésének a korlátozásából fakad. Tehát azzal kap valaki járadékot, ha olyan jövedelemhez jut, amiben a piaci verseny valami módon nem érvényesül. Ennek a sajátos, mondjuk Orbán Viktor-os formája az, amikor az állam az, aki közbeavatkozik a piac működésébe, és nem hagyja a piacra piaci versenyre azt eldönteni, hogy ki nyerjen meg egy EU-s, vagy egy nagyobb állami támogatást. Ennek a technikáit ismerjük: úgy tesznek, mintha lenne egy verseny, utána a verseny lezajlik, és akkor azt mondják, hogy most ki kell vizsgálni, hogy ki képes ennek az elvégzésére, ki kell választani. Új versenyt írnak ki és az új versenyben most már csak azok indulnak el, akik a kormányhoz közel álló kliensek, vagyis akik a rendhez tartoznak. Mert nagyon jó itt a *rendiség* fogalma, a járadékvadászatban résztvevők valamilyen rendet képviselnek. Ez a megállapításom, hogy van bér, profit, ami a tőkéből származik és van a járadék, ami a verseny korlátozásából származik. Ez a tiszta formájában tulajdonképpen csak a piaci kapitalista társadalmakra igaz. A mai Magyarország egy kapitalista társadalom, egy olyan sajátos társadalom, amiben az államnak, azon belül különösképpen Orbán Viktornak rendkívül nagy szerepe van abban, hogy a versenyt korlátozhassa és a saját klienseinek juttasson nagy jövedelmeket. Így történt, hogy ma Magyarország két leggazdagabb embere közül az egyik Orbán Viktor iskolatársa, a másik pedig Orbán Viktor veje, akik dollár milliárdosok. Azt is pontosan tudjuk, hogy járadékvadászok, mert ezek az állam által korlátozott versenyben jutottak nagy vagyonokhoz. Az egy másik kérdés, hogy ezek meddig maradnak meg egyáltalán klienseknél? Tehát egy idő után olyan nagy vagyonuk van, hogy ők tulajdonképpen egy rendes piaci versenyben is megnyernék a versenyt, mert nemcsak az állami közbeavatkozás tudja korlátozni a versenyt, hanem a túlzott tőke koncentráció is. Ha *monopolisztikus tőkefelhalmozás* van, akkor a monopóliumokkal szemben a kis tőkések igazán nem tudnak versenyezni. Egyik fő sajátossága az Orbán-rendszernek, hogy itt az állam korlátozza a szabadpiaci verseny a működését.

Kritikaként mondanám, hogy olyan nincs, hogy szabadpiac, bizonyos értelemben a szabadpiac fogalma egy ideál típus. Ilyen a demokrácia fogalma, az is egy ideál típus, olyan tiszta demokrácia, mint amiket mondjuk a Kornai János leírt erről szóló nagyon közgazdasági, nem politológiai szemléletű könyvében, az egy nagyon ideáltípusos tiszta demokrácia. Amit Kornai demokráciának nevez, ilyen formában sehol nincs. Szabadpiac sincs teljesen egészen. A szabad piac szabadságát ma Magyarországon elsősorban nem a tőke felhalmozása korlátozza, hanem az államnak és szó szerint Orbán Viktornak a közbeavatkozása a piacba, ami korlátozza és juttat járadékos jövedelmeket. Aki aztán nem hajlandó tovább kliensnek lenni, és föllázad, mint Simicska Lajos, az bajba is kerülhet. Mert akkor egyrészt elvonják tőle a járadékokat, amiket addig kapott, ezután nem indulhat el a versenyeken, különböző okokra hivatkozva kizárják a versenyekből, illetve valami módon még azt is kitalálják, hogy az eddig felhalmozott jövedelmének egy elég jelentős részét elvegyék. Amíg a Simicska befogja a száját, addig marad neki elég ahhoz, hogy jól megéljen. Tehát volt elég felhalmozódott járadékra ahhoz, hogy abból ő és a családja életük végéig még megélhetnek, akkor nem fog föllázadni az Orbán-rendszer ellen.

MIHÁLYI A mi könyvünk egyik fontos mondanivalója, hogy ha a járadék koncepcióját tartjuk fontosnak arra, hogy a helyzetet megmagyarázzuk, akkor szükségszerűen azt is mondjuk, hogy ez nem lopás. Ez egy eléggé kontroverzális gondolat ma 2025-ben is, mert mind a magyar közvélemény, mind a társadalomkutatók, az oknyomozó újságírók mélyen meg vannak győződve arról, hogy itt mindenütt lopás történik, s ahol lopás történik, akkor ott majd ott be fog következni a felelősségre vonás, elveszik a vagyont, bíróság elé állítják ezeket az embereket. Az lesz a második, az „igazi" rendszerváltás. Mi pedig azt gondoljuk, hogy a társadalmi javak újraelosztása alapvetően a járadékhoz való hozzáférésen keresztül történik, tehát akikhez jutnak a többletjövedelmek, azok azt nem lopják, hanem kapják. Ez pedig jogilag, politikailag és érzelmileg óriási különbség. Azt gondoljuk, hogy azért a magyar történetek, amelyeket az olvasók ismernek, azok alapvetően ebbe a kategóriába tartoznak. Nagyon kevés a lopás. Második rendszerváltást ígérni vagy remélni felelőtlenség.

SZELÉNYI Egyszer le is írtuk Mihályi Péterrel, hogy nem lopták, hanem kapták.[1] Arról van szó, hogy a járadékot kapja az ember az Orbán-rendszerben, méghozzá a rendszertől magától.

MIHÁLYI Az nagyon lényeges, hogy közvetlenül a rendszertől kapja. A hagyományos értelemben vett piacgazdaságban a járadékot is külföldről, külső erőktől kapja. A szaúdi gazdagok nem a szaúdi kormánytól kapják a pénzüket, hanem a külföldi vevőktől. Persze magas áron tudják eladni, mert az olajpiac korlátozott, de alapvetően az exporton keresztül lehet járadékhoz jutni. Még a kínai helyzetre is azt hiszem, hogy az a jellemző, hogy alapvetően a politikailag kedvezményezett kínai állami vállalatok, vagy magánvállalatok alapvetően külföldről szerzik be a profitjukat, ezáltal más helyzetben vannak, mint azok, akik az állami csecsén gazdagodnak meg.

SZELÉNYI A kínai helyzet nagyon összetett. Egy ideig próbáltam követni, de aztán feladtam, mert túlságosan sok a kínai milliárdos és túlságosan gyorsan változnak. Hirtelen a semmiből

1 Mihályi P. – Szelényi I.: „Lopták vagy kapták?", *Élet és Irodalom*, 2021. júl. 2.

lesznek milliárdosok, máskor milliárdosoknak eltűnik a pénzük. Az, hogy ez pontosan miként történik, azt borzasztóan nehéz lehet kikutatni, ahhoz nem tudok kínaiul, hogy ami fontosat ott írnak, azt el tudjam olvasni. Az világos, hogy Kínában van egy nagy belső piac, és ezen a belső piacon vannak, akik profitokat szereznek és úgy gazdagodnak meg, profitból és nem járadéktól.

MELEGH Lenne még pár kérdésem hozzátok a könyvvel kapcsolatban. Sok szempontból nagyon hasznosnak tartom, hogy bővítitek a járadék fogalmát, mindenféle zárt kapcsolatból származó extra jövedelemről beszéltek, amiket a zárt kapcsolatoknak köszönhetően kapnak egyesek. Ahhoz, hogy megértsük a járadékot, ahhoz magát ezt a kapcsolati zártságot kell megérteni elsősorban. Nem féltek attól, hogy túl általánossá vált a fogalom, és akkor ezáltal valamit elveszített a dologból, tehát minden járadékká válhat? Mindenki valamilyen zárt kapcsolatban van, ahol nincs társadalomtól független piac. Ez még a régi polányis vita, tehát nincs piac társadalmi kapcsolatrendszer nélkül. A másik kérdés az, hogy a globalizációról szóló fejezetben arról írtok arról, hogy a járadék nyilvánvalóvá vált a globális piacra tett kísérletek közepette. Most már nem a globalizációról, hanem deglobalizációról, blokkosodásról, biztonságosításról beszél szinte mindenki, akkor szerintetek ez azt jelenti, hogy a járadék jelentősége az még nagyobbá válik? Vagy most mi fog ezzel a történni? Hogy látjátok ezt az új helyzetet, ami a könyv írása óta állt elő?

SZELÉNYI Nyilván a magam részéről nem bánom, hogyha általánosan fogalmazunk a járadékkal kapcsolatban. Szerintem itt Polányival egy húron pendülnék, mert Polányi is járadéknak tekintené például azokat a juttatásokat, amit azok kapnak, akik munka nélkül szereznek jövedelmet. Adott esetben tehát lehet egy jótékonysági akció is, amivel járadékhoz juttatják azokat, akiknek nem kell dolgozniuk érte, vagy azért, mert nem akarnak dolgozni, vagy azért, mert nem tudnak dolgozni. Mivel egy szinten mindannyian zárt társadalmakban élünk, valamilyen szinten biztosítani kell jövedelmet mindenkinek – ide értve a gyermekek és az idős szülők eltartását is valamilyen formában. Az így biztosított jövedelmet én továbbra is járadéknak tekinteném, ami természetesen egy társadalmilag pozitív járadék.

MIHÁLYI Itt érdemes lenne Max Weberre (1864-1920) utalni, mert tőle jön a nyílt és a zárt kapcsolatok megkülönböztetése. Ezek a zárt kapcsolatok egy része teljesen természetes, legitim és erkölcsös, mint például a munkanélküliek támogatása, de ide sorolhatjuk az egész szakszervezeti mozgalom működését, ahol a leggyengébb szakszervezeti dolgozók is ugyanazt a bért fogja megkapni, mint a legjobb szakszervezeti dolgozó. Azért, mert a szakszervezet kollektív harcot folytat értük. Hasonlóképpen az olyan zárt konstrukciók, mint ami mondjuk a gyógyszeriparban száz éves gyakorlat vagy a szerzői jogok ugyancsak ide tartoznak. Valaki megszerez egy jogot, s az bizonyos ideig őt védi a konkurenciával szemben, ez is rendben van. Tehát mi nem tekintjük definíció szerint a járadékot erkölcsi értelemben valami rossz dolognak. Külön írunk a könyvben arról, hogy sokfajta járadék teljesen rendben van.

MELEGH Szerintem még érdemes tisztázni a viszonyát a járadék viszonyát a társadalmi tőke fogalmához, amikor a közösségi tagságból származó extra erőforrás ugyanúgy megjelenik. Vagy önmagában az egyenlőtlenség, tehát amikor a kongói bányász gyerek 14 évesen mászik

be ezekbe a lyukakba, amiket bányának hívnak, a fejük felett mindenki leszedi a járadékot kezdve a kongói minisztériumtól, a katonai bandákig, a nyugati cégeken át a Nokiáig. Nem kellene esetleg a klasszikus egyenlőtlenség problémához visszamenni, vagy konkrétan a társadalmi tőke fogalmához visszamenni? A járadék problémája egy fontos gondolati kísérlet, csak el kellene azt helyezni a többi fogalomhoz képest.

SZELÉNYI Az *egyenlőtlenség* önmagában nem bűn. A társadalmak szükségszerűen egyenlőtlenek. A piacon versenyképes tőke profitját semmiképpen sem tekintjük negatívnak. Nálunk nincsen a marxi kizsákmányolásához hasonló fogalom. Akinek van tőkéje, és azt beruházza versenyképes piaci feltételek között, és abból profitot kap, az elkerülhetetlen, szükségszerű. Szükség van a tőkére és szükség van annak a beruházására azért is, hogy munkahelyeket hozzunk létre. Ráadásul a tőkésnek még van munkabére, hiszen a tőkés általában részt vesz a vállalkozásának irányításában, mint menedzser. Ha úgy tetszik, munkabért kap. A modern társadalmakban új fogalomként megjelenik a bér jelensége. A bér fogalma is a kapitalizmussal jelenik meg. Egy feudális birtokon nem bérmunkások, hanem jobbágyok dolgoznak. A jobbágyok nem bért kapnak, hanem jogot kapnak. 1963 után Kádár János földet adott a parasztoknak, ők jogot kaptak ezzel arra, hogy egy kis területen dolgozzanak, s annak a jövedelméből megéljenek és cserébe kell dolgozniuk a vállalati tulajdonosnak a földjén. Az egy óriási változás, amikor ebből egy tőkés nagyvállalat lesz, mert a tőkés nagyvállalkozás elkezd bérmunkásokat használni. A bérmunkás megjelenése a kapitalizmus kialakulásának nagyon fontos lépése. Arról már látom, hogy itt egy kapitalista vállalkozás kezdődik, hogy nem jobbágyokat használ, hanem elkezdenek bérmunkásokat használni. A gazdaságtörténetben pontosan ezt tesszük, megnézzük, hogy már bérmunkások, azaz olyan emberek, akik bérért dolgoznak. Világos, hogy a jobbágy nem bérmunkás.

MIHÁLYI Egyébként ezek a társadalmi formák nagyon tovább tudnak élni. Egy személyes élmény: Koszovóban jártam akkor, amikor nagyon rossz gazdasági helyzetben voltak, az üzletek üresek voltak, senki nem tudott vásárolni és feltűnő volt, hogy cipőboltokban és egyéb kisebb boltokban 2-3 alkalmazott sétált, s nem csináltak semmit. Megkérdeztem a helyieket, hogy ha nincs vevő, akkor miért van 2-3 alkalmazott? A válasz az volt, hogy ők rokonok, akiket azért alkalmaznak, hogy valami pénzt igy juttassanak a családnak. Ezek az emberek, akik látszólag bérmunkások, eladók voltak, valójában azért voltak ott, mert a tulajdonosnak az unokaöccse volt. Magyarországon már nagyon régóta nem jellemző, hogy családi indok alapján embereket alkalmazzanak.

MELEGH Azt még hozzátenném, hogy a kapitalizmus nem csak a bérmunkával indult, hanem jelentős részben kényszermunkával. A mezőgazdaságon belül a kényszermunkának és még másik néhány szférában óriási jelentősége volt hosszú ideig. Utána az átmeneti változatok, az *indentured labour* (szerződéses és részben kényszeren alapuló munka), ami félig volt szabad, ami a gyarmati rendszerekben gyökerezett. Tehát ott is csak bizonyos korlátok között érvényesült a piac és a bérmunka mellett, nagyon nagy mennyiségben használtak nem ilyen típusú társadalmi viszonyokat.

MIHÁLYI Ebben igazad van, és Piketty legújabb könyvében[1] erről nagyon részletesen ír, hogy ti. nem csak olyan egyenlőtlenség van, hogy tőkések vs. munkások, hanem rabszolgák vs. rabszolgatartók, hódítók vs., bennszülöttek.

MELEGH Meg a cseléd, és a példákat sorolhatnánk ...

MIHÁLYI Kétségtelenül ezzel nem nagyon foglalkozott az elmélet. David Ricardonál vagy Adam Smithnél nincs szó a rabszolgákról. Ez egy viszonylag új felfedezése vagy hangsúlyozása egy régi dolognak, mert kétszáz éve volt. És még egy megjegyzésem lenne azzal kapcsolatban, hogy az egyenlőtlenségek meddig tudnak működni. Be is került a könyvünkbe, hogy az egyenlőtlenségekkel az a baj, hogy sokszor nem fogadja el a társadalom legitimnek. Amennyiben nem fogadja el az egyenlőtlenségeket, és azt gondolja, hogy azok a gazdagok csak lopnak és csalnak, akkor ez aláássa a társadalmi stabilitást. Azt hiszem, hogy ez egy teljesen logikus feltételezés.

Ha ebből a szempontból nézzük, akkor a mostani amerikai elnökválasztás óriási meglepetéssel szolgált. A választások előtt a viták közvéleményben arról folytak, hogy az elitek hogyan irányítják az országot, hogy az elitek ellen fel fognak lázadni a választók és valamifajta demokratikus alternatíva merül föl, amikor kormányváltás is lesz. Ehhez képest nem ezt történt, Donald Trumppal az oligarchák jutottak hatalomra. A társadalmi egyenlőtlenségek egészen biztosan, hogy sokkal nagyobbak lesznek mint korábban voltak. Az egyenlőtlenséggel való elégedetlenség, ami kihallatszott a politikai vitákból, nem az határozta meg a folyamatokat, hanem valami más. Amerikai lapok folyamatosan írják, és teljesen nyilvánvaló, hogy eddig még soha nem volt annyi gazdag ember a kormányban, mint most.

MELEGH A tőke részben átvette a kormányzást. Fordítva szokott lenni, az állam a tőkét kiszolgálja, de az állam fenntart egy bizonyos autonómiát a maga számára. Ez az autonómia most megszűnt.

MIHÁLYI Igen, de pont az ellenkezőjére számítottunk.

MELEGH Nagyon én nem lepődtem meg ezen. Nyilvánvaló volt, hogy bizonyos egyenlőtlenségre, vagy járadékos problémára való hivatkozást valami egészen másra fognak felhasználni. Klasszikus dolog ez a politikában.

MIHÁLYI A mi logikánkban az volt, hogy a vagyoni és jövedelmi szintek miatti egyenlőtlenségek kikényszerítenek egy igazságosabb elosztást, de nem ez történt.

SZELÉNYI Egyébként hasznos az *autokrácia* fogalma is. Az Orbán-rendszer tulajdonképpen egy autokratikus rendszer, ahol van egy központi hatalom, amelyik minden fontos kérdésben döntéseket tud hozni, méghozzá gyorsan. Ebben van egyébként egy elitellenes ideológia, mert ez az új autokrácia, ez a központi hatalom az elit ellenében tud döntéseket hozni. Ezt látjuk most Trump esetében is, mondjuk az egyetemekkel való birkózásban éppenséggel elitellenes lépéseket hoz. Itt Trump a fő ellenfelei a világ legkiválóbb modern egyetemei, a Columbia, a Harvard, a Yale, ezeket sanyargatja és próbálja kirúgatni ezeknek a vezetőit is, és próbálja

1 Thomas Piketty: *Az egyenlőség rövid története*, Bp.: Corvina Kiadó, 2024

átalakítani tulajdonképpen az Orbán-rendszer egyetemihez hasonló igazgatási rendszerhez. Tehát az autokráciának vannak vonzerői szemben a demokráciával, ami egy kaotikus rendszer. Az autokrácia gyorsan és hatékonyan tud cselekedni. Ezt csinálja Trump annyira gyorsan, hogy egy nap alatt megváltoztathat korábbi fontos döntéseket, például azt, hogy küld-e fegyvereket Ukrajnába. Nem kell neki támaszkodnia szakemberekre, tanácsadókra, mert ő egy autokratikus, tekintélyelvű vezető. Ebben sok szempontból hasonlít Orbán Viktorra.

MELEGH Én nem éppen autokráciának nevezném, hanem annak, amit a szakirodalom használ: versengő autoriter rendszernek. Itt a politikai versengés még bőven zajlik és nem teljes az autokrácia, hanem bizonyos korlátok között működik csak. Azt szokták mondani, hogy nagyon sok demokrácia jött létre, és sok demokrácia kezdett leromlani, ami egy több fokozatú lépéssor. Magyarország is egy megbomlott demokrácia. Amerikában sem gondolom másképpen, ott sincs egy hirtelen nagy fordulat, hanem ott is lépésről lépésre építenek le kereteket. Egyre inkább úgy látom, hogy a korábbi menedzselése a piaci rendnek nem ment, ott valami a megbicsaklott. A mai deglobalizációs időszakban a gazdaság mendezselésének a nehézsége olyan, mint a mágnes, elkezdi beszívni bizonyos embereket, akik korábban nem voltak olyan fontosak. Trump éppen annak a kvázi vállalkozói politikai attitűdnek képviselője, hogy *„csináljunk rendet”*. *„Itt csak az a baj, hogy rendetlenség van, túl sok a köztisztviselő, ki kell őket rúgni, hogy ne terheljen minket”*. Ha kell, akkor a védővámokat kell bevezetni, vagy ha az kell, akkor éppen el kell a vámokat törölni. Ez részben az Orbán-rendszerre is igaz, hogy egy vállalkozói attitűdöt képviselnek a politika szférájában, és most éppen össze is ért a kettő, hogy mind a gazdaságban, mind a politikában is ez van.

MIHÁLYI Ismét mondod a deglobalizációt.

MELEGH Az adatok alapján. A külföldi tőkebefektetések arányát tekintve például a ’80-as évek szintjére megyünk vissza. Sokan mondták, hogy ciklusok vannak, most azt látom, hogy egy ciklusnak a végén vagyunk, valami egészen más gazdasági helyzet van, mint mondjuk 2004-ben.

MIHÁLYI Nem lehet, hogy ez egyfajta illúzió? Hasonlóan ahhoz, amiről Szelényi Iván beszélt a saját harmadik utas nézetei kapcsán. Tehát, van egy helyzet, amikor felvázolják egyesek, mint például a Szelényi Iván, hogy most egy új rendszer jön, a harmadik út.

MELEGH Nem tekintem ezt harmadik útnak. A harmadik út fogalma szerintem alapjában véve a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenetet képezi. Itt senki nem mozdul ki a kapitalizmusból. Trump az utolsó, aki ki akar mozdulni a kapitalizmusból, inkább egy új menedzserről van szó. Azt mondanám, hogy a korábbi menedzsment, ami egy egységes piac kiépítésének volt a kísérlete amerikai hegemónia mellett. Ez tulajdonképpen kudarcot vallott, mert Kína túl gyorsan növekedett. Ehelyett elkezdődött egy blokkosodási folyamat, és az egységes piac helyett a felálló blokkok maguk számára újra biztonságossá akarják tenni a szállítási útvonalakat. Azt mondják, hogy nem függhetek Tajvantól, mondjuk jobb, ha valami Malajziában van, mert politikailag azt mégis tudom kontrollálni. Tulajdonképpen az orosz reakció is ilyen volt, hogy leuralni ezeket a viszonyokat, amiből konfliktusos állapot jön létre, és ezek a konfliktusok most éppen mennek az egekbe. A világkereskedelmi jelentős része az ellátási láncokon belül zajlik és egyes német elemzők szerint a világkereskedelem

25%-os átcsatornázása révén próbálnak lefordulni Kínáról és Oroszországról. Ez egy öngerjesztő folyamatként megy most előre, és ez szerintem a globalizációnak nem tesz jót. Tehát azok az adatok alapján, amelyek ezt mutatják, azokon nem lepődök meg. Félelmetes, hogy GDP arányosan 1-2%-ra esett vissza a külföldi tőkebefektetések flow adata (FDI). A korábbi 6%-ról esett le, ami egy sokkal jelentősebb érték volt. Ezeket a ciklusokat eddig is láttuk.

SZELÉNYI Van még egy kérdésem, amiről eddig nem beszéltünk, ez pedig az Orbán-kormány és az értelmiség viszonya, hogy van-e a Fidesznek értelmisége?

MIHÁLYI Erről a *Mozgó Világ*ban korábban már írtunk többször is.

SZELÉNYI Ez egy érdekes kérdés, ha értelmiséget úgy értelmezzük, mint kritikai szabad gondolkodást, akkor mintha a Fidesznek nem lenne nagyon értelmisége. Ugyanakkor figyelemre méltó az MCC felturbózása[1] és a kísérlet a hazai és külföldi egyetemek átvételére. A Fidesz igyekszik létrehozni egy értelmiséget a maga számára. Ezért különböző járadékokat juttat az értelmiségieknek, amit nagyon nehéz visszautasítani. Vannak, akik ennek nem is tudnak ellenállni. Vannak olyan kiváló értelmiségiek, akiket így vagy úgy, de a Fidesz fel tudja úgy használni, mintha az ő értelmisége lenne. Ebből a szempontból a legmegdöbbentőbb eset Kertész Imrének (1929 – 2016) az esete, aki Schmidt Máriára hagyta a műveinek a gondozását. Állítólag a felesége volt, aki Kertész Imre öregedésére ezt a dolgot csinálta. Kertész Imre sokáig kritikus volt az Orbán-rendszerrel szemben, de elgyengült és hozzájárult ehhez. A Kertész Imréről mondhatjuk, hogy Fideszes értelmiségit csináltak. Nagyon érdekes ebből a szempontból a Makk Károly (1925–2017) is. Személyes tapasztalatom van erről. Makk Károlynak felajánlották, hogy legyen az ország filmrendezője, amivel nagy jövedelem, havi egy millió forintot járt volna az élete végéig csak azért, mert ő az ország művésze, amit a Magyar Művészeti Akadémiától kap, és nem a Széchenyi Művelődési Akadémiától. Makk Károlynak az utolsó felesége egy gazdag kanadai nő volt, aki nagyon nem akarta, hogy a Makk Károly ezt elfogadja, és azt lehessen felmutatni, hogy ő a Magyar Művészeti Akadémiától veszi át ezt a pénzt. A felesége ekkor azt mondta, hogy „én kifizetek neked havi egymillió forintot, csak utasítsd vissza, ne fogadd el!" Makk Károly nem tudott ellenállni a csábításnak és elfogadta. Ha megnézzük a mindenféle díjakat, amelyekkel igen magas jövedelmeket adnak, hogy a nemzet legnagyobb művésze, a nemzet legnagyobb színésze. A Magyar Művészeti Akadémia nyilvánvalóan a kormány által támogatott intézmény, szemben a Széchenyi Művészeti Akadémiával, ami egy fillért nem kap a kormánytól. A Magyar Művészeti Akadémia tagjai most már a Magyar Tudományos Akadémia tagjaihoz hasonló összeget kapnak, csak úgy zsebbe havi 400 ezer forintot, ami egyébként nem egy túl nagy összeg. Érdekes, hogy miért olyan fontos a számukra, hogy legyen egy olyan értelmiségi kör, ami úgy tűnik, hogy a Fidesz értelmisége, legalábbis legitimálja a Fidesznek a működését.

MIHÁLYI Egyetértek.

1 A Mathias Corvinus Collegium (MCC) mint tehetséggondozó intézményeként 1996-ban alakult meg. Az MCC-t fenntartó alapítvány vagyona 2020 előtt elhanyagolható volt, akkor azonban hirtelen több százmilliárd forintos részvényportfóliót és több mint százmilliárd forint készpénzt kapott a kormánytól.

MELEGH Ha az a kérdés, hogy van-e a Fidesznek értelmisége, akkor a válasz az, hogy van. És ez az értelmiség járadékot is kap, a sajtó is mozgatja őket, szerepe is van, tehát nagyon sok minden van. Azt hozzátenném, hogy hogy szemben a '70-es évekkel ennek az értelmiségnek a képzettsége a kutatáshoz és a valódi szellemi munkához való viszonya szerintem – és ezt bármelyik politikai oldalon nézhetem, nem csak a Fideszt – nagyon nagy a hanyatlás. Ahhoz képest, amit Szelényi Ivánék csináltak a 70-es években szinte megszűnt az értelmiségi lét. Én az egyetemeken nem látom az értelmiségi képzést, ennek az utánpótlását bármennyire szeretnénk, de nem termeljük ki. Egyrészt pont azok a társadalomtudományi szakok szűnnek meg, amelyek ebből a szempontból fontosak lennének. A diákság nagyon megváltozott, és az abból kijövő kutatói réteg is nagyon bizonytalan helyzetben van. Most mindenféle intézményi változás történt körülöttük, ami még inkább rontott a helyzeten. Rendkívül mély szintre degradálódtak, mind anyagi, mind mindenféle más szempontból. Ennek a kihatása a társadalom fejlődésére szerintem halálosan rossz abból a szempontból, hogy alternatívákat kellene átgondolni, hogy meg kellene fontolnunk ennek az országnak, ennek a térségnek, mit ne mondjak, a világ egészének, milyen alternatívái vannak. Ez lenne a dolgunk és nem a politikai csapkodás.

MIHÁLYI Egyetértve azzal amit mondasz, én úgy gondolom, hogy itt egy folyamat van, és amikor erről pár évvel ezelőtt írtunk, akkor még más volt a helyzet. Akkor elég sok érv szólt amellett, hogy az Orbán egy olyan autoriter személyiség, akinek nincs szüksége értelmiségre. Azóta változott a helyzet, nem tudom, hogy elvi vagy gyakorlati megfontolásból, de iszonyatos erőforrásokat mozgósítanak a saját értelmiség létrehozására 2025-ben, amiben az MCC is ott van és még sok minden más is. Tehát a helyzet egy kicsit fluid. Mély meggyőződésem, amiről szintén írtunk korábban, hogy ez az új Fidesz-értelmiség táskahordókból, karrierista fiatalokból áll, akik kizárólag a saját önéletrajzuk feldúsítása érdekében állnak be a hierarchiába 2-3 évre. Nem egy tartós elkötelezettséggel akarnak teleologikus értelmiségnek állni, hanem egyszerűen egy társadalmilag jobb pozíciót akarnak elfoglalni anyagilag, intézményileg, esetleg PhD-ilag. Igazából ők fütyülnek arra, hogy azokban a táskákban, amit cipelnek a főnököknek, azokban milyen papírok vannak. Nem gondolják, hogy ezt el kéne olvasni, vagy érdekelnie kellene őket. Kiszolgálják az Orbán-rendszert. Ennek egy szimbolikus megnyilvánulása, amiről a Klubrádió rendszeresen értekezik, hogy ti. a *Magyar Nemzet* cikkeit nem írják alá a szerzők. A legocsmányabb cikkek nincsenek aláírva, csak annyi szerepel, hogy „tudósítónktól". Persze valakik azt is írják – természetesen. Az a fajta értelmiségi igény, hogy ha *"azok az én gondolataim, akkor azt én akarom aláírni is"*, az teljesen háttérbe szorult. Nem biztos, hogy igazam van, de így látom.

MELEGH Szerintem ennek a politikai hatalomnak ez egy kicsit vállalkozói rendteremtői hangulata van, és ebben szerintem a belépő értelmiségiek is inkább egy pragmatikusabb, vállalkozói jellegű réteg.

Még egy tényezőről nem beszéltünk, ami jelentősen megváltoztatta az értelmiség szerepét és helyzetét, az a sajtó. A sajtó egyrészt, mint feladat a politikai blokkok szerinti paralelarizmus miatt jött létre, tehát megszűnt az az újságírás, ami blokkokon keresztül is megpróbált beszélni. Gondoljunk arra, hogy Polányi Károly egy ideig újságíró volt egy gazdasági lapnál, ott kellett mély és komplex elemző munkát végeznie. Nézzük meg, hogy ez ma hogy néz ki,

és valami egészen elképesztő dolgot látunk. Másrészt a sajtó ellenségessé vált és kifejezetten élvezi, hogy a szellemi emberek különböző mondatait hogyan tudja a lehető legjobban félreértelmezni és bizonyos kampányokba becsatornázni. Ez egy nagyon komoly változás, és nem tudom, hogy mi lehet a válasz erre. Most úgy látom, hogy annyi pozitív válasz van, hogy létrejönnek az értelmiséget kiszolgáló mini-lapok, mint a *Qubit*, amelyik próbál fenntartani valami szellemi autonómiát és aszerint próbál működni. Ez egy kulcskérdés a kritikai értelmiség számára.

SZELÉNYI Érdekes, mennyire fontos az Orbán-rendszernek, hogy a magyar Nobel-díjasokat megnyerjék a maguk számára. Krausz Ferenc egy különleges példa, aki egy kiváló természettudós. Miután megkapta a Nobel-díjat, olyan iszonyatos mennyiségű támogatást kapott a magyar kormánytól, amit gyakorlatilag senki sem. Krausz Ferenc nem vállal semmilyen politikai szerepet, de mindenesetre nem szól egy rossz szót sem a Fidesz rendszeréről, semmi kritikai dolgot nem mond a hazai viszonyokról. Karikó Katalin egy kicsit hasonló eset. A sajtóval kapcsolatban érdekes egyébként, hogy ha már szóba került, hogy most van éppen a Fidesznek egy törvényjavaslata, amit néhány napja terjesztettek elő, s ami a Fideszen belül is vitássá vált. Ez a törvényjavaslat lehetővé teszi, hogy magyar állampolgárságát felfüggesszék, s ha kettős állampolgár, akkor akár még ki is rakhatják őt az országból, hogyha nem képviseli kellőképpen a nemzet érdekét. A nemzet érdeke a Fidesz szóhasználata szerint a kormány érdeke. Mindig azt olvassuk, hogy ha valaki a kormányt támadta, akkor a saját nemzetét támadta. Ismerjük, amikor a Fidesz 2002-ben ellenzékbe került, akkor azt mondta, hogy a haza nem lehet ellenzékben, mert a nemzeten természetesen a Fidesz kormányt értik. Amit én itt elmondtam, annak alapján tulajdonképpen az én magyar állampolgárságomat is fel lehetne függeszteni, mert van amerikai állampolgárságom, akár ki is küldhetnének Amerikába, mert itt a Fidesz kormányra elég sok kritikai megjegyzésre tettem ahhoz, hogy ellenségként kezeljenek. Én nem tartom így, nem is gondolom, hogy ez reális lenne, nem vagyok elég fontos ahhoz, hogy a kiutasítás fegyverét ellenem használják. Ráadásul a Fideszen belül is azonnal volt erről kritika. Kocsis Máté szerint ezt újra kell gondolni, mert nem világos, hogy ez a törvényjavaslat egyáltalán jogilag keresztülvihető-e. Nyilvánvaló a célja annak, hogy meg lehessen valakit félemlíteni, akinek kettős állampolgársága van. A mostani javaslat szerint felfüggesztik bizonyos embereknek a magyar állampolgárságát és kiküldik külföldre a másik állampolgársághoz. Egyértelműen a hangsúly azon van, hogy a szólásszabadságot korlátozzák, hogy az emberek ne merjenek úgy beszélni, mint ahogy én az imént beszéltem.

Max Weber a politikai uralom négy formájáról

A nagy német szociológus és gazdaságtörténész, Max Weber nyomán érdemes feltenni a kérdést, hogy a tömegek lázadásával vissza lehet-e térni az illiberális autokráciából a 2010 előtti liberális demokráciába.[1] 2022. áprilisában sokadszorra is kiderült, hogy ellenzéki pártokkal, még ha szövetségre is lépnek egymással, nem megy. De mehet-e pártok nélkül? Célunk az elemzés és nem program adás. Álláspontunk szkeptikus. Kelet-Európa nem a forradalmak régiója. De tény, hogy volt példa a tömegek lázadására a nem túl messzi múltban – Magyarországon is, és a szomszédos posztkommunista országokban is. Volt példa arra, amikor a tömegek lázadása demokratikus átalakuláshoz vezetett, de arra is, amikor a rossz után még rosszabb jött.

Köztudomásúlag, Weber három uralmi rendszert különböztetett meg: a *tradicionális*at, a *karizmatikus*t és a *legális-racionálist*. Ezzel a hármas felosztással nagyjában-egészében a mai viszonyok között is el lehet boldogulni. A világ több mint 200 országát ezekbe jól be lehet sorolni. (Az Orbán-rendszer – például – a harmadik kategóriába tartozik.) Azt viszont kevesen tudják, hogy 1917 őszén egy bécsi nyilvános előadásában, pár héttel az orosz bolsevikok forradalma előtt, Weber azt állította, hogy létezik egy negyedik uralmi rendszer is, amit ő *Wille der Beherrschten*-nek nevezett. Fogas kérdés, hogy e kifejezés más nyelvekre fordításakor meddig szabad és célszerű szabadra engedni fordítói-elemzői fantáziánkat. Egy kiváló német Weber szakértő, angol fordításként a „*will of the ruled*" kifejezést javasolta (magyarul: az alávetettek akarata). Ez nagyon meggyőző. A másik három uralmi rendszer tényleg értelmezhető úgy, mint a „*will of the rulers*" (magyarul: uralmon lévők akarata) három változata. Az uralmon lévők mind a három fajta rendszerben a többség ellenében kormányoznak.

Ez az értelmezés azonban problémát okozhat azoknak, akik a legális-racionális uralmat a liberális demokrácia és a jogállamiság szinonimájaként fogják fel, és ebbe beleértik az uralmat gyakorlók „demokratikus", a többség akarata alapján történő kiválasztását. Igen ám, de Weber elméletének a kulcspontja az uralmi rendszer (*Herrschaft*) fogalma. Számára a legális-racionális uralom is „uralom", a kisebbség uralma a többség felett. *A többségi szavazás csak az uralmat gyakorlók kiválasztásának technikája, de nem a kormányzás módszere.* Írásunkban mi is ebből indulunk ki.

A Weber halála óta eltelt száz év éppenséggel azt igazolta, hogy a legális-racionális uralom valóban nem jelent szükségszerűen demokráciát. Gondoljunk a hitleri Németországra a háború kitöréséig, Pinochet Chiléjére, a mai Indiára, Afrika országainak többségére vagy akár a gazdaságilag vitathatatlanul sikeres dél-kelet-ázsiai kistigrisekre. De hogy is jelentené? Hiszen még a legdemokratikusabb rendszerekben sem teljesen jogállami a kampányok finanszírozása, és bár létezik kompetitív média, a média függ a finanszírozóktól és azok gazdasági és politikai érdekeitől is.

De vajon elképzelhető-e a kormányzottak uralma? Létezhet-e „igazi" demokrácia önmagát tartósan újratermelni képes uralmi és legitimációs rendszerként? A mi válaszunk nemleges, és ez azért fontos, mert ezzel kapcsolatban voltak és vannak főleg bal, de néha jobboldali illúziók is. A baloldal eszmetörténetének klasszikus, máig sokak által képviselt példája az

1 „Számíthatunk-e a tömegek lázadására?" címmel megjelent az *Élet és Irodalom* 2022. július 8.-i számában.

önigazgatás eszméje. Ez az eszme már 1905-ben megjelent, amikor az elvesztett és sok áldozatot követelő orosz-japán háború ellen a tömegek fellázadtak és megingatták a cári rendszert. Az új rendszer a szovjetekre, vagyis a kisebb közösségek által közvetlenül választott tanácsokra alapult volna. Az ún. ideiglenes kormány idején a hatalmat valóban a tanácsok, a szovjetek gyakorolták. Ezek a tanácsok megszerveződtek egy-egy vállalat szintjén, de voltak területi- és katonai tanácsok is. Az akkori politikai jelszót, a „minden hatalmat a szovjeteknek" mindenki így értette. Ámde amikor 1917 novemberében a bolsevikok hatalomra kerültek, a tanácsok szerepe gyorsan csökkent és az állampárt meghatározó értelmiségi tagjai szerezték meg a hatalom csúcspozícióit. Viszonylag hamar kiderült a jugoszláv önigazgatási rendszerről is, hogy önámítás volt, bár kétségtelen, hogy valamelyest nagyobb szabadságot biztosított, mint a „klasszikus" szocialista rendszer.

Érdekes kérdés, hogy vajon az 1989-es magyar rendszerváltás a tömegek lázadása volt-e? A rendszerváltás liberális aktorai, és sok közélet iránt érdeklődő „civil" hajlamosak voltak a történteket a civil társadalom győzelmeként interpretálni. Az empirikus evidencia mérsékelt támogatást nyújt ehhez az interpretációhoz. Az 1980-as években a magyar társadalom jelentős része biztonságban és viszonylagos jólétben érezte magát. Az 1989-es rendszerváltásról különböző politikai elitek tárgyalása döntött. Ebben nagy szerepe volt a még uralmon levő kommunista elitnek, akikkel közölte Gorbacsov, hogy ne számítsanak orosz katonai támogatásra, ha hatalmuk meginog. Számunkra egyértelmű, hogy Magyarországon a rendszerváltást nem a civil társadalom vívta ki, hanem Reagan és Gorbacsov tárgyalásai hozták meg a változást.

Másfelől viszont tagadhatatlan, hogy autokratikus rendszerekben is tartanak demokratikusnak mondott választásokat. Ám ezekben az esetekben a „demokratikus" választás csak szimbolikus gesztus, szó sincs arról, hogy a politikai elit leváltható lenne. Ezért a választásnak nincs tétje, az pusztán a már meglévő rend legitimálásának egyik módszere. Ez történt Oroszországban, amikor Jelcin maga helyett Putyint állította az ország élére. Hasonló politikai szisztémák alakultak ki Belaruszban és a legtöbb közép-ázsiai szovjet utódállamban. Ilyennek bizonyult az Orbán-rendszer is 2010 után. De arra is van példa, hogy egy valóban tiszta és méltányos választás után a bukott autokrata vezető viszi ki az utcára a tömegeket, mint Orbán Viktor 2006 őszén, vagy Donald Trump 2020. január 6-án, amikor hívei a szó legszorosabb értelmében megostromolták a washingtoni Capitoliumot.

A Weber által említett negyedik uralmi forma azt az – amúgy sokak által sokszor emlegetett – felismerést fogalmazza meg, hogy valamelyes mértékben minden rendszerben érvényesülnie kell a kormányzásnak alávetettek akaratának *is*. Weber felfogása szerint egy uralom akkor legális, ha a hatalomnak alávetettek erőszak szisztematikus alkalmazása nélkül is engedelmeskednek. Ahogy a világ egyik legcinikusabb gyakorló politikusa, Talleyrand, Napóleon minisztere mondta: a szuronyokkal sok mindent lehet csinálni, csak ülni nem lehet rajtuk. Nem is kell! Az evolúció logikája önmagában is együttműködésre – sokszor: a hatalommal való feltétel nélküli együttműködésre és önfeláldozásra – készteti az egyéneket. A hatalomnak alávetett vagy azért engedelmeskedik, mert úgy látja, hogy a hatalmat gyakorlók az ő egyéni érdekeit szolgálják – legyen szó akár vadászzsákmányról, akár területi hódításról vagy (a modern jóléti államok esetében) állami „ingyen" pénzről. A modernkori illiberális, rendszerekben az uralmat gyakorlók inkább valamiféle közösségi érdekre hivatkozva szerzik meg az alávetettek engedelmességét.

Az *etnikai-vallási-nemzeti-faji* összetartozás narratívájával mindig lehetett és ma is lehet valamekkora arányú támogatást szerezni. Hogy ez egy adott pillanatban mekkora, az leginkább a népesség iskolázottságának és az urbanizáció előrehaladásának függvénye. Az a legkevésbé sem véletlen, hogy Budapest, Varsó, Moszkva és New York választói sokkal kevésbé fogékonyak a sok tízezeréves törzsi ösztönökre épített narratívára, mint országuk népességének átlaga. Persze sok másod- és harmadendű tényező is befolyásolja, hogy a kormány mögött 49, 51 vagy 67 százalékos a parlamenti támogatás. Orbán Viktor ezzel teljesen tisztában volt, ezért szórta a pénzt a választások előtt, hogy a kétharmada meglegyen. Meg is lett. A hárommillió szavazójának egy részét nem a nemzeti identitás vezette – önző egyéni érdekekből szavaztak a NER-re.

Másfelől viszont az is igaz, hogy pusztán az egyéni érdekek képviseletével a legradikálisabb legális-racionális rendszer sem biztosíthatja tartós uralmát. Az USA-ban is fontos a patriotizmus hangsúlyozása, sőt Trump megjelenése óta ennek még nőtt is a jelentősége. Nem sok híja volt, hogy újraválasszák! És fordítva is igaz – egy diktatórikus rendszer sem sértheti túlságosan az egyéni érdekeket. Bár Ukrajna orosz inváióját az oroszok nagy többsége a nemzeti büszkeség helyre állításaként örömmel üdvözölte, a lelkesedés elolvadhat, ha túl sokaknak a gyereke, férje, testvére hal majd meg ebben a háborúban.

Trianon miatt ma is fontos és tanulságos példa a fenti gondolatmenet igazolására a történelmi Magyarország szétesése az I. világháborút követően. Amikor a Nagy Háború kitört, azt a tömegek, sőt még a liberális értelmiségi csoportok is szívvel-lélekkel támogatták. Készek voltak meghalni királyukért. „Magyarország Tisza István lábainál fekszik. (...) Az ország konzervatív (...), s ebből él, ezzel marad felül Tisza István." – írta Ignotus a Nyugatban, pár nappal a szarajevói merénylet előtt, 1914 nyarán. A Népszava 1914 augusztusában még azt is írta, hogy a „galíciai harcmezőkön az európai kultúrember szabadságharca folyik". A közvélemény előtt elhallgatták, hogy Tisza a kezdet kezdetén, a koronatanács ülésén ellenezte a háború ultimátummal történő szándékos kirobbantását, és csak a gyors győzelemben bízó német és osztrák katonai parancsnokok nyomására engedett. Ámde, a mából visszatekintve már semmi meglepő nincs abban, hogy a hosszan elhúzódó háború és a katonai vereségek nyomán a tömegek fellázadtak a dinasztia és a dinasztikus uralom ellen. Ennek látványos jele volt, amikor az őszirózsás forradalom első napján leszerelő vagy szökevényként Budapesten dorbézoló katonák otthonában gyilkolták meg Tisza Istvánt. Ha nem is személy szerint, de szociológiai értelemben ugyanazok, akik 1914 nyarán még dalolva vonultak a frontra („megállj, megállj kutya Szerbia"). Másképpen fogalmazva: a tömegek aktív és lelkes *támogatása* a megváltozott helyzet hatására néha a tömegek *lázadásához* vezet. *Mind a két esetben az alávetettek akaratának megjelenéséről van szó – csak más és más irányultsággal.*

A kormányzottak (alávetettek) uralma, csak kivételesen, átmenetileg tud érvényesülni a tömegek lázadása formájában. És ez sem jelenti az alávetettek 100 százalékát, még csak valamiféle statisztikai többséget sem. Nincs mindenki az utcán vagy a barikádon, de azért jó sokan vannak. Mint Pest utcáin 1848. március 15-én vagy a Kossuth téren 1956. október 23-án. Van olyan helyzet tehát, amikor a *Wille der Beherrschten*, vagyis a tömegek lázadása az autoriter rendszerek megdöntésének fontos, talán egyetlen módszere, de mivel a tömegek lázadása egy átmenti forma, azt nem határozza meg, hogy utána milyen hatalom jön létre. Lehet rosszabb is (akár polgárháború is).

2022-ben a magyar politika elemzése a tömegek lázadása szempontjából azért időszerű, mert 2010 óta az Orbán vezette Fidesz szisztematikusan épített ki egy „illiberális demokráciát", amivel választásról-választásra egyre kétségesebbé vált, hogy lehet-e demokratikus úton kormányt váltani. A romlás útján Orbánt az Európai Unió sem tudta megállítani. Kornai János már 2010 decemberében arról írt, hogy a kétharmad birtokában Orbán 8 hónap alatt egy olyan autokráciát épített ki, amelyben a „kormányzó erő" nem lesz leválható „tiszta választások"-on. Ma már tudjuk: igaza volt. 12 év után, 2022 áprilisában a Fidesz sorban negyedszer is nyert. Három millió szavazatot kapott, s az összefogó ellenzéknek csak 2 millió jutott. E 3 millió szavazat megnyerésében kulcsszerepet játszott, hogy a Fidesz, sőt maga Orbán Viktor mintegy a nemzet megtestesítőjeként tudta magát feltüntetni. De a 3 millió szavazat mögött nemcsak az etno-nacionalista narratíva áll, hanem sok-sok támogatás is (családtámogatások, adóelengedések, rezsicsökkentés, állami árkontroll stb.).

Mint azzal már érveltünk, a tömegek lázadásával az autokráciák is megdönthetők. De 2022 derekán még semmi nyoma nincs annak, hogy Magyarországon emberek százezrei követelnék nyilvánosan Orbán távozását. Mint a legutóbbi választások mutatták, a társadalom többsége békére és biztonságra vágyik, s még ha vannak is, akik nem szeretik az Orbán-rendszert, de jobb híján – akárcsak a Kádár-rendszert annak idején – elfogadják. Orbánnak tehát még nem kell félnie a tömegek lázadásától, de bizonyos jelek mégis arra mutatnak, hogy számol ezzel a lehetőséggel, s amit tud, megtesz ellene: formalizálja, erősíti az etnikai-vallási-nemzeti-faji összetartozás narratíváját és folytatja az osztogatást.

De nincs-e valahol egy pont, ahol elkötelezett Orbán-szavazók hócipője is betelik az infláció, a megszorítások, a nemzeti valuta elértéktelenedése stb. miatt? Abban a valószínűtlen, de nem lehetetlen esetben, ha a Orbán rezsimet a tömegek lázadása buktatná meg, ma még nem látható, hogy ki és mi jöhet utána. Az pedig végképp nem jelezhető előre, hogy a lázadás nyomán kitermelődik-e Magyarországon egy olyan karizmatikus vezető, mint Ukrajnában Volodimir Zelenszkij. Ez sem lehetetlen.

Az egyenlőtlenségek valódi természetéről

Erről beszél az egész világ

Nem kétséges, hogy a fejlett világban – amibe Magyarország is beletartozik – az elmúlt 30-40 évben nőttek a jövedelmi és vagyoni különbségek.[1] Már legalább 5-10 éve ott tartunk, hogy az egyenlőtlenség ténye sok országban *a* legfontosabb belpolitikai vitakérdéssé vált. A vagyoni és jövedelmi különbségek tehát a társadalomkritika középpontjába kerültek, s ezen belül pedig széles körben magától értődőnek gondolják azt az állítást, hogy a verseny nem igazságos, az erősek és hatalmasok csalással, manipulációval a versenyszabályok maguk javára történő torzításával lesznek egyre gazdagabbak, miközben az átlagemberek életszínvonala alig emelkedik. Lényegét tekintve ez a fő mondanivalója Donald Trumpnak az amerikai elnökválasztási kampányban („nem csak a politikai rendszer, de az egész gazdaság egy nagy csalás"), sokak szerint a Brexitre szavazó britek is leginkább saját elitjük ellen protestáltak, amikor a népszavazáson az EU-ról kérdezték őket, és persze ehhez hasonlóan érvel a magyar baloldal is a hat éve kormányzó Orbán Viktor ellenében.

Ennek a vitának fontos fejleménye volt a *mainstream*, angolszász szakmai körökben már korábban is jelentős közgazdászként számon tartott Thomas Piketty 2013-ban megjelent vaskos könyve (*A tőke a 21. században*), amelyet azután nemcsak minden világnyelvre, de még 16 poszt-szocialista ország nyelvére (kínai, orosz, albán, magyar stb.) is pillanatok alatt lefordítottak. Az érdeklődés nagyon is érthető. Az 1990 táján végbement rendszerváltások, a kapitalista piacgazdasági rendszerre való gyors áttérés olyan gyorsütemű vagyon-felhalmozódást eredményezett több, egykori szocialista országban, amelyet korábban elképzelni sem lehetett. Csak két példa: az amerikai Forbes magazin 2015-ös listáján a világ 100 leggazdagabb embere között 6 orosz és 4 kínai milliárdos nevét olvashatjuk – miközben jól tudjuk, hogy a rendszerváltás előtt egyetlen milliárdos nem volt egyetlen szocialista országban sem. És az is tudható, hogy a Forbes listára először 1997-ben került fel egy-egy orosz, illetve kínai nagytőkés.

Piketty sikerkönyvének első számú állítása az, hogy volt egy olyan időszak is a fejlett tőkés országokban – nagyjából 1910 és 1970 között –, amikor a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek folyamatosan csökkentek. Ám ez történelmi kivétel volt. Szerinte a kapitalista gazdaság alaptörvénye az, hogy a szegények és gazdagos közötti különbségek általában nőnek, éppen úgy, ahogyan az az elmúlt 40 évben történt. És van még egy nagyon súlyos probléma – s ez Piketty második fő tétele –, hogy ti. az egyenlőtlenségek a felhalmozódó tőkék családon belüli öröklése nyomán nőnek leginkább – éppen úgy, mint a feudalizmus idején. Bár közvetlenül nem idézi, Piketty mondanivalója egybevág a bibliai szentenciával: „akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól az is elvétetik, amije van". És az valóban aláássa a piacgazdaság, a liberális társadalmi berendezkedés erkölcsi legitimációját, ha a kapitalista rendszer allo-

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2016. novemberi számában.

kációs főszabálya nem a meritokrácia, a teljesítményelvűség, hanem a születés, a rokoni kapcsolati háló lesz.

A máig tovább élő prekapitalista egyenlőtlenségekről

Amikor közgazdászok és szociológusok az egyenlőtlenségek mérésére koncentrálnak – miként azt Piketty is tette –, hajlamosak elfeledkezni arról a kézenfekvő, bizonyításra sem szoruló tényről, hogy a legdurvább, legigazságtalanabb mai társadalmi különbségek valójában a feudális múlt máig tovább élő intézményeinek a következményei és kevés közvetlen közük van a kapitalizmushoz, a piaci versenyhez. Bár megbízható adataink a régmúltra vonatkozóan nincsenek, sok tény arra utal, hogy a prekapitalista társadalmak még inkább egyenlőtlenek voltak, mint a mai világ, és egészen biztosan nagyon eltérő logika szerint működtek. Az egyenlőtlenség és az elnyomás szinte kizárólag rendi, faji, etnikai vagy kasztok szerinti besorolás alapján történt, s a különféle pozíciókba csak és kizárólag a születés alapján lehetett bekerülni – lett légyen szó akár a privilegizáltakról, akár az elnyomottakról. A világ számos pontján, például a Közel-Keleten vagy Afrikában, a társadalmi ranglétra tetején ma is császárok, királyok és törzsfők foglalnak helyet. Ők ezen a jogcímen birtokolják az ország legértékesebb tőke javait is – olajmezőket, gyémántbányákat, a legnagyobb iparvállalatok részvényeit, földbirtokokat stb.

Ha alulról nézzük a ranglétrát, akkor nem lehet nem észrevenni, hogy az Amerikai kontinens számos országában a feketék és az indiánok, vagy ausztrál őslakosok, az aboriginek hátrányos helyzete is etnikai megkülönböztetésre épül. De ugyanígy működik a muszlimok elnyomása Indiában, a síiták és a szunniták egymással vívott harca is. Ahol a síiták vannak többségben, ott ők nyomják el a szunnitákat, ahol az utóbbiak vannak többségben, ott a síiták élete és vagyona van veszélyben. S ami hozzánk sokkal közelebb van: a kelet-európai és a magyar cigányság jövedelmi és vagyoni szegénysége is alapjában véve történelmi diszkriminációból származik.

Ha lehet mondani, még ennél is súlyosabb hátrányokkal jár a nemi megkülönböztetés – például Indiában vagy Kínában –, ahol a nem-kívánt lánygyermekek millióit már megszületésük előtt vagy nem sokkal utána megölik. Vannak további, kevésbé ismert pre-kapitalista megkülönböztetési formák is. Így – például – az, hogy Kazahsztánban az ország minden „polgára” három klan (*jüz*) leszármazottjaként van nyilvántartva, s végső soron ez határozza meg, hogy ki kerülhet magas társadalmi pozícióba, s kinek kell megelégednie a jelentéktelen vagyoni és hatalmi pozíciókkal. És Európában arról is csak kevesen tudnak, hogy a világ számos pontján, például Dél-Koreában, ma is az a főszabály, hogy a családi vagyont 100%-ban az elsőszülött fiúgyermek örököli, a többiek semmi sem kapnak.

Sok országban a szegények jelentős része azért szegény, mert ők alkotják a bevándorlók első generációját. Itt is nagy számokról van szó. Az Egyesült Államokban a népesség 13,2 százaléka külföldi születésű, a megfelelő EU-s arány 9,9 százalék. Természetesen a bevándorlók annak ellenére is megtalálják számításaikat, hogy a befogadó országokban az anyagi ranglétra aljára kerültek. A gazdag országok szegényei – mondjuk az alsó 10 százalék – körülbelül háromszor

annyit keres, mint a szegény országok felső 10 százaléka. Egyébként az vita tárgya, hogy végső soron, világszinten a migráció csökkenti vagy növeli az egyenlőtlenséget: a külföldön élő-dolgozó vendégmunkások által hazaküldött pénzek ugyanis nagyban emelik az otthon maradottak jövedelmét, s ezzel csökkentik az országok közötti jövedelem differenciákat.

Összefoglalva a fentieket: nem értünk egyet Pikettynek azzal a fő üzenetével, hogy globalizált világunk egyenlőtlenségeit a kapitalista piacgazdaság mechanizmusa magyaráznák. Nem így van: az etnikai, faji és vallási diszkrimináció a fő oka a világban tapasztalható drámai szegénységnek, a legyőzhetetlen, kilátástalan alávetettségnek.

Profitok és járadékok

A 19. század eleje óta, amikor az ipar és a kapitalista logika szerint szerveződő piacgazdaság részaránya kezdett jelentőssé válni a földbirtokláson alapuló gazdálkodási formákhoz képest, vissza-visszatérő gondolata a bírálóknak, hogy „a tulajdon: lopás". Marx ezzel a primitív, populista bírálattal szemben dolgozta ki saját elméletét, amely ezt tagadta. Egy kétosztályos modellt épített fel, amelyben a faluról jött, nincstelenek egymással versenyeznek a gyári állásokért, és így nyomják le bérüket a létminimum szintjére, miközben a tőkések, akik ugyancsak egymással versenyeznek, úgy tesznek profitra szert, hogy 8 óránál is többet dolgoztatják alkalmazottjaikat. Ebből a plusz-munkából származik Marx szerint a profit. Ám ezt a profitot a tőkések nem költhetik el szabadon, mert kénytelenek folyamatosan megújítani, bővíteni gyáraikat, gépeiket.

Marx munkássága bő 150 évre elhomályosította, eljelentéktelenítette a két generációval korábban élt David Ricardo nagyjelentőségű felismerését, mely szerint a gazdaságnak vannak olyan területei, mint a mezőgazdaság vagy a bányászat, ahol a tulajdonosok – tehát a földbirtokosok vagy a bányatulajdonosok – nem profitot termelnek maguknak, hanem munka nélkül járadékot húznak, mert lehetőségük van kihasználni monopolhelyzetüket. Miután sem a föld, sem a bánya nem újratermelhető, aki ezekhez valahogyan hozzájutott, az akár élete végéig, sőt gyermekeire örökhagyóan a végtelenségig járadékot (azaz valamiféle bérleti díjat) fog kapni. Ráadásul van a profit és a járadék között egy nagyon lényeges további különbség is. A profit nagysága rendszerint erősen függ a tőkés rátermettségétől és ügyességétől, a járadék ettől független: a tőkelütött földbirtokos is ugyanannyi járadékot kap, mint az okos és tehetséges.

Azok a kutatók, aki a mai egyenlőtlenségek okait keresik, már 15 évvel ezelőtt felfedezték a ricardói gondolat továbbfejlesztésében rejlő lehetőségeket. A közgazdasági Nobel díjjal kitüntetett amerikai Joseph Stiglitz, a dán születésű, de Amerikában élő szociológus, Aage Sorensen (1941-2001) – és persze sok más szerző is – számos fontos példát mutattak arra, hogy az egyéni teljesítménytől független járadékok egyre nagyobb szerepet játszanak a jövedelmi és vagyon egyenlőtlenségek kialakulásában. Először is így működik az ingatlanpiac: Londontól Moszkváig, Sanghajtól Szingapúrig hatalmos vagyonok halmozódtak fel azon családoknál, akik e városok szívében lakást, házat vagy telket örököltek felmenőiktől. Egyébként ezekben a metropolisokban az ingatlanárakat nem is pusztán hazai kereslet hajtja fel, ezekben

a városokban akarnak mind lakást venni más országok milliárdosai, milliomosai is. Ritkán gondolunk bele, hogy milyen hatalmas értéket képvisel ez a piac. Megbízható amerikai statisztikák szerint 2015-ben a teljes lakásvagyon piaci értéke elérte a 25 trillió dollárt és meghaladta az amerikai tőzsdéken jegyzett összes vállalat együttes értékét.

Ha ezen a gondolati ösvényen indulunk el, akkor könnyű belátni, hogy valójában még egy sor más piac is hasonlóan járadék-elvűség szerint működik. Ezt már a nagy német szociológus, Max Weber (1864-1920) is felismerte, amikor kidolgozta saját elméletét a „nyílt" és a „zárt" társadalmi kapcsolatokról, amely azon alapul, hogy a zárt társadalmi kapcsolatokban (ilyen a család vagy a nemzet kategóriája is) a verseny szükségszerűen korlátozott, ezáltal mesterséges szűkösség, valamiféle monopolhelyzet jön létre. Ez az egyik magyarázata annak, hogy a nagyvállalatok, nagyobb egyetemek élére kinevezett menedzserek egy korlátozott verseny keretein belül rivalizálnak egymással, s így sokszor csillagászati fizetéseket tudnak kialkudni saját maguknak.[1] Ilyen *szűkösségi járadék*ot kapnak – méghozzá esetenként nagyon-nagyon sok pénzt –, azok is, akik a sors kegye folytán kivételes fizikummal, művészi képességekkel rendelkeznek.

Meggyőződésünk szerint jelentős szerepe van manapság annak a társadalmi allokációs mechanizmusnak, amit mi *szolidaritási járadék*nak nevezünk. Ezen alapszik a szakszervezetek működése. Miután a szakszervezetek a béralkut vállalati, ágazati, sőt esetenként országos szinten folytatják, ez a kereseti különbségek nivellálása irányában hat. A legjobb teljesítményt nyújtók egy kicsivel kevesebbet, a gyengébben teljesítők egy kicsivel többet kapnak (és nagyobb állásbiztonságot élveznek), mint amennyit a munkájuk értékes szerint egy nyílt versenyben ki tudnának maguknak alkudni.

A mai, globalizált világban általános tapasztalat, hogy néhány gyorsan fejlődő, kutatás-intenzív iparágban a legnagyobb, monopolhelyzetű vállalatok – gondoljunk az Apple-re vagy a Facebookra – az átlagnál sokkal magasabb profitot termelnek részvényeseiknek. A fenti logika szerint ezt a többletet is célszerű járadéknak nevezni, hozzátéve persze, hogy többnyire átmeneti, időszakos extra-jövedelemről van szó, ami akár néhány éven belül is eltűnhet, a korábban zártnak tűnő piacra egy új szereplő kívülről be tud törni.

Arra is számos példa van, hogy a termelők monopolhelyzetét maga az állam teremti meg. Tankönyvi példája ennek az, ahogyan a gyógyszeripar működik: a forradalmian új gyógyszert 20 éven át a szabadalmi jog védi. Bár az egyszer sikeresnek bizonyult új molekulát gyerekjáték lekoppintani, szigorú állami törvények és nemzetközi egyezmények tiltják ezt. Ugyanez a szerzői jogvédelem illeti a hollywoodi sikerfilmeket, a zenei alkotásokat, a regényeket stb. Nyilvánvaló, hogy ez a *mesterséges monopolhelyzet* az alkotók jövedelmét messze az átlag fölé emeli, de az is világos, hogy az adott állam, vagy a vonatkozó nemzetközi szerződés mégis jogosan, a köz érdekében hozza létre az efféle mesterséges monopolhelyzeteket.

1 Első pillantásra ez a weberi kategória-pár hasonlítani látszik egy, a közelmúltban megjelent, ugyancsak nemzetközi bestsellerré vált közgazdasági mű, Acemoglu és Robinson 2012-es *Miért buknak el a nemzetek?* című munkájának alapötletéhez, a befogadó és a kizsákmányoló társadalmak megkülönböztetéséhez. De ez csak a látszat. Az amerikai szerzők a gazdasági siker és bukás okait a nemzetállamok egészének szintjén vizsgálják, míg Webernél a hangsúly egy adott országon belüli intézményi különbségekről van szó.

Ehhez hasonló, államilag garantált privilégiumok sokféle módon működnek az egyének szintjén is. Állami *engedély* (licenc) szükséges ahhoz, hogy valaki beléphessen az orvosi pályára, hogy mérnökként házat tervezhessen, kaszinót vagy dohányboltot működtessen – miként az éppen Magyarországon napjainkban történik. Egyfelől, ezek a korlátozások nyilvánvalóan indokoltak – például az orvosok esetében általában –, más esetekben már vitathatóak, amikor például arra kötelezik a külföldön végzett orvosokat, hogy egy szándékosan kutyaszigorú vizsga-sorozaton kelljen átmenniük, ha bevándorlóként, új hazájukban szeretnének praktizálni. Az meg talán már a vicc kategóriájába sorolható, hogy az amerikai Kalifornia államban a tenyérjósláshoz is hatósági engedélyre van szükség, amit a jövőbelátók szakmai kamarája ad ki. Mindent egybe véve, az Egyesült Államokban 1000 (!) olyan szakma van, aminek a gyakorlásához legalább egy szövetségi államban külön engedély szükséges, de ezek közül csak 60 van, amelyben az engedélyezésnek olyan komoly elvi alapja van, hogy mind az 50 szövetségi államban engedélyre van szükség.[1]

Az egyenlőtlenségek átöröklődése

A fenti gondolatmenet folyományaként aligha lepjük meg az olvasót akkor, amikor azt állítjuk, hogy az egyenlőtlenségek átörökítésében nem pusztán az anyagi javak generációk közötti átruházása a fontos. Valójában az egyenlőtlenségeket örökíti át az *oktatási rendszer* is, amikor annak egyes szegmensei – például a magas tandíjak miatt – zárt piacként funkcionálnak. Ezt az utat először az Egyesült Államok járta be, de ma már a világ nagyon sok országában tandíjat kell fizetni a szülőknek – már ha képesek erre. Az ebből adódó egyenlőtlenséget azzal sem lehet kiküszöbölni, hogy a felvételi eljárás során az intézmény – legyen az akár óvoda vagy egyetem – igyekszik minél nagyobb súllyal figyelembe venni a csemete szellemi és pszichológiai érettségét, tudását, kommunikációs képességét stb. Számtalan vizsgálat igazolja ugyanis, hogy a magasabban képzett, magasabb jövedelmű szülők gyermekei az efféle versenyben is szinte behozhatatlan előnyben vannak a társadalmi ranglétra alján álló szülők gyermekeivel szemben.

Az Egyesült Államokban nagy irodalma van az egyenlőtlenségek azon fajtájának, amely a családszerkezettel, ezen belül pedig a *párválasztás*i szokások változásával függ össze. A lényeget tekintve itt egy évszázadok óta ismert jelenségről van szó, arról, amit a magyar népnyelv valaha úgy hívott, hogy „suba a subához, guba a gubához”.[2] Köztudott módon ez volt a magyar paraszti társadalom családpolitikai aranyszabálya. Az a jó, ha a gazdag a gazdaggal, a szegény a szegénnyel házasodik, mert így lehet megőrizni, sőt gyarapítani a földet. Manapság nem erről a tradicionális képletről van szó, hanem arról, hogy a nők egyenjogúsága következtében Amerikában – és persze más fejlett országokban, így Magyarországon is –, lényegesen megnőtt a társadalomban a diplomás fiatal nők aránya, s ennek nyomán pedig egyre nagyobb a statisztikai valószínűsége annak, hogy hasonló végzettségű emberek kötik össze életük szekerét. És ebből így lesz szétszakadó társadalom: a diplomások egyre többet

1 *The Economist*, 2016. okt. 1.

2 A biológiában ezt hívják asszortatív (nem véletlen alapú) párválasztásnak vagy idegen szóval homogámiának.

keresnek a rosszabbul képzettekhez képest + a diplomás nők többet dolgoznak, mint az alacsonyabb végzettségűek. Számos amerikai és brit vizsgálat[1] bizonyítja, de ezt támasztják elő a hazai tapasztalatok is, hogy az olyan családokban, ahol a szülők, sőt esetleg már a nagyszülők is diplomások, a gyermekek számára, az első naptól kezdve nemcsak az anyagi feltételek sokkal kedvezőbbek (sokkal magasabb az 1 főre jutó pénzjövedelem), de a szülők a gyermekeik szellemi pallérozására is több időt fordítanak. Mint ahogyan kis túlzással az egyik amerikai cikk megfogalmazta, a diplomás apukák a játszótéren Arisztotelészről beszélgetnek ötéves csemetéjükkel.

1 Az Egyesült Királyságban egy államilag finanszírozott, hatalmas népegészségügyi-szociális projekt keretében évtizedeken át nyomon követték az 1946-ban, 1958-ban és 1970-ben született korosztályok 70-70 ezer tagját. Ez a vizsgálat egyértelműen igazolta, hogy a szülők relatív társadalmi helyzete nagyon erőteljesen befolyásolja a gyermekek várható élettartamát és jövőbeli jövedelmi szintjét annak ellenére is, hogy 1945 óta hatalmas mértékben kiterjedtek a jóléti állam szolgáltatásai, az ingyen egészségügy, az ingyen iskola, a lakbértámogatás, a szociális segély stb.

Liberalizmus – nehezebb, mint gondoltuk

A magyar liberalizmus pünkösdi királysága

A rendszerváltás első éveiben, 1988 és 1992 között, Magyarországon a domináns ideológia a liberalizmus volt.[1] A miniszterelnök Antall József lett, aki az MDF-et a népi-nemzeti irányzat, a kereszténydemokrácia és a nemzeti liberalizmus három alappillérén nyugvó pártként határozta meg. Az SZDSZ fenntartás és kiegészítő jelzők nélkül, „tisztán" liberális párt volt. A Fidesz magát „liberális, radikális és alternatív" erőként definiálta. Mind a három párt körül létezett egy-egy jó neveket felvonultató liberális intellektuális holdudvar is. 2023-ban vannak továbbra is liberális gondolkodók, de nincs liberális politikai erő. Mi történt? Miért vált a liberális (valamint a neoliberális és a balliberális) jelző egyaránt politikai szitokszóvá? Tanulmányunk célja ennek végig gondolása.

Alapvető hipotézisünk, hogy a magyar liberalizmus nem tudta megoldani a három liberális alapérték feszültségeit és ellentmondásait. Egyszerűbben: nem volt megoldása az egyéni szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás mai kihívásaira. Az egyenlőség kérdését átengedte az arra alkalmatlan kommunista utódpártnak („fizessenek a gazdagok"), a szolidaritást érintő kérdésekben pedig a Fidesz esetenként meggyőzőbben (és minden esetben hangosabban) érvelt. Ilyen volt – például – a 2008-as „szociális népszavazás" ügye a 300 forintos egészségügyi vizitdíjról és az egyetemi tandíjról. Ma Magyarországon nincs számottevő választói támogatással kalkuláló liberális politikai erő, miközben a kérdést ebben a formában egyáltalán elfogadó szavazópolgárok nagyobb része inkább liberális, mint illiberális vagy anti-liberális. Milyen abszurd helyzet...

Kiinduló pontunk konvencionális. Liberalizmusnak azt a társadalmi és politikai eszmerendszert tekintjük, mely három alapértéken nyugszik: szabadság, egyenlőség és testvériség. Ezek a 18. században divatossá vált elvek meghatározóvá váltak a francia forradalomban, és döntő hatással voltak a máig hatályos amerikai alkotmányra is. Ha tetszik, úgy is fogalmazhatunk, hogy a francia értelmiség sikeresen exportálta ideológiáját Amerikába. Ez a hármas célkitűzés a 20. században általánosan elfogadottá vált a „Nyugatnak" nevezhető legtöbb államban is, bekerült az ENSZ által elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába (1948), és kézenfekvőnek tűnt az a feltételezés, hogy a kommunista világrendszer összeomlása után az egész világon diadalmaskodni fog (©Francis Fukuyama). Nem ez történt. Számos posztkommunista országban (és így Magyarországon is) a liberalizmus nem vált többségi ideológiává, sőt éppenséggel Magyarországról terjedt el az illiberális paradigma – jelezve, hogy itt nem egy hungarikumról van szó.

Három évtized távlatából úgy látjuk, hogy két magyarázata is van annak, hogy a liberalizmus mint vonzó, magasrendű és egyben könnyen érthető hívószó miért nem vált többségi ideológiává. Egyfelől az derült ki, hogy az egyszer már megvalósult társadalmi célok – mondjuk a szólásszabadság és az általános választójog – elvesztik mobilizáló erejüket, másfelől pedig azt kellett a közügyek iránt akárcsak minimális érdeklődést mutató átlagszavazónak

1 Megjelent az *Élet és Irodalom* 2023. október 13.-i számában.

megtapasztalnia, hogy a liberalizmust alkotó három elv a gyakorlatban újabb és újabb erkölcsi-szellemi elágazásokhoz vezet, és ennek során a három alapelv egyidejű igenlése már egyáltalán nem magától értődő. Világtörténelmi léptékkel mérve persze ezek 1989/90-ben is tudható tények voltak, mégis a rendszerváltás eufóriájában idején ezek a tények nem voltak triviálisak a közvélemény és a magyar választók számára – ideértve e cikk szerzőit is.

Szabadság

Kezdjük a legegyszerűbbnek tűnővel, a szabadsággal. A francia forradalom idején szabadság alatt egyértelműen az egyéneknek a politikai hatalomtól, az *államtól való függetlenség*ét értették, s ez mind a mai napig a fogalom leggyakoribb interpretációja. Ez a követelés a kezdetektől fogva kiterjedt a munkavállalás és a vállalkozás szabadságára is. Igen ám, de az, hogy kik ezek az egyének, az már vitatható. 1789-ben alapelv volt minden ember egyenlőnek és szabadnak született, de a *rabszolgaság* intézményét még a legliberálisabb Franciaországban és gyarmatain is csak 1794-ben szüntették meg. Sőt, 1802-ben Napóleon ismét elismerte a rabszolgaság lehetőségét, s azt csak 1817-ben nyilvánították újra törvénytelennek (igaz korábban, mint szinte másutt bárhol). A *nők* törvény előtti egyen jogúságát – így a váláshoz való jogot s tulajdon birtokláshoz való jogot –, már 1789-ben elfogadták, de szavazati jogot és közhivatal betöltéséhez való jogot csak tulajdonnal rendelkező férfiak kaptak. Hosszú harc és sok idő kellett ahhoz, hogy a nőknek legyen választójoguk, betölthessenek közhivatalt. Ez Franciaországban 1944-ben, az USA-ban 1920-ban, Angliában 1928-ban valósult meg. Sokszor idézett példa, hogy Svájcban, Appenzel kantonban csak 1991-ben kaptak a nők helyi választójogot. Az *etnikum* mindezt még bonyolultabbá teszi. Bár az egykori angol gyarmatok élen jártak a női szabadságjogok odaítélését illetően (Ausztrália, Új-Zéland), de a *bennszülöttek* emberi jogainak az elismerése csak 1965-ban történt meg. Mint az közismert, az Egyesült Államokban a polgárháború után elvileg elfogadták a feketék emberi jogait, de 1965-ig számos kísérlet volt a feketék szavazati jogainak a korlátozására (sőt vannak ilyen kísérletek mind a mai napig). Vagyis hosszú ideig a magukat liberálisnak nevezhető országokban a „szabad" egyének többnyire fehér férfiak voltak. A *cigányság* egyenjogúsítása papíron Magyarországon is régen megtörtént, de ezzel kampányolni még a liberális választók előtt sem mernek a politikai pártok.

A *szexualitás szabadsága* egyike a legfontosabb új kihívásnak, amivel a liberális gondolkodásnak szembesülnie kell. Az e téren végbement életmódváltást alapvetően az orvostudomány és a gyógyszeripar forradalmi találmányai tették lehetővé a veszélytelen, megbízható és olcsó fogamzásgátló tabletták piacra hozásával az 1960-as évtized közepétől kezdve. Ma ez a liberalizmussal kapcsolatos viták egyik legfontosabb területe, s ahol szélsőségesen kiélezett módon állnak szembe egymással olyan emberek, akik amúgy önmagukat fenntartás nélkül liberálisnak gondolják. Például az *abortusz* ügyében. *Pro life* vagy *pro choice*? A liberálisok egy része azzal érvel, hogy a szabad választás elvének érvényesülnie kell a szexualitás valamennyi dimenziójában. Egy szabad világban, szabad emberek szexuális orientációjukat is maguk döntik el. Ehhez fontos érteni a szex és a szexuális orientáció közötti különbséget. Jellemző, hogy amikor Hillary Clinton 2016-ban demokrata párti politikusként elindult az amerikai

elnökválasztási kampányban, akkor sok amerikai nem csak gondolta és mondta, hogy egy nő nem való elnöknek, de a bulvársajtó azt terjesztette róla, hogy azért sem alkalmas, mert leszbikus kapcsolatai is voltak. A szex egy bináris fogalom, valaki vagy férfi, vagy nő attól függően, hogy minek születe tett. Sajnos még ez a megdönthetetlennek tűnő állítás sem teljesen igaz. Vannak olyan újszülöttek, akik nemi szervei vegyesek egy részük férfira, más részük nőre utal. Egy ilyen *hermafrodita* mindkét fajta ivarsejt előállítására képes. Az ilyen újszülöttek aránya valahol 0,5 és 1,7 százalék között van. A 19. század közepétől ilyen születések esetén igen gyakori az orvosi közbeavatkozás, vagyis az orvosok korábban is „csináltak" lányokból fiukat, vagy fiukból lányokat. Az orvosi úton előállított szex tehát – szemben a konzervatív, jobboldali nézetekkel – nem a „hanyatló Nyugat" terméke, hanem sok évszázados, régi gyakorlat. A nem kialakításának embertelen példája az *eunuchok* – a fiatal korban kasztrált férfiak helyzete. Ilyenek voltak a rabszolgák, akikkel a háremeket őrizték. Az eunuchok között voltak világhíres operaénekesek is, s voltak közöttük olyanok is, akit a szülei kasztráltattak a művészi karrier érdekében. A 21. századi liberálisok, ha nem is kivétel nélkül, de elfogadják azt a tételt, hogy a szexuális orientáció, ideértve az azonos neműek közötti házasságot, vagy gyermeknevelést, személyes döntés kérdése, annak hatósági szabályozása illiberális gyakorlat, az emberi szabadságjogok korlátozása.

Szemben a szex-szel a szexuális orientáció többkategóriájú, amit éppenséggel az angol LMBTQ rövidítés fejez ki könnyen megjegyezhető módon: leszbikusok, melegek, biszexuálisok, transzneműek, valamint a különös nem-heteroszexuálisok (*queer*). A liberálisok többnyire harcolnak azért, hogy semmi megkülönböztetés ne érje a magukat LMBTQ csoportbelinek tartókat. Ezért a liberális értékek mellett nehéz elfogadni, hogy a heteroszexualitás lenne a „normális", az LMBTQ egyéb formái, bár az élet során jönnek létre, nem tekinthetők „betegségnek" vagy „bűnnek". Erről szólnak a büszkeségnapi, 1970 óta világszerte (Magyarországon 1997 óta) megszervezett Pride felvonulások. Érdekes, hogy az egyébként sok szempontból liberálisnak tekinthető Ferenc pápa ugyan fellép az LMBTQ tagok diszkriminációja ellen, azért amellett kitart, hogy a homoszexuálisok „bűnt" követnek el. Csak annyiban mondható liberálisnak, hogy szerinte ezzel a problémával küszködő emberek majd az Úristennel számolnak el végső soron.

Rendkívül bonyolult kérdés, hogy milyen életkorban, milyen körülmények között alakul ki a heteroszexualitástól eltérő valamiféle egyes szexuális orientáció s milyen arányú az emberek között a nem heteroszexuális tapasztalat. A gyerekek aránylag korán, 12-14 éves korban kezdik keresni a saját szexuális orientációjukat, ezért kérdéses mennyire elfogadható a jelenlegi magyar gyakorlat, hogy 18 éves kor alatt a gyerekek nem kaphatnak szinte semmi tájékoztatást a szexualitásról és még a *gender* fogalma is tiltottá vált. Nem teljesen meggyőző az az érvelés, hogy a szexuális nevelés a szülők feladata. Nem biztos, hogy a szülőknek megvan az a tudásuk, hogy miként kell kezelni, ha a 14 éves fiúk elindul a homoszexualitás irányába, ezért az osztálytársai kirekesztik őt. Vagy akár üldözik is. Nem lenne észszerűbb, ha ezekkel a kérdésekben a szakképzettséggel rendelkező pszichológusok az iskolában foglalkoznának? Arról szó se essen, hogy a család nem mind feltétlenül a legalkalmasabb a szexualitás nevelésére s kezelésére, és nem ritka sajnos a családon belüli szexuális erőszak sem.

Egyenlőség

Itt mindjárt három alkérdés merül fel. *Jövedelem*ről beszélünk, *vagyon*ról vagy *egyenlő esélyek*ről? A szabadpiacon számottevő jövedelmi egyenlőtlenségek jönnek létre tehetség, iskolai végzettség, szorgalom, származás, házasság vagy szerencse alapján, ideértve az írott és íratlan szabályok áthágásával (csalás, korrupció stb.) elért sikereket is. Még soha nem volt olyan társadalmi rendszer, még a szocializmus idején sem, ahol mindenkinek ugyanannyi jövedelme lett volna. Vannak, akik ebből a dilemmából az egyenlő esélyek célként való megjelenésével próbálnak kikeveredni. De lehetnek-e egyenlő esélyek egyenlőtlen feltételek között? A jövedelmen túl itt vannak a vagyoni egyenlőtlenségek. Mennyi a méltányos vagyon? Abból mennyi örökölhető (ha egyáltalán) és mekkora a méltányos örökösödési adó?

Az egyenlőtlenségek átörökítésében nem pusztán a pénzben kifejezhető anyagi javak generációk közötti átruházása a fontos. Valójában az egyenlőtlenségeket örökíti át az oktatási rendszer is, amikor annak egyes szegmensei – például a magas tandíjak miatt – zárt piacként funkcionálnak. Az ebből adódó egyenlőtlenséget azzal sem lehet kiküszöbölni, hogy a felvételi eljárás során az intézmény – legyen az akár óvoda vagy egyetem – igyekszik minél nagyobb súllyal figyelembe venni a csemeték szellemi és pszichológiai érettségét, tudását, kommunikációs képességét stb. Számtalan vizsgálat igazolja ugyanis, hogy a magasabban képzett, magasabb jövedelmű szülők gyermekei az efféle versenyben is szinte behozhatatlan előnyben vannak a társadalmi ranglétra aljára szorult szülők gyermekeivel szemben. Az olyan családokban, ahol a szülők, sőt esetleg már a nagyszülők is diplomások, a gyermekek számára, az első naptól kezdve nemcsak az anyagi feltételek sokkal kedvezőbbek (sokkal magasabb az 1 főre jutó pénzjövedelem), de a szülők a gyermekeik szellemi pallérozására is több időt fordítanak. Az lenne akkor a helyes, ha betiltanák a magánoktatás és a magánegészségügy minden formáját, a szabad iskolaválasztást és a szabad orvosválasztást?

Testvériség

Mit jelent a testvériség? Itt mindössze annyiról van csak szó, hogy mi emberek „szeressük egymást”? És azért szeressük egymást, mert evolúciós értelemben 200-300 ezer éve mindnyájan *homo sapiens*-ek, azaz értelmes emberek vagyunk? Vagy ez a fogalom valamiképpen mindig egy ennél kisebb „kollektívára” vonatkozik? Robespierre egy 1790-es előadásában a “köztársaság egyéniségéről” beszélt. Vagyis a köztársaság lenne az az „egyén” melynek a testvériségéről lenne szó. Ez nagyon közel van a *szuverenitás* kérdéséhez. Szuverénnek általában egy állami, vagy nemzeti közösséget tekintünk. Ukrajna például, mint állami/nemzeti közösség szuverén, s ezeket a jogokat sértette meg Oroszország Ukrajna megtámadásával. Nagyon nem véletlen, hogy a magukat liberálisnak tekintő államok Ukrajna mellett vannak, s a számukra a béke feltétele Ukrajna területi szuverenitásának helyreállítása. És az sem véletlen, hogy a vállaltan illiberális magyar kormány miniszterelnök-helyettese, Semjén Zsolt, viszont azt nyilatkozta a közelmúltban, hogy „megértjük, hogy az ukránok félnek az oroszoktól, de mi közünk nekünk ehhez”. Egy korábbi tanulmányunkban már írtuk a szuverenitás ellentmondásos természetéről (*ÉS*, 2022. márc. 11.) Mint Semjén példája illusztrálja,

előfordulhat, hogy a szuverenitásra éppenséggel a jogállamiságot sértő országok hivatkoznak. Ezt a törvényt a mi „demokratikusan” megválasztott parlamentünk hozta, ebbe másik államnak nem lehet beleszólása.

A liberális eszmék feszültségei és ellentmondásai

Bár a liberalizmus három alapvető értéke egymást kiegészíti, és minden liberális gondolkodó mindhármat elfogadja, de a három elv a gyakorlatban gyakran ütközik egymással. Ezeknek az ütközéseknek a megoldása többnyire bonyolult politikai folyamat. Egy létező (vagy akárcsak elgondolt) politikai rendszer akkor nevezhető *liberális demokráciának*, ha ezeket az ellentmondásokat békés módon, a többségi elv alapján – mindenkire egyenlő módon érvényes és fair választási szabályok szerint, a kisebbség méltányolandó jogainak védelme mellett – lehet megoldani. (Az Orbán-rendszer nem ilyen, és ez nemzeti tragédia, de ez a cikkünk nem erről szól.)

Nemes gondolat egyenlőségre törekedni, de ha komolyan vesszük az egyenlőséget, akkor be kell látnunk, hogy az csak a szabadság valamilyen mérvű korlátozásával érhető el. A jövedelmi egyenlőtlenségek kezelésére rendelkezésünkre áll az adózás, különösen annak progresszív formája (amiről mára már elfelejtődött, hogy az 1848-ban íródott *Kommunista Kiáltvány* szellemi innovációja volt). De a személyi jövedelmek megadóztatása, akármilyen mértékben történjen is, mindenképpen az egyéni szabadság valamelyes korlátozását jelenti. Még abban az esetben is, ha egykulcsos adózási rendszer van érvényben, mint 2011 óta az orbáni Magyarországon. Ez akkor is azt jelenti, hogy a magasabb jövedelműek hozzájárulnak az alacsonyabb jövedelműek szegénységének tompításához. De azok a liberálisok, akik számára az egyenlőség fontos, ezt nem tartják elegendőnek. Volt idő az USA-ban, amikor a legfelső adókulcs 90 százalék volt. Más kérdés, hogy ebből mennyit tudtak visszaszerezni a gazdagok adókedvezmények formájában, és/vagy mennyit csaltak. Más liberálisok viszont éppen ezen méltatlankodnak. Azért kerestem sokat, mert sokat dolgoztam. Miért veszik most el tőlem?

Ugyanez az érvrendszer nyomatékosan áll a vagyon megadóztatására. Ez azért fontos, mert a vagyon egyre nagyobb szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésében – az Egyesült Államokban is, de Magyarországon is. Ezt én gyűjtöttem, most miért veszik el tőlem? Ez az örökölt vagyon esetében sem indokolatlan felvetés. A szüleim azért dolgoztak, hogy nekem jobb életem legyen, vajon igazolható-e a „halál adó” (© Dávid Ibolya, MDF)? S ha van ilyen, az milyen arányú lehet? Liska Tibor például az 1970-es évektől kezdve azzal érvelt, hogy minden esetben méltánytalan a halál adó, de a vagyon ne is legyen örökölhető. Ám cserében minden állampolgár kapja meg a nemzeti vagyon rá eső hányadát megszületésekor vagy felnőtté válásakor. Ez egy jól hangzó, kommunista ötletnek látszó gondolat, de eredetét tekintve ez is része a liberális tradíciónak. A „társadalmi örökség” koncepcióval Liska tulajdonképpen újra felfedezte az angol-amerikai filozófus, esszéista és politikus Tom Pain-nek majd két évszázaddal korábban, 1797-ben megfogant ötletét. Paine úgy gondolta, hogy a demokratikus Amerika államainak 15 angol font sterlingnek megfelelő adományt kell biztosítania minden 21. évét elérő állampolgárának.

A szabadság fogalmát illetően liberálisok, különösen a közgazdászok a hangsúlyt Friedrich Hayek-től Milton Friedmanig a választás szabadságára helyezték. A gazdaságnak biztosítania kell, hogy minden egyes ember elegendő jövedelemhez jusson, de abba senki ne szóljon bele, hogy azt miként költik el. Ez gyökeresen különbözik a Nyugat-Európából ismert jóléti államtól, ahol az egyenlőtlenség ellensúlyozására használnak természetbeni juttatásokat, például szociális lakásokat, vagy élelmiszerjegyeket, amelyekből – például – alkoholt vagy cigarettát nem lehet vásárolni. A liberális jóléti állam aggódhat amiatt, hogy a rászorulók nem feltétlenül hoznak racionális döntéseket, tehát a választás szabadságát korlátozni kell.

Többszáz éves, nehéz kérdés, hogy miként igazságos és lehetséges a határon túli magyarok jogi helyzetének megállapítása. *Trianon* előtt magától értődő volt, hogy akik Magyarországon élnek, azok mind a magyar királyok alattvalói – pontosabban szólva a Szent Korona alattvalói. Ők egytől-egyig magyarok, függetlenül attól, hogy beszélnek-e magyarul, jártak-e magyar iskolába. 1918-ban megszűnt a Monarchia és a Magyar Királyság. Innentől kezdve – szinte egyik napról a másikra – az lett Magyarországon a többségi közfelfogás (és ma is az), hogy mindenki magyar, akinek köze van a magyar kultúrához, pláne ha tud magyarul is – függetlenül attól, hogy a 93 ezer km^2-es határon belül vagy kívül lakik. Így is lehet értelmezni a testvériséget, de a liberális felfogásnak jobban megfelel egy objektív, tesztelhető kritérium: az a magyar, aki magyar állampolgár.

2015-től, az európai *menekültválság* kezdetétől egyre kiélezett módon jelenik meg az Európai Unió mintaszerű liberális demokráciáiban is a másságtól, az idegenektől való atavisztikus félelem. Az egyenlőség és a testvériség szellemében minden felvilágosodott liberális törekszik arra, hogy ne tekintse magát felsőbbrendűnek, ne legyen előítéletes, de ez nem mindig sikerül. A bevándorlás elfogadása alapvető liberális érték, bár gyakran asszimilációval együtt értik azt. Vagyis nem minden liberális mutat egyforma toleranciát a multikulturális különbségek iránt. Szerintünk liberális nézőpontból az a jó társadalom, ahol mindenki eldöntheti, hogy melyik etnikai csoportba (vagy csoportokba) tartozik. A multikulturalizmus pozitív fejlemény.

***

Félreértés ne essék, nem temetni jöttünk a liberalizmust, sokkal inkább dicsérjük. Minden nagy világnézethez hasonlóan ennek is voltak válságjelenségei. De a liberalizmus a francia forradalom óta sok válságot kiállt. Noha a liberalizmus sehol sem vált többségi vagy hegemón ideológiává, még a nyugati típusú liberális demokráciákban sem, végeredményben mégis sikeresebbnek és tartósabbnak bizonyult, mint alternatívái, a fasizmus, nácizmus, a kommunizmus, a tekintélyelvűség, a radikális nacionalizmus, s újabban az illiberalizmus. Az anti-liberálisok évtizedek óta hirdetik a „Nyugat alkonyát”, de újra és újra csalódniuk kellett. Most is csalódni fognak.

MÁSUTT IS VAN ILYEN: NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Járadékvadászat Nyugaton és Keleten

Mindenki szeretne könnyen, sok pénzt keresni1

A 2008-as pénzügyi válság nyomán előtérbe került a piacgazdaság újfajta kritikája. Szemben a másfél évszázados marxista teóriával, most már nem arról van szó, hogy elkerülhetetlen a kapitalizmus összeomlása, és okafogyottá vált az az érvelés is, hogy a munkanélküliség és/vagy az infláció miatt lenne elfogadhatatlan a piacgazdaság, mint rendszer. A kritika középpontjába a vagyoni és jövedelmi különbségek kerültek, s ezen belül pedig az az állítás, hogy a verseny nem igazságos, az erősek és hatalmasok csalással, manipulációval a versenyszabályok maguk javára történő torzításával lesznek egyre gazdagabbak, miközben az átlagemberek életszínvonala alig emelkedik. Lényegét tekintve egyaránt ez volt a fő mondanivalója Donald Trumpnak és Bernie Sandersnek az amerikai elnökválasztási kampányban („*the economy is rigged*") és a Brexitre szavazó britek is leginkább saját elitjük ellen protestáltak, amikor a népszavazáson az EU-ról kérdezték őket. Ezen újfajta kritika elemzésekor mind a közgazdász, mind a szociológus szakma két logikailag is összekapcsolódó kulcsfogalmat használ: az egyik a korrupció, a másik járadék-vadászat. Az előbbi köznapi kifejezés, az utóbbi azonban magyarázatra szorul.

A járadék olyan jövedelem, amit a szabad versenyben kialakuló jövedelemnél a piac korlátozottsága vagy hiánya miatt – magasabb, mint amit nyílt versenyben el lehetne érni. A piac ilyen korlátozottságának vannak természetbeni okai. Klasszikus példája ennek a korlátozott kínálatnak a mezőgazdasági termőföld – ahogyan ezt Ricardo, angol közgazdász (1772-1823) már a 19. század elején felismerte –, de ugyanez a helyzet a szénbányákkal, az olajmezőkkel, a napsütötte, homokos tengerparttal is. Az emberiség története során, mindaddig, amíg a növénytermesztés volt a gazdaság központi tevékenysége, a termőföld volt a legfontosabb járadék-forrás. Újabban ezt a szerepet az építésre alkalmas ingatlanok vették át. Ha valaki London, New York, Moszkva vagy Sanghaj belvárosában hozzájut egy lakáshoz – például úgy, hogy szüleitől örökli –, az minden erőfeszítés nélkül milliomos lett. Az efféle szűkösségi járadékból az is részesül, akit a természet különleges adottságokkal áldott meg. Gondoljunk a világklasszis operaénekesekre, az élsportolókra, művészekre, vagy akár a szuper-menedzse-

1 A leadott szöveg alcímek nélküli változata megjelent a *168 óra* c. hetilap 2016. augusztus 4.-i számában. Ugyanott, két héttel később, az augusztus 19-i számában jelent meg Ónody-Molnár Dóra páros interjúja Mihályi Péterrel és Szelényi Ivánnal „A korrupciótól 'megvédjük az országot' ígéretig" címmel.

rekre – ők is nagy jövedelemre, vagyonra tesznek szert. Az így szerzett a piacon elkérhetőnél magasabb jövedelmet nevezzük természetből fakadó szűkösségi járadéknak.

A nyugati típusú piacgazdaságokban sohasem érvényesült a tiszta verseny, s a verseny korlátai többnyire nem is természetből fakadóak. Erre először a nagy német szociológus, Max Weber (1864-1920) tudott mélyenszántó indoklást adni. Minden társadalomban szükségszerűen egymás mellett léteznek „zárt" és „nyílt" társadalmi formák. Ezek többnyire nem természetbeni adottságok, hanem társadalmilag konstruáltak. Zárt forma a család, de zárt forma a nemzetállam is. A piac ilyen társadalmilag konstruált bezárásának s az ebből eredő járadékoknak különbözőn formái vannak. A piacokat az államok korlátozzák az innováció serkentése, illetve minőségvédelem okából is, ezt nevezzük innovációs járadéknak. Az innovációs folyamat lényege is az, hogy egy-egy vállalat – legalábbis időlegesen – olyan termékkel lépjen a piacra, amit más még nem tud gyártani. Ld. Google vagy Facebook. De zárt formában működnek egyes szakmák is. Orvosi vagy ügyvédi pályán csak azok indulhatnak, akik ilyen diplomával rendelkeznek, miközben más szakmákban nyílt a verseny: étterem nyitáshoz nem szükséges szakács diploma. Hasonlóan működik az informatika, a gyógyszeripar, a filmszakma, a zeneipar, ahol az elkészített termék másolását jogszabályok korlátozzák.

Járadékot eredményezhetnek szociális megfontolások, illetve vállalkozók és munkavállalók közötti kollektív alkuk. Ezt nevezzük szolidaritási járadéknak. A szakszervezetek is járadék-vadászatra szerveződnek, igyekeznek tagjaik számára a piacon kialakulónál magasabb béreket biztosítani. A szociális segély, a garantált minimális jövedelem is járadék, hiszen meg nem keresett jövedelmet egészít ki egy társadalom által minimálisan szükségesnek ítélt jövedelemmel.

Joseph Stiglitz, amerikai közgazdász ír azonban a járadék egy negyedik formájáról is, a kizsákmányolási járadékról. Ennek egyik esete a maguknak monopolhelyzetet kivívó vállalatoké, vagy a kartell-szerű megállapodások. Vagy amikor politikai elitek az államhatalmat arra használják fel, hogy maguk vagy kliensiek számára a versenyt korlátozzák s így mintegy „extra-profitot" szerezzenek. Például azzal, hogy klienseik a közbeszerzéseken akkor is nyertesek legyenek, ha nem ők teszik a legjobb ajánlatot. Míg a járadék előző három formáját (a járadék nagyságának függvényében) a társadalmak hajlamosak legitimként elfogadni, e negyedik forma legitimitása kérdéses. Azt gyakran tekintik méltatlan társadalmi egyenlőtlenségek forrásának, illetve a hatékony gazdasági növekedés gátjának.

Minden tőkés társadalomban létezik a járadék-vadászat mind a négy formája. A járadékvadászatot többnyire akkor tekintjük gazdasági-politikai problémának, ha nem korrigálja vagy kiegészíti, hanem helyettesíti a piacon meghatározott béreket és profitokat. Itt kell szót ejtenünk a járadék és a korrupció viszonyáról. A korrupciót felfoghatjuk úgy is, mint a járadék egy sajátos esetét. Amennyiben a járadék-vadászat törvényileg tiltott jövedelmet eredményez (kenőpénz), azt egyértelműn korrupciónak nevezzük. De egy társadalom korruptnak minősíthet gyakorlatokat, melyeket törvények nem tiltanak: pl. amikor a kormányzatok klienseik érdekeinek megfelelően hoznak törvényeket. A dilemma hasonló ahhoz, amit az élsportból jól ismerünk: a doppingról van szó. A doppingolás tilos (bár az, hogy mi „dopping" vitatható s változó), mégis létezik. A büntetés is hasonló ahhoz, ami a gazdaságban és a politikában történik. Akit a hatóságok – a gazdasági életben a bíróságok, a sportban az országos és nemzetközi szövetségek – vétkesnek találnak, azok cselekedetük súlyától függően rövidebb-hosszabb

eltiltást kapnak. De ez a kisebbség. A többségről soha, vagy csak évtizedekkel később derül ki, hogy csalt. Ahogy a dopping szerves része az élsportnak, úgy szerves része a korrupció a kapitalista gazdaságnak. Lehet és kell is ellene küzdeni, erre szolgálnak a független bíróságok, de a küzdelem soha sem fog véget érni.

Első állításunk tehát az, hogy a járadék léte, és a járadékok megszerzéséért folytatott egyéni közdelem elkerülhetetlen elemei a modern piacgazdaságnak. Az ebből származó jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket természetesnek kell tekintenünk mindaddig, amíg a járadék vadászat nem írja felül a piacon kialakuló jövedelmi viszonyokat. Az már egy másodlagos politikai döntés kérdése, hogy az így szerzett jövedelmet mennyire húsbavágóan adóztassuk.

A járadékok szerepe a poszt-szocialista országokban

A volt szocialista országokban a rendszerváltás hasonlóképpen történt, mint ahogyan Nyugat-Európában a feudalizmust felváltotta a kapitalizmus. Akkor a régi rendszer privilegizált elitje, a földesurak próbálták átmenteni magukat azzal, hogy tőkés életformát választottak. Jól ismert példája volt ennek az, amikor az angol földbirtokosok bekerítették földjeiket, elzavarták a parasztjaikat és – ma úgy mondanánk – áttértek iparszerű juhtenyésztésre.

Az átalakulás első szakaszát az jellemezte, hogy a régi politikai elit megpróbálta magának privatizálni a kiemelkedően nagy nyereséget ígérő vállalatokat. De ugyanezt tette az új politikai elit is – saját vagy kliensei érdekében. Elég bő empirikus irodalom áll rendelkezésre e tárgykörben, tehát bátran kijelenthetjük, hogy Közép-Európában a régi politikai elitnek nem sikerült politikai tőkéjét gazdasági tőkére átváltania. Bulgáriában és Romániában ez az átmentési kísérlet inkább sikeres volt. Ám nagyon nagymértékben ez történt Oroszországban, Ukrajnában és Közép-Ázsiában. Oroszország esetében még az is elmondható, hogy a sikeressé vált, valóban alulról jött milliárdosok közül sokan úgy jutottak vagyonhoz, hogy a Jelcin család pártfogolta őket az első milliárdok megszerzése idején. Kínában – az ország méretei miatt is – sok-sok milliárdos lett, közülük sokan a reform első évtizedében paraszti sorból gazdagodtak meg, ám ezek között is nagy számban voltak pártfunkcionárius-gyermekek, vagy ahogyan őket Kínában nevezik „hercegecskék", s a 90-es évektől a hercegecskék előnyei nőttek.

A második szakasz fő jellegzetessége az, hogy a meggazdagodott oligarchák aránytalanul nagy politikai befolyásra tudtak szert tenni. A Nyugat történetében is volt ilyen időszak. Amerikában „rabló báróknak" nevezték azokat az első milliárdosokat, akik gazdagságuknak köszönhetően a törvényhozást is befolyásolni tudták. A kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy az olajiparra vonatkozó törvények valahogyan mindig úgy sikerültek, hogy az éppen megfelelő legyen a Rockefeller család érdekeinek. Oroszországban azok lettek a leghatalmasabbak, akik az energia- és a bankszektor legprofitábilisabb cégeit szerezték meg maguknak. Ez is úgy történt, hogy az állam korlátozta a versenyt: a külföldieket jobbára rajthoz állni sem engedték.

Számos országban jól elkülöníthető az átalakulás harmadik szakasza is: a magát többségi választással legitimáló, bár egyre inkább autokrata vezető leszámol az oligarchákkal. Ezt először Oroszországban lehetett megfigyelni. Putyint más fából faragták, mint Jelcint.

A Nagy Péter-i hagyományokat követve, Putyin nem kívánt megtűrni maga mellett bojárokat, vagyis nem tűrte meg az oligarchákat a hatalom központjában. Volt, aki szibériai börtönbe került, mások külföldre menekültek. Kínában a pártvezetői és az államfői címet egyidejűleg viselő Xi elnöknek, 2012-ben ugyancsak egyik egy első dolga volt, hogy leszámoljon azokkal a politikai ellenfeleivel, akik egyszerre voltak nagy vagyonok tulajdonosai és (részben ennek alapján) magas állami és pártfunkciókra is aspiráltak. Ez a logikája a szemünk előtt zajló, szelektív kriminalizációnak, az újonnan meggazdagodott oligarchák ellen indított állami leszámolásnak Vietnamban, Ukrajnában, a közép-ázsiai köztársaságokban, sőt – számos jel szerint Romániában is.

Nem arról van szó, hogy a gazdasági elit tagjai egymással küzdenek, noha minden valószínűség szerint Putyin vagy Xi elnök maguk is milliárdosok. (Igaz vagyonuk nagy részét családtagok és strómanok nevén tartják nyilván.) Ennél fontosabb, hogy az önkényuralmi rezsimeknek szükségük van társadalmi legitimációra, és ezt a funkciót – más eszközök mellett – a korrupció elleni harc kiválóan be tudja tölteni.

Ez tetszik az átlagembernek, az átlagszavazónak. Szórakoztatóan szélsőséges példája ennek, ami a közelmúltban Tádzsikisztánban történt, abban az országban, amelyet a Transparency International korrupciós listáján a 136. helyre rangsoroltak. Az országot 1992 óta irányító autokratikus vezető, Emomail Rahmon népszavazást rendelt el alkotmány módosítása érdekében, ami lehetővé teszi, hogy a most 28 éves fia, Rustam hamarosan átvegye az elnökséget, és ne kelljen megvárnia, hogy betöltse 30. születésnapját, miként a korábbi alkotmány szerint ennek történnie kellene. A népszavazáson 97%-os volt a részvétel, és meg is szavazták, amit az elnök javasolt. És most jön a találós kérdés: milyen pozíciót tölt be jelenleg ez a szépreményű fiatalember? Ő az Antikorrupciós Bizottság elnöke.

Második állításunk tehát az, hogy az átmenet korszakában a klasszikus kapitalizmus minden ismert járadék formája jelen van, de különösen jelentősek – s a jelek szerint növekvő súlyúak – azok az általunk is bemutatott, Stiglitz által „kizsákmányolási járadéknak" nevezett formák. Ennek veszélye, hogy delegitimálják a poszt-szocialista rendszereket és alá is áshatják növekedési potenciáljukat.

Magyarország útja Közép-Európából az Illiberális Internacionáléba

Bevezetés: Kelet-Európa, Közép Európa és Európa között

Megjelenés alatt álló könyvünk (Szelényi – Mihályi, 2019) egyik fontos következtetése, hogy az 1970-es, 80-as években Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban annyira népszerű *közép-európai identitás* a 21. század második évtizedére meggyengült, vagy éppenséggel – Magyarországon különösen – válságba került.[1]

Közép-Európa eszméje 19. századi jelenség, akkoriban Európának a német befolyás alatt levő európai régióit volt hivatott jelezni a politikai gondolkodásban. Amint a régió a 1949-től a szovjet világbirodalom része lett, a köznyelv áttért a Kelet-Európa megnevezésre. Közép-Európa fogalmának újrafelfedezése politikai célt szolgált, azt kívánta hangsúlyozni: ez a régió történelmileg nem volt (és remélhetőleg hosszú távon nem is lesz!) orosz érdekszféra, hanem közbülső terület a „keleti" orosz és a „nyugati" európai kultúra között. Érdekes politikai kompromisszum volt „Kelet-közép" vagy „Közép-kelet" Európa fogalma (Szűcs, 1981) – mintegy megnyugtatva a szovjet vezetést, hogy a térség országai azért nem sietnek az EU-ba vagy a NATO-ba.

1990-ben ez a közép-európaiság hangsúlyváltozáson ment keresztül. Ettől kezdve a cél a nyíltan a Nyugathoz, a liberális kapitalizmushoz való csatlakozás volt. Az más kérdés, hogy ez mennyiben jelentette a nyugat-európai liberális kapitalizmus demokrácia értékeinek az elfogadását, mennyiben motiválta a nyugati életszínvonal utáni vágy, illetve a nemzeti szuverenitás biztosítása Moszkvával szemben. Ez utólag sem sorolható az empirikusan könnyen eldönthető kérdések közé.

Különösen érdekes az az eszmei-politikai változás, ami az egykori Kelet-Németországban történt. Az NDK-ban, 1989-ben a mozgósító jelszó a „Wird sind *das* Volk" volt, ami a kommunista államhatalommal szemben a civil szabadságjogokra helyezte a hangsúlyt. 1990-ben már napirendre került a két Németország egyesítése, s ekkor a mozgósító jelszó a „Wir sind *ein* Volk" lett. A civil szabadság jogok helyébe az etnikailag homogén nemzetállam lépett. Az egyesülés célja sem annyira a nyugat-német értékek, a liberális kapitalista demokrácia, hanem inkább a nyugati életszínvonal és kívánása volt. Egy korabeli CDU-s politikus nem kis iróniával mondta, hogy a kelet-németek a „banánra szavaztak". Ez csak egy ország példája, de annyit talán bizonyítás nélkül is mondhatunk, hogy 1990 után a közép-európaiak leginkább arra vágytak, hogy minden minősítő jelző nélkül európaivá – az EU és a NATO tagjává – válhassanak. Ilyen értelemben kezdett veszíteni Közép-Európa ideológiai jelentőségéből. Bár 1991 elején létrehozták a Visegrádi Együttműködést, a V4-eket, Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia regionális szervezetét, az alapítóknak az olyan klasszikus közép-európai országokat, mint Ausztriát és Svájcot eszükbe sem jutott bevenni, mert azt német érdekszférának tekintették. Ennek a négyesnek akkor egy közös célja volt, Európává válni.

1 Megjelent: Kovács Lajos (szerk.): *EURÓPA – közel távol*, 2019. Bp. Éghajlat Kiadó.

Ámde, már a 90-es évek elején is akadtak kommentátorok, akik bizonyos szkepszissel figyelték a liberális kapitalizmus iránti eufórikus elkötelezettséget. Ebből a szempontból e tanulmány két szerzője különböző utakat járt. Az életkort tekintve idősebb (Szelényi Iván) gyanakodott, hogy a történeti örökségtől való megszabadulás nem is lesz olyan egyszerű, míg a fiatalabb (Mihályi Péter) különféle közéleti pozíciókban 1993-tól fenntartás nélkül, odaadóan dolgozott az "Európa projekt" megvalósításán.

1990 szeptember közepén jelent meg a kor általános optimizmusától eltérő írás, Szelényi (1990) félkolumnás cikke a Magyar Nemzetben, amely a Magyarországot, illetve a közép-európai régiót fenyegető *balkanizálódás* veszélyéről szólt. Rögtön a cikk eleje jelzi, hogy, hogy a szerző nem történelmi, vagy földrajzi, hanem politikai kategóriaként használja a balkanizálódás fogalmát, s ezen a nemzetek „etnikai konfliktusok mentén történő széthullását, belviszályát" érti. Majd hozzáteszi: „még általánosabban akár egy szervezeten belül lezajló folyamatok leírására is használhatjuk a balkanizálódás kifejezést, ha azt akarjuk mondani, hogy ez a szervezet részérdekek szerint egymással kommunikációra képtelen, vagy nem hajlamos, egymással harcoló részegységekre hullik". Ken Jowett, amerikai politológus és Románia szakértőre hivatkozva, fogalmazta meg a szerző saját félelmét, miszerint lehetséges, hogy a Szovjetunióban és Kelet-Európában az állam-szocialista rendszer helyébe „olyan jobboldali, tekintélyelvű rendszerek lépnek, melyek uralmukat nem a demokratikus játékszabályok szigorú betartásával, hanem a nemzeti érdekekre való hivatkozással, a nacionalista érzelmek mozgósításával igyekeznek majd igazolni". Merthogy már a rendszerváltást követő első 12 hónap eseményei között is történtek olyasmik, melyek azt jelezték, hogy Magyarországon (és Romániában is) az etno-nacionalista, cigány-ellenes, antiszemita érzelmek elemi erővel kezdenek feltörni, vagyis „a balkanizálódás folyamata már meg is indult".

Hat héttel Szelényi cikke után jelent meg – és ugyancsak teljesen visszhang nélkül maradt – a regény- és drámaíró Spiró György kétrészes tanulmánya a Népszabadságban. Spiró az akkor már 5-10 éve búvópatakként fel-feltörő antiszemita megnyilvánulások kapcsán Magyarország balkanizálódásának veszélyét két ok miatt érezte fenyegetőnek. Egyfelől azért, mert következtetései szerint a prófétai szerepre vágyó hazai közszereplőknek érdekükben áll az 1945 előtti társadalmi állapotok visszaállítása, hogy karizmatikus vezetőként tevékenykedhessenek.[1] Másfelől pedig azért, mert egy olyan elhanyagolható méretű piaccal rendelkező szövetséges ország, mint Magyarország, a Nyugat számára korlátozott fontosságú, „elég sok kis kelet-európai nép van rajtunk kívül, amelyek szintén feléjük törekednek". Magyarország magára vessen, ha nem képes felzárkózni – ez lesz a Nyugat reakciója.

A mából visszatekintve ennek a kezdődő balkanizálódásnak egyik oka lehetett, hogy az összes poszt-szocialista ország valójában sokkal rosszabb helyzetben volt, mint amit a pillanatnyi gazdasági adatok mutattak: az évtizedek során kiépült gazdasági alapok elértéktelenedtek, használhatatlanná, lebontandóvá váltak. Erre utalt az NDK példája, ahol már az első elemzések is azt mutatták, hogy a kelet-német gazdaság versenyképtelen, s akár 30 évig is eltarthat, amíg utol fogja érni az NSZK (pontosabban: a nyugat-német) gazdaság színvonalát. Ha ez igaz, mennyi időre lesz szüksége a felzárkózáshoz a nyakig eladósodott Magyarországnak, vagy a magyarnál (az 1990-ben még) kevésbé fejlett lengyel vagy román gazdaságnak?

1 A mából visszatekintve ez a leírás utólag is jól illik Antall Józsefre, Csurka Istvánra és Torgyán Józsefre, hogy csak a 90-es évek első felének legbefolyásosabb politikusai közül szemezgessünk.

A köztudomásúnál sokkal rosszabb gazdasági helyzet – konkrétan a fenyegető munkanélküliség, a társadalom növekvő hányadának várható elszegényedése – nyomán félő volt, hogy a kormányok belesodródnak a nemzeti érzelmekre való hivatkozás kényszerébe. Ha pedig a gazdaság tovább hanyatlik, akkor napirendre kerülhet a múlt hibáit okozók felelősségre vonása, bűnbakok születnek, etnikai kisebbségek vagy a szomszédos országok lesznek a felelősek az ország bajaiért. Így egy-egy ország könnyen kerülhet egy vészesen hibás körbe: balkanizálódhat, mert nyomasztó gazdasági és társadalmi problémáik megoldhatatlansága miatt a társadalmi-gazdasági feszültségeket a nemzeti érzelmekre apellálva próbálja a politikai osztály feloldani és a társadalmi elégedetlenséget csillapítani, de mert ilyen módon balkanizálódik, ettől csak szorosabbra zárul körülötte az elmaradottság újratermelődésének abroncsa. Ez volt Szelényi (1990) érvelése.

Persze legalább Marx óta tudjuk, s ebben 1990-ben is lehetett reménykedni, hogy az emberek maguk csinálják a történelmüket, vagyis nincs előre megírva, hogy Magyarországgal (vagy a többi posztkommunista országgal) a legrosszabbnak kell történnie.

Fukuyama (1990, 2014) tanítómestere, Samuel Huntington (1990, 2014) ugyancsak idejekorán intett óvatosságra mindenkit: a Szovjetunió, vagy a „kommunizmus" legyőzése nem feltételül jelenti a történelem végét. Nem kell elfogadnunk Huntington fehér-Európa centrikus, „civilizációk harca" tézisét, de azt el kell elismernünk, hogy Huntington Fukuyamanál jobban érzékelte, ami később történt. Osztályok és ideológiák konfliktusa helyébe az etnicitás, a faj, a vallás és a szekták rendszerére épülő konfliktusok lépnek. És lőn! A Szelényi-cikk megjelenését követő fél éven belül kitört az igazi balkáni háború, az egykori jugoszláv hadsereg erői megtámadták a függetlenségét kikiáltó Szlovéniát, s ezt követően – változó intenzitással persze – egészen 2001-ig tartottak a súlyos, fegyveres összecsapások.

Más megközelítésből nézve ugyanakkor az 1990-2008 közötti balkáni háború mégis inkább kivételnek tűnt. Mintha Fukuyamanak mégis inkább lett volna igaza, mint Huntingtonnak, vagy Jowettnek vagy az 1990-es Szelényi-cikk szerzőjének. Egy sor ország, így Magyarország is kimaradt a katonai konfliktusokból. S bár az etnikai konfrontáció retorikája megjelent a köztudatban, nagyjában-egészében a régió – így Magyarország is – mintha útban lett volna a liberális demokratikus kapitalizmus felé (mintegy e tanulmánynak korban fiatalabb szerzőjének optimizmusát igazolva). Csehszlovákia is igazán civilizált módon bomlott két országra, Szlovénia és Lengyelország szintén mintha útban lettek voltak Európa, a liberális demokratikus kapitalizmus felé. És világméretekben mérve is nőtt a szabad, demokratikus és legalábbis valamennyire liberálisnak nevezhető állomok száma.

A putyinizmus terjedése: illiberális vagy neokonzertatív rendszer?

A 2008-as pénzügyi válság után azonban lényeges változások következtek be mind a mi régiónkban, mind a világpolitikában. A legfontosabb a liberális kapitalista demokráciától és a globális-multilaterális világrendtől való elfordulás volt. Ebben úttörő szerepe volt Vlagyimir Putyinnak, aki a Jelcin alatt széthulló orosz állam helyébe létrehozott egy cselekvőképes végrehajtó hatalmat, ami megtörte az oligarchák hatalmát, de nem biztosított teret semmiféle liberális hatalmi megosztási elvnek. Ez szándékos volt. Azért nem adott teret a törvényhozásnak

és igazságszolgáltatásnak, nehogy akadályozzák a végrehajtó hatalom cselekvőképességét. Így született meg az ellenőrzés nélküli, *a nemzet érdekében cselekvőképes végrehajtó hatalom* eszméje, mely a nemzeti-radikális eszmék minden kommunikációs csatornán történő terjesztésével elegendő támogatott kapott ahhoz is, hogy a rendszer viszonylag szabad választásokon önmagát „demokratikusan" legitimálja.

Ez ugyanaz az eszme, amit Orbán Viktor nem kevés invencióval illiberalizmusnak keresztelt el. Nevezetes 2014-es tusnádfürdői beszédében a Fareed Zakaria-tól (1997) származó, alapvetően pejoratív illiberális demokrácia kifejezésnek Orbán egyszer csak pozitív tartalmat tulajdonított.[1] Ki is adta a jelszót: „Világ etno-nacionalistái egyesüljetek az Illiberális Internacionáléba!" Ezt hallani nyilván öröm volt sok ezer erdélyi magyar fülének. Az ilyen módon értelmezett illiberalizmus előretörésének a legváratlanabb és legnagyobb jelentőséggel bíró fejleménye Donald Trump elnökké választása volt az Egyesült Államokban. Putyin is keresett egy nevet a maga politikájának; ő igyekezett magát *konzervatív*nak definiálni. De ez nem működött. A világ konzervatívjai nem igazán vágytak egy Putyin vezette neokonzervatív internacionáléhoz csatlakozni. Vagyis Orbán – előbb, mint Putyin – ráérzett egy világtendenciára, amit nem lehet egyszerűen a kelet-nyugat kettősségével leírni.

2019 nyarára mintha össze is állt volna formálisan is a kontinenseken is átívelő *Illiberális Internacionálé*! Putyin elnök, az Osakai G-20 csúcstalálkozó alkalmából adott, nagy visszhangot keltő, exkluzív *Financial Times* interjújában már nyíltan fogalmazott, hogy a *„liberális eszme elavult, ellentmondásba került a népesség túlnyomó többségének érdekeivel"*, és azt is leszögezte, hogy *„a liberálisok ezentúl nem diktálhatnak akármit, ahogyan azt az elmúlt évtizedekben folyton megkísérelték"* – mindez összességében már nem állt messze attól, hogy önmagát illiberálisnak nevezze.[2]

Ennek az Illiberális Internacionálénak eszmei vezérlő csillaga a nemzet érdekében hatékonyan működő – tehát az igazságszolgáltató, vagy törvényhozó bürokráciák által nem korlátozott – végrehajtó hatalom. Az *illiberális rezsimek* valóban hatékonyabbak, mind a demokratikus rezsimek, mert *gyorsabban tudnak döntéseket hozni*. Hétfőn eszébe jut valami a kormánynak, kedden már meg is szavazzák a képviselők, vagy még ez sem kell, mert elegendő egy aláírt elnöki rendelet. Az illiberális döntéshozó a gyors döntés negatív következményeit rátolja arra a kisebbségre, akiket egy demokráciában meg kellett volna kérdezni, akivel tárgyalni kellett volna és/vagy kárpótolni is. Ezt az ellentmondást – egy kicsit más kontextusban – Kornai (1972) zseniálisan kezelte a halasztás – mulasztás – áldozat fogalmaival. Vegyük példaként a nagy infrastrukturális beruházásokat. Az illiberális és persze a diktatórikus rezsimek is meg tudják tenni azt, hogy nem végeznek régészeti feltárást, egyszerűen csak mindent betemetnek (halasztás), a gyors építkezés kedvéért nem végeznek bonyolult talajmechanikai

1 Ilyen sok év távlatából is érdemes felidézni Zakaria cikkének indító gondolatát, amely a balkáni háború lezárását amerikai részről irányító Richard Holbrooke külügyminiszter-helyettes dilemmáját idézte fel: „Mi van akkor, ha egy szabad és korrekt választáson olyanok kerülnek hatalomra, akik rasszisták, fasiszták, szeparatisták és nyíltan ellenzik a békét?"

2 Az interjú szószerinti leiratát ld. https://www.ft.com/content/878d2344-98f0-11e9-9573-ee5cbb98ed36 Ezzel az illiberális *„coming out"*-tal Putyin saját munkatársait is meglepte. Szóvivője, Dimitrij S. Peskov a Moszkvába akkreditált külföldi tudósítóknak az elnöki interjút úgy kommentálta, hogy „Vlagyimir Putyin az én értelmezésemben továbbra is nagyon közel van a liberalizmus ideáihoz" (U.ott).

vizsgálatokat (mulasztás) és egyszerűen elköltöztetik azokat, akiknek ingatlanai, vagyontárgyai útban vannak (áldozat).[1]

Ezt a politikai fordulatot gyakran nevezi a média és a politológia *populizmus*nak. Ezt mi leegyszerűsítőnek tartjuk. Baj van azzal a fogalommal, ami Bernie Sanderst és Elizabeth Warrent egyfelől és Donald Trumpot másfelől ugyanabba a táborba sorolja. Tény, hogy történetileg és ma is a szélsőjobb és szélsőbal szinte összeér. Van közös elem Sanders (már amennyire ő szélsőséges baloldalinak nevezhető) és Trump programjában: visszahozni a munkahelyeket Amerikába. De, ami nyomatékosan megkülönbözteti Trumpot és általában a jobboldali populistákat a baloldaliaktól az a *nemzeti radikalizmus*. Donald Trump – retorikáját leszámítva – egyáltalán nem nevezhető „népbarát"-nak, ami a populizmus szó eredeti jelentése. Adótörvénye, vagy az Obama nevével fémjelzett egészségügyi reform, az Obamacare elleni támadása egyértelműen a gazdagok és nem a többség érdekeit szolgálja. Trump tőkebarát és nem népbarát. S természetesen ugyanez áll előképére, Putyinra, aki a milliárdosok legjobb barátja (és valószínűleg maga is milliárdos). Orbán politikai jellemzésére még visszatérünk, de az egykulcsos adórendszer és a multiknak adott jelentős szubvenciók után nehéz lenne őt „népbarát"-nak nevezni.

A putyini-trumpi kormányzás-technika sokfelé megtalálható a világban. Itt utalnánk Narenda Modi Indiájára, Abdel Fatah asz-Sziszi Egyiptomjára, Benjamin Netanyahu Izraeljére, Jair Bolsonaro Brazíliájára, Recep Tayyip Erdoğan Törökországára és sorolhatnánk az országokat a világtérképről. Európában is vannak ennek az alakuló Internacionálénak jelöltjei (az élbolyban Matteo Salvini és Marie Le Pen). Vannak hasonlóságok Hszi Csin-ping elnök Kínájával is, de Kína az előzőkben felsorolt rendszerekkel ellentétben még a demokrácia látszatára se törekszik. Az, hogy egy illiberális rendszer, még ha tart is rendszeres választásokat, mennyiben tekinthető demokráciának igencsak vitatható, de maradjunk most annyiban, hogy vannak benne bizonyos demokratikus elemek. Ebben az értelemben a „hibrid" demokrácia és autoriter rendszerek tényleg hasonlítanak egymásra, ahogy azt Timothy Garton Ash (2019) egyik legújabb írásában kifejtette. Az is kétségtelen, hogy az efféle illiberális rendszerekben a választásoknak van tétje – az államszocializmusban nem volt. Még Erdoğan döntése, hogy új választásokat erőltetett Isztambulra, amikor ott veszített a jelöltje, is azt mutatja, hogy a választási legitimációnak van szerepe Törökországban, s ez még inkább érvényes Oroszországra.

Akik magukat a 70-es, 80-as években közép-európainak szerették volna nevezni, 30-40 évvel később drámai módon mozdultak el ebbe az illiberális irányba. Nem is kétséges, hogy ebben az élcsapat szerepét a Fidesz, illetve Orbán Viktor játszotta el. A 2010-es magyar választás, mely szabad választásokon kétharmados parlamenti többséget adott a nemzeti radikális Fidesznek, áttörést jelentett. És a többiek követték. Gondoljuk itt a lengyel Jaroslaw Kaczyńskire, a cseh Andrej Babisre (illetve az őt életben tartó Miloš Zemanra), a szerb Alexander Vučicra, a montengrói Milo Dukanovičra, a szlovák Robert Fico-ra, a macedón Nikola Gruevskire (aki 2018-

1 Aktuális példa erre a dilemmára az isztambuli új repülőtér építése Erdogan elnöksége alatt. Az építési és működtetési tervpályázat eredményhirdetése 2013-ban volt. Hat évvel később, 2019 tavaszán már utasokat fogadott a „világ legnagyobb repülőtereként" emlegetett légikikötő. Ámde, elmaradt egy csomó szükséges hatásvizsgálat, például a szélviszonyok felmérése, vitatott, hogy helyes volt-e a tengerszinthez ilyen közel építkezni, stb. Hivatalos beismerés szerint az építkezés során legalább 55 munkás életét vesztette, más források szerint több százan.

ban Magyarországon kapott menedékjogot, miután hazájában törvényesen elítélték), illetve a Republika Srpska (szinte senki által el nem ismert, de 2019 júniusában hivatalában Orbán Viktor által fogadott) „elnökére", Milorad Dodikra. Különösen élessé vált a kelet-európai nemzeti radikálisok szembefordulása az Európai Unióval a 2015-ös menekültválságot követően, amikor ezek az országok egyöntetűen elvetették a multikulturalizmust és a bevándorlással szembeni nyitottság politikáját.[1]

Ám bennünket itt és most az a kérdés izgat legjobban, hogy mi magyarázza Magyarországnak gyakran még a szomszédos országoknál radikálisabb illiberalizmusát, illetve különösen elkötelezett nemzeti radikalizmusát. Nem szeretnénk itt belekeveredni a „nemzeti karakterológia" útvesztőjébe. Ennél egyszerűbb – és empirikusan inkább tesztelhető – az a hipotézisünk, hogy Orbán politikai tehetsége és karizmája leginkább Putyinéhoz hasonló. Orbán volt a régióban az egyetlen, aki konszenzussal elfogadott választási törvénnyel – a hazai liberálisok egy nem jelentéktelen részének támogatását is élvezve – kétharmados parlamenti többséget tudott szerezni, majd azt gátlások nélkül további győzelmek előkészítésére használta fel.

A kialakuló, új Illiberális Internacionálé tehát egy világhálót képez. Nem véletlen, hogy Putyint Trump többször is megdicsérte azért, mert „kézben tartja Oroszországot", és az sem, hogy Putyin mindent megtett annak érdekében, hogy a 2016-os választásokat ne Hillary Clinton, hanem Trump nyerje meg. Ezt az ún. Mueller jelentés (2019) egyértelműen bizonyítja, csak arra nincs minden kétséget kizáró bizonyíték, hogy volt „*collusion*" – azaz összejátszás – Trump és Putyin között, bár sok tény és körülmény éppen erre utal. A Netanyahu által képviselt izraeli etno-nacionalizmus (miszerint Izrael a zsidók nemzetállama, ami az ott élő arabokat másodrendű állampolgárokká degradálta, nem is beszélve azokról a palesztinokról, akik csak „menekültek", s még csak izraeli állampolgárságuk sincs) lelkes támogatást kap Trumptól, Putyintól és Orbán Viktortól is. Nem véletlen, hogy Orbán Viktor elutazott Brazíliába Bolsonaro elnökké választását ünnepelni, ami nagyon is kétséges körülmények között történt (baloldali ellenfelét bírósági határozattal tiltották el a választásban való részvételtől). Kis túlzással mondva, Trump „szerelembe esett" az észak-koreai diktátorral, Kim Dzsong Unnal, az olasz Matteo Salvini pedig hősként beszél Orbán Viktorról. Ennél több példára nincs is szükség!

Az illiberális nemzeti radikalizmusok térnyerése Kelet Európában

A valamikor magukat Közép-Európának remélő országok esetében külön magyarázatra szoruló fordulat az ún. *keleti nyitás*, hiszen 1989-90-ben ezek az országok éppenséggel a szovjet (orosz) világbirodalomból kiszabadulást ünnepelték. A 21. század második évtizedében Lengyelország (s bizonyos mértéking Szlovákia) kivételével a régió mégis Kelet felé nyitott, Közép-Európából inkább Kelet-Európa lett, mint Európa. Ebben a folyamatban ismét a Fidesz és Orbán Magyarországa jár az élen. Az az Orbán Viktor, aki politikusi pályáját éppen egy élesen orosz ellenes beszéddel nyitotta meg 1989. június 16-án (és még később is folyamatosan támadta a szocialista/liberális kormányokat az „oroszpárti" politikájuk miatt), 2010 után

1 Persze mindkét kérdésben folyt és folyik vita az Európai Union belül is, de mint azt a 2019-es EU választások mutatták a liberális világnézet az Unió szinte minden országában megtartotta domináns szerepét.

éles fordulatot vett s ma már nincs gyakoribb látogató Budapesten, mint Putyin. Orbán is többször járt Moszkvában, mint Washingtonban.

A keleti nyitás politikája persze nem ostobaság. Nem véletlen, hogy hány más kelet-európai politikus is ugyanezen az úton jár. Geopolitikai értelemben, elvi síkon realista döntés, ha egy kormányzat Oroszországgal inkább a kooperációt, mint a konfrontációt keresi. Ám de az nagy kérdés, hogy az EU és NATO tagjaként ebben milyen messzire lehet elmenni, különösen a Krím-félsziget orosz elfoglalása és Oroszország Kelet-Ukrajnai katonai agressziója után. Az sem kétséges, hogy Kína sok szempontból a jövőt jelenti, ezért a Kínával való gazdasági együttműködés bizonyos keretek között ésszerűnek mondható. Nem érthetetlen tehát, hogy Magyarország – Szerbiához, Montenegróhoz, vagy több szempontból még a Cseh Köztársasághoz, illetve Bulgáriához is hasonlóan – elindult a keleti piacok felé.

Jól ismert idézet, amit Ady Endre 1905-ben írt „komp-országról", ami Nyugat és Kelet között ingadozik. A mából visszatekintve ez az Ady idézet egyszerűen téves diagnózis volt. Már ugyan, hogy indult volna Keletre Magyarország a 20. század elején? Magyarország éppenséggel a német birodalom oldalán Oroszország ellen vonult háborúba – nem is egyszer, hanem kétszer! Ezért valójában a 2010 utáni keleti nyitás precedens nélküli. Ma nem nemzeti karakterológiáról van szó (amire valójában Ady utalt). Nem arról van szó, hogy a magyarok a „Kelet népe", hanem inkább arról, hogy a politikai osztály sikeresen mobilizálta a társadalom többségét a „nemzeti szuverenitás" és az „etnikailag-vallásilag homogén" nemzet eszméje mellett. S ez nem csak Magyarországra igaz, hanem az egykori szovjet csatlós államok többségére (beleértve Kelet Németországot is, ahol a migráns-ellenes és etnikailag homogén nemzetállam melletti állásfoglalás alig gyengébb, mint Magyarországon – lásd az AfD erős szereplését az egykori kelet-német tartományokban.) Ilyen értelemben a régió társadalmai nemcsak azt nem érték el, hogy európaivá váljanak, de még a korábbi közép-európai identitásokat is fel kellett adniuk. Látványosan kelet-európaivá váltak – különösen Brüsszelből nézve.

***

A régióban a liberális demokratikus kapitalizmus modelljétől való elfordulás nem volt szükségszerű, és nem is tudjuk megmondani, hogy mikor történik majd egy ezzel ellentétes irányú újabb fordulat. Tanulmányunk hátralévő részében tehát – a terjedelem adta korlátok közepette szükségszerűen csak röviden – csak azt fogjuk megvizsgálni, hogy a Putyin által elnökként kialakított társadalmi-gazdasági modell milyen eséllyel válik vagy válhat mintává más kelet-európai országok számára. Az orosz és a kínai modell ma felfedezhető hasonlóságai alapján várható-e a két rendszer további konvergenciája?[1]

Abból indulunk ki, hogy a rendszerváltást követő második évtizedben a posztkommunista átmenet újfajta gazdasági nehézségeket hozott. Az átalakulás reformjai az első 10-15 évben csak részlegesek voltak. Bár a vállalati szféra többé-kevésbé sikeresen átalakult piaci rendszerré, de az egészségügy, a nyugdíjrendszer és oktatásügy (amire általában, mint a "nagy elosztó rendszerekre" szokás hivatkozni) majdnem változatlan maradt, s továbbra is úgy működött, ahogy azt a szocializmusból ismertük. Ezek az alrendszerek a szocializmus idején

1 További elemzésünk során – a már korábban kifejtettek miatt – minden posztkommunista országot, mely az egykor Szovjetuniótól nyugatra volt Kelet-Európának nevezünk; ide soroljuk a dél európai, vagy Balkánnak tekintett országokat is.

sem működtek jól. Működtetésükhöz egyetlen pénzforrás volt: az állami vállalatok jövedelméből elvont „profit". Az átalakulással járó transzformációs visszaesés (Kornai, 1993), illetve az állami vállalatok privatizációja miatt ez a forrás eleve nagyon megcsappant. De azután kezdett kialakulni egy második transzformációs visszaesés, mely már a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság előtt megjelent. Ráadásul ezek a posztkommunista országok – mivel nagy nyomás alatt voltak, hogy csökkentsék a jóléti kiadásaikat – nem tudtak átvenni az „európai szociális modell"-t, hanem inkább az amerikai rászorultsági alapon működő (*means tested*) jóléti rendszerekkel kísérleteztek. Ez óriási társadalmi ellenállásba ütközött, ami a reformokat igencsak megnehezítette (ez alól talán Szlovákia volt kivétel).

A putyini rendszer "vírusa" viszont bekerült minden kelet-európai posztkommunista rendszerbe. Mint fentebb kifejtettük, ennek az a lényege, hogy megtartják – legalábbis formailag – a rendszeres és többé-kevésbé szabadnak nevezhető választásokat, de ezeken a választásokon – kimutatható csalások nélkül – a hatalomra jutott illiberális erőknek *kell* nyerniük. Ehhez meg kell szerezni a szükséges számú szavazatot (hogy pontosan mennyit az már a részlet-szabályokon múlik). A győzelem kivívásában a vagyonhoz, megfelelő jövedelemhez juttatás fontos szerepet játszik. De a "közöst" már rögtön a rendszerváltás után elosztották, ezért az illiberális stratégia csak a vagyonok/jövedelmek újraelosztásával tud működni. Ez a Putyini rendszer lényege: *az oligarchák megfegyelmezése, vagyonuk újraelosztása* az „Új Undokak"-nak, vagyis a lojalitást mutató klienseknek – és még tovább, lefelé a társadalmi hierarchiában egészen a közmunkásokig.

Orbán politikai rendszere és politikai ökonómiája

Orbán Viktor különös figyelmet érdemel. Bár világnézetében igencsak hasonló az azóta már megbukott szlovák miniszterelnökhöz, Robert Ficohoz és a lengyel Jaroslaw Kaczyńskihez, egy fontos szempontból igencsak különbözik tőlük. Orbán meghatározó többséggel tud választásokat nyerni (Mihályi, 2018). 2010-ben egy már többször bevált választói jogi törvény alapján az Országgyűlésben kétharmados többséget kapott, ami viszont felhatalmazta őt az alkotmányos rendszer és a választási szabályok alapvető átalakítására. Így nem csoda, hogy Orbán pártja még a 2019-es EU választásokon is 52%-ot ért el. A sokszor idézett városi legenda szerint Orbán úgy gondolkozott, hogy „egyszer kell csak tisztességes versenyben nyerni, de akkor nagyon".

Putyin mintáját követve 2010 után az Orbán-rendszer is igyekezett kiépíteni egy személyi lojalitáson alapuló rendi szisztémát. Azon lehet vitatkozni, hogy mennyire hasonlít az olasz maffiára ez a rendszer. A hatalomhoz közel állók anyagi javakkal juttatása – ha ez a *maffia* állam lényege[1] –, minden posztkommunista rendszerben megtalálható. Az Orbán rendszer

1 Magyar Bálint (2001 a,b, 2013, 2014, 2015 a,b) nagy nemzetközi visszhangot kiváltó munkáiban a maffia államot szűkebben határozza meg. A maffia állam a rendszerré vált korrupció, egy olyan egy hierarchiába rendeződő patrónus-kliens rendszer, aminek a csúcsán egy „keresztapa" áll, és rajta keresztül jutnak vagyonhoz strómanok, akik végső soron a „keresztapa" (ez az ő esetében Orbán Viktort jelenti) vagyonát gazdagítják. Szellemes és a politikai ellenzés számára mozgósító gondolatrendszer, de arról nincs szolid evidenciánk, hogy az „Új Undokak" vagyona mennyiben a keresztapa magánvagyona, illetve a rendszer működtetésében mennyire fontos a politikai főnökök vágya politikai hatalmának – s nem magánvagyonának – a maximalizálása. Egyébként minden elismerésünk Magyar Bálinté, aki a posztkommunista rendszerek leginnovatívabb kritikusa.

sajátossága hogy különösen nagy figyelmet fordít a politikai rendszerhez szorosan kötődő klientúra kiépítésére. Kliensek kerülnek a média és a jogszolgáltatás fontos pozícióiba (méghozzá nagyon hosszú időre kinevezve), így nagy valószínűséggel akkor is hatalomban maradnak, ha más kormányzat jönne.

Természetesen a politikusok minden politikai rendszerben igyekeznek klienseiket fontos pozíciókba helyezni. Az amerikai elnökök is sokat tesznek azért, hogy a politikai világnézetüket osztó bírákat nevezzenek ki a Legfelső Bíróságra, sőt az alacsonyabb bírói pozíciókba is. A 30-as években még a demokratikus értékek iránt igazán elkötelezett Franklin Roosevelt is tett kísérletet arra, hogy a Legfelső Bíróságot saját jelöltjeivel tömje tele (ám ezt a Kongresszus megakadályozta). Trumpnak ez sikerült. Mára már jóformán nincs olyan főbíró, amely garantáltan ellentmondana Trumpnak. Ennek ellenére tény, hogy az egyik főbíró, a republikánus John Roberts, időnként mégis az elnök ellen szavazott (például az Obamacare ügyben), mint ahogyan időnként Stumpf István is teszi a magyar Alkotmánybíróságon.

A legfontosabb illiberális Orbáni reform 2010 után a tulajdonjog biztonságának aláásása volt. Amikor 2002-ben a Fidesz elvesztette a választásokat, a miniszterelnök rögtön felismerte, hogy hol követte el a hibát: nem építette ki a saját tőkésosztályát. Pedig a dolog jelentőségét elvi síkon már 1994-ben (!) is pontosan értette. [1] Amint a Fidesz 2010-ben, 2014-ben és 2018-ban is 2/3-os többséget szerzett, Orbán azonnal nekilátott a hozzá lojális tábor kiépítéséhez. Ebben nem kis szerepet játszott a tulajdonjogok átruházása a nem-lojális kliensektől a lojálisakhoz. A 2014-es, elsöprő választási győzelme után Orbán valami ilyesmit mondott: "A fák nem nőhetnek az égig", s ezzel mintegy előre jelezte a Simicska Lajossal készülő háborúját.[2]

Egy másik tanulmányunkban ezt neveztük prebendalizmusnak, vagyis olyan politikának, amelynek legfőbb célja az oligarchák uralmának a megtörése. Max Weber terminológiáját használva azt állítjuk, hogy a kommunizmus összeomlása után a kelet-európai rendszerek (de még Oroszország is) egy fajta legális-racionális uralom kialakítására törekedtek, de már az átmenet korai szakaszában ezt kiegészítették a tradicionális uralom bizonyos formái. Mondanivalónk lényege, hogy ez bizonyos mértékig *elkerülhetetlen volt*. A posztkommunizmusból a kapitalizmusba való átmenet kiterjedt patrónus-kliens viszonyok nélkül egyszerűen nem volt lehetséges. Kapitalisták nélkül nem lehet kapitalizmust csinálni.[3] Az már egy következő

1 Az alábbi gondolatmenetet Orbán Viktor Debreczeni Józsefnek adott magnós interjújában fejtette ki 1994-ben, amikor az Antall Józsefről könyvet készítő politikus-politológus azt kérte a Fidesz vezetőjétől, hogy értékelje a néhai miniszterelnök tevékenységét: „Meg kellett volna találni azt a 8-10 nagyvállalkozót, akik majd Magyarország nagytőkései lesznek. (...) Ezeket kellett volna – nem kormányzati eszközökkel, hanem banki kapcsolatokon keresztül – támogatni. Ezekkel kellett volna személyes kontaktust kiépíteni, amelyet ők aztán jól tudtak volna használni a piacon, mint versenyelőnyt. Azt a kapcsolatot, amely őket így Magyarország miniszterelnökéhez vagy annak legbelső köréhez fűzte. Igen, az ország nyolc-tíz nagytőkés gazdasági érdekszférájává vált volna meghatározott területeken. (...) Ezzel a 8-10 nagytőkéssel kellett volna kiegyezni. Ha ennek csak a felét meg tudja tartani támogatónak, akkor is, ha vesztésre áll, akkor nagyon nagy dolgot tesz. De hát egyetlen nagytőkés se tartott ki az MDF mellett a választási kampányban. Mind átállt. (...) Ha ezek jól meg vannak erősítve (...) nem kellett volna átállniuk. Ezt kellett volna megtenni. A bankárok előtt világossá tenni, hogy ez a mi 8-10 emberünk. Aztán már hagyni, hogy az üzlet a maga logikája szerint elrendezze a többit." Debreczeni (2003) 273. o. és (2009) 108.o.

2 Ld. *Népszabadság*, 2014. szeptember 18.

3 Erről szólt Szelényi Iván két kollégájával együtt írt, csak angolul hozzáférhető *Kapitalizmus kapitalisták nélkül* című könyve (Eyal, Szelényi, Townsley, 1998).

korszak fejleménye, hogy ezek a tradicionális uralmi formák idővel nemhogy gyengültek volna, hanem éppenséggel erősödni látszanak.

A posztkommunizmus első másfél évtizedében (Oroszországban Jelcin korszakban, Magyarországon 1990-2005 között) a patrónus-kliens viszonyok inkább *patrimóniális* jellegűek voltak. A megfelelő kapcsolatokkal rendelkezőknek természetesen – és szükségszerűen – jobb esélyük volt vagyonhoz, vagy magasabb jövedelemhez jutáshoz, de az így megszerzett vagyok magántulajdona nem volt kétséges. Putyin ezt megváltoztatta. Az új szabály ez: a vagyon az elnök szolgálata fejében jár. Vagyis az uralmi rendszer patrimoniálisból *prebendális*sá alakult át (ismét a weberi terminológiát használva). Ezt a mintát a legkövetkezetesebben Kelet Európában a második, harmadik, illetve negyedik Orbán kormány valósította meg. Azért volt szükség visszaállamosításra, hogy legyen miből újraosztani (Mihályi, 2015b).

Orbán Viktor 2014-es tusnádfürdői beszédében az illiberális ideológia fő elveként mondta ki, hogy a nemzeti érdekeknek elsőbbséget kell élvezniük az egyéni érdekekkel szemben. Felesleges lenne ennek túl mélyreható politika elméleti elemzésébe bonyolódnunk – nem egy teoretikus politológus akadémiai fejtegetéseiről, hanem gyakorló politikus programbeszédéről van itt szó. A lényeg csak a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) fogalmi keretében értelmezhető: a nemzeti érdeket csak a végrehajtó hatalom (még pontosabban: annak feje) látja, ezért azt nem szabad korlátozni más hatalmi ágak akadékoskodásával. Ebből következik szükségképpen a politikai hatalom *vezérelv*ű koncepciója.

A Fideszen belül többé-kevésbé ez a felfogás érvényesült már a rendszerváltástól kezdve. Ez érvényes volt már Orbán 1989. június 16-i Hősök terén elmondott beszédére is. Öntörvényű beszéd volt. Orbán logikája és az utólag a beszéd köré mesterségesen kiépített, történelemhamisító legenda szerint már akkor is Orbán volt az egyetlen, aki tudta, hogy mi az ország érdeke (akkor az még a „ruszkik haza" jelszó volt). Az azonban mindenképpen igaz, hogy 1990 után egyetlen pártban sem volt olyan vasfegyelem, mint a Fideszben.[1] 2010 után ez a vasfegyelem azután a kormányzás vezérlőelvévé változott. Ezért van értelme Orbán-korszakról és Orbán-rendszerről beszélni – hasonlóképpen ahhoz, ahogy a történészek Horthy-korszakról és Kádár-korszakról beszélnek.[2] 2015, az úgynevezett „migrációs válság" után különösen világossá vált mit lehet és kell nemzeti érdekként meghatározni. Orbán a migráció elleni fellépést jelölte ki, és négy éve azt sulykolja a közvélemény felé, hogy a végrehajtó hatalom véd meg bennünket a muzulmán (vagy ne adj Isten afrikai fekete) migránsoktól.

1 Egy egykori SZDSZ-e barátunk mesélte, hogy valamikor 1990 után, amikor még nagyon jóban volt Orbánnal, ezt kérdezte tőle: „Viktor, hogy lehet, hogy a Fidesz mindig együtt szavaz, mi meg folytan veszekedünk az SZDSZ-en belül." Erre állítólag Orbán így válaszolt: „Én fizetem őket". Lehet, hogy nem volt igaz, de ennek ellenére ez sztori sokat mond arról, hogy miként képzelte már akkor Orbán egy hatékonyan működő szervezet szabályait. (Ugyanezt a történet ld. még Magyar Bálint visszaemlékezésében is, *Népszava*, 2017. április 8.)

2 A három rezsim fontos hasonlósága a „vezérelvűség". De közöttük persze vannak lényeges különbségek is. Horthynak pártok felett álló kormányzóként kevesebb végrehajtói hatalom koncentrálódott a kezében. Horthy miniszterelnökei számottevő autonómiával rendelkeztek (bár mind Horthynak, mind a miniszterelnökeinek számolniuk kellett – különösen a 30-as évek második felétől – a német hegemóniával). Kádár miniszterelnökei csak bábok voltak, viszont a Politikai Bizottságon belül Kádárnak számolnia kellett a moszkovita ellenzékével is. Orbán Magyarországon pártelnökként is és miniszterelnökként is korlátlanul szuverén. Az orbáni szuverenitás korlátja nemzetközi: EU, USA és Oroszország s az Orbán rezsim az egymással többnyire szemben álló erők terében kell lavíroznia.

Az Orbán-rendszer szelektív antikapitalizmusa

Bauer Tamás (2017) kifejezését kölcsön véve, mi is az Orbán-rendszer egyik fontos jellemzőjének tekintjük a *szelektív antikapitalizmus*t. Nem generálisan kapitalizmus ellenes az Orbán-rendszer, mint ahogyan a Horthy-korszak sem volt az. Mivel a Kádár-rendszer a kapitalizmus teljes tagadására épült, nyilván a Fidesz ide nem tért – s nem is kívánt visszatérni. A szelektív piacellenesség, amelyet az alábbiakban néhány pontban foglalunk össze, 2010 óta nem csak retorika és ideológia, hanem nagy horderejű, jövedelmeket, vagyonokat és piaci lehetőségeket újraelosztó törvények és kormányzati intézkedések egész sora. Ide tartoznak a különadók, néhány populistának tűnő intézkedés, mint a vasárnapi nyitva tartás tilalma, a rezsicsökkentés. Mindezeket azonban sokszorosan ellensúlyozzák a hazai klienseknek és a nemzetközi tőkének tett nagyvonalú gesztusok, szubvenciók. Nincs semmi az illiberalizmusban, ami *per se* antikapitalista lenne. Augusto Pinochet, aki igazán illiberális volt (az illiberalizmus fogalmának kitalálása és orbáni megújítása előtt) éppenséggel a kapitalizmus úttörője volt Chilében. A kapitalista rendszer sokféle politikai rezsimmel megfér: kapitalizmus virágzik Szingapúrban is és az Egyesült Arab Emirátusokban is, amelyek ugyancsak abszolút illiberális rendszerek.

(1) A Fidesz felismerte, hogy a magántulajdon, különösen a külföldi tulajdon, és a multinacionális vállalatok jelenléte nem rokonszenves a magyar választók *többsége* számára. Ez volt a helyzet már a rendszerváltás idején is (1988-90), a későbbiekben, a tapasztalatok birtokában, csak nőttek az ellenérzések. Erre a fundamentumra épült rá 2011-től az unortodox gazdaságpolitika erőteljesen hangoztatott ideológiája[1], a globalizáció-ellenesség, az Európai Unión belüli további integráció elutasítása, majd pedig a menekültek és a bevándorolni szándékozók elleni, félelemgeneráló, agresszív kampány, a Soros György által 1991-ben alapított Közép-Európai Egyetem (CEU) elleni szellemi keresztes háború is és a sorosozás[2] is. Ide tartozott az a kormányzati retorika, mely azzal érvelt, hogy a válság terheit a bankokra hárítják (nem azt tették), illetve visszaszorítják a multikat – mondjuk – a plazákban. Ilyen volt a vasárnapi boltbezárás is, ami nem is tartott sokáig.

Ugyanakkor a kormányzat nagyon *nem-unortodox* módon sok mindent tett a külföldi tőke becsalogatásáért (adókedvezményekkel és az úgynevezett „rabszolgatörvénnyel", ami lehetővé teszi a vállalatoknak, hogy akár három évig nem fizessék ki a túlóra béreket a dolgozóiknak). Így a multinacionális cégek számára Magyarország továbbra is vonzó beruházási célpont maradt, alacsonyak a bérek és az adók. És még ezen kívül is a kormányzat tálcán kínál mindent bármely multinak (legyenek azok németek, amerikaiak, oroszok, vagy kínaiak), amely hajlandó ide jönni.

1 Az unortodox gazdaságpolitika kormánypárti összefoglalását ld. Jánossy (2014) tanulmányában.

2 A bevándorlással kapcsolatos 2018-ban elfogadott salátatörvény indoklásában *expressis verbis* szerepel az a kitétel, hogy ez a STOP Soros törvénycsomag. Ld. *T/333. számú törvényjavaslat egyes törvényeknek a jogellenes bevándorlás elleni intézkedésekkel kapcsolatos módosításáról*. Bp. 2018. május. https://www.parlament.hu/irom41/00333/00333.pdf

(2) A NER retorikájában fontos a „nemzeti burzsoázia" megerősítése, illetve az „elitcsere" ígérete.[1] Ebben az elitcsere kampányban a vállalkozói érdekképviseletek is, a Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara stb. is szerepet játszik. Ezek a szervezetek évente több mint 20 Mrd Ft-tal gazdálkodhatnak, amelynek legalább a fele közvetlenül a költségvetésből érkezik, míg a másik fele kényszer alatt befizetett tagdíj. Nem meglepő, hogy ennyi pénzért cserébe a legtöbb munkáltatói érdekképviseleti szervezet mindvégig töretlen lojalitással szolgálja a rezsimet. Tény, hogy a nemzeti burzsoázia – különösen 8-10 Orbánhoz családi vagy baráti viszony okán nagyon közel álló vállalkozó – erősödött 2010 óta, de a magyar gazdaságot továbbra is az olcsó magyar munkaerőre épülő multik hajtják. Ennek ellenére nem kétséges, hogy a NER-nek számottevő a politikai támogatottsága a felső 10-20 százalékban, akik jövedelmükben illetve vagyonukban 2010 óta hatalmasat léptek előre.

(3) Tény, hogy 2010 óta történt számos populista (népbarát) intézkedés is, a rezsicsökkentés, a minimálbér emelése, és a közmunka több éven át tartó kiterjesztése. Ezek is szerepet játszanak a Fidesz választási sikereiben (amit az is segít, hogy a politikai ellenzéke képtelen volt ennek ellentételét meg fogalmazni). Ugyanakkor tény, hogy a szociális kiadásokra – egészségügyre, oktatásra, tudomány – fordítható állami kiadások akkor is alacsonyak maradtak, amikor a kivételesen magas ütemű GDP növekedés elvileg módot adott volna e szektorok extra költségvetési támogatására. A Fidesz kormány „populizmusa" tehát inkább retorikai, mint valóban népbaráti.

(4) Ez a szelektíven antikapitalista politika Magyarország nyugati szövetségesei között is erős különbséget tesz: többnyire kedvez a német tőkének, de 2017-ig többször is szembement az amerikai tulajdonú vagy eredetű, Magyarországon megtelepedett multinacionális vállalatok érdekeivel. De ez sem volt konzekvens. A *Budapest Bank* magas áron történt visszavásárlása – például – kifejezetten szívességi gesztus volt az amerikai General Electric (GE) felé. Hasonlóképpen az amerikai cégek érdekét szolgálta a bányászati törvény 2014. végi – lényegében titokban tartott – módosítása, amely megnyitotta az utat a palagáz kitermelése előtt, továbbá a 2016-tól érvényes, új társasági adó-hitel konstrukció bevezetése, amely szintén a GE-nek kedvezett. Ugyancsak ilyen, erőteljes baráti gesztusnak tekinthető a Magyar Állam – saját-tőkéhez viszonyított – 161%-os árfolyamon történt, 15%-os részesedés vásárlása az osztrák Erste Bankban, 2016 augusztusában.

(5) A „keletre nyitás" jelszavának jegyében Orbán már 2009 őszétől nyíltan orosz barát gazdaságpolitikáról beszélt (vagyis már akkor, amikor még ellenzékben volt), ám kezdetben ez nem tűnt éles fordulatnak a korábbi kormányok viselkedéséhez képest. Ide vezethető vissza a MOL 22%-ának megvásárlása és a biztonsági (stratégiai) földgáztárolók visszavásárlása, amire 640 Mrd Ft-ot költött az ország – kb. az 1/4-ét a 2010-2018 között végrehajtott összes államosítási kiadásnak. A Kína felé történő nyitás is része volt ennek a stratégiának, ami 2019-ben vált igazán látványossá az új Belgrád-Budapest vasútvonal építésének megkezdésével.

1 Orbán Viktor nevezetes 2009-es kötcsei beszédnek is egyik kulcsszava is az „elit" és az „erő" volt.

(6) Ennek a szelektív antikapitalista gazdaságpolitikának fontos része az a gyakorlat is, amellyel egyes piacokon, jogszabályi úton, állami vagy a kormánypárthoz közeli cégeknek diszkriminatív módon biztosított monopol-jogokat és/vagy kedvező hatósági árszabályozást, miközben más piaci szereplők számára romlottak a feltételek (Mihályi, 2016). Így zajlottak az – egyébként formai értelemben EU-kompatibilisnek látszó – közbeszerzések, a privatizációs tranzakciók és a koncessziós pályázatok is. Széles körben elterjedt gyakorlattá vált ugyanis, hogy a pályázatok értékelésénél használt pontozás során a szükségszerűen szubjektív szempontok (üzleti terv minősége, a pályázó megbízhatósága, stb.) olyan nagy súllyal kerültek figyelembe vételre, hogy ezáltal a győztesek kiválasztását könnyű volt felülről befolyásolni. Ennek a gyakorlatnak a folyományaként sok esetben csak az előre kijelölt nyertes adott be pályázatot, mert a potenciális versenytársak eleve reménytelennek gondolták a versenyben való részvételt. Különösen elterjedtté vált ez a korrupt gyakorlat az informatikai tendereken és az útépítéseknél.

Amikor 2008-ben, egy Orbán Viktor nevű magyar ellenzéki politikus kapzsisággal magyarázta az éppen akkor kirobbant nemzetközi pénzügyi válságot, a liberális demokrácia, a nyílt társadalom és a nyugati típusú piacgazdaság hívei közül kevesen gondolták, hogy az alábbi fejtegetést érdemes komolyan venni. *„Ez egy ember okozta válság. Nagyon egyszerűen kifejezem magamat: loptak, csaltak, hazudtak, hamisítottak, eltitkolták a valóságos tényeket, és mindezt azért tették, hogy minél több pénzhez juthassanak. Vagyis kapzsiság, mértéktelenség húzódik meg a mostani pénzügyi válság legmélyebb dimenziójában.*”[1]

Két évvel később, Orbán miniszterelnök lett Magyarországon, Görögország pedig úgy omlott össze, hogy majdnem magával rántotta az európai közös valutát, az eurót. 2015-ben Jarosław Kaczyński Lengyelországban kezdett el szembemenetelni az Európai Unió közös szabályaival, 2016-ban volt az angliai Brexit-népszavazás, 2017/18 fordulóján Csehországban előbb egy *jobboldali* populista párt lett a parlamenti választás győztese, majd pedig újraválasztották az ország *baloldali* populista elnökét. (Ez egy országon belül is égbekiáltó önellentmondás!) 2017-ben – az *„America first”* jelszóval – Donald Trump lett az Egyesült Államok elnöke, majd globalizációellenes, populista erők kerültek a kormányba Ausztriában (Heinz-Christian Strache) és Olaszországban (Matteo Salvini) is. „Ennek a fele se tréfa” – mondhatták volna tudós nyugati barátaink és kollégáink, ha tudnának magyarul. És idézhetnénk egy másik, látszólag ugyancsak idevágó magyar mondást, hogy ti. „egy bolond százat csinál”. De ez a mondás mégsem illik ide. A világpolitika fentebb említett szereplői nem Orbán Viktort és a magyar modellt másolták az elmúlt bő 10 évben. Hát akkor mi történt?

Okfejtésünket messziről kell kezdenünk. Marx, akinek a 200. születésnapjáról éppen a közelmúltban emlékezett meg számos elemző – így a jelen tanulmány egyik szerzője is Szelényi (2019b) –, már 1848-ban felismerte, hogy a kapitalizmussal egyidős a tőkés nemzetállammal. Mint a Kommunista Kiáltványban olvashatjuk: „Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, *egy* nemzetté tömörítettek, melynek *egy* a kormánya, *egy* a törvénye, *egy* a nemzeti osztályérdeke, *egy* a vámhatára.” Polányi Károly is úgy látta, hogy a kapitalizmus világtör-

1 „Kapzsiság, mértéktelenség áll a válság hátterében”, 2008. október 17. Beszéd a Protestáns Fórum és a THÉMA Egyesület konferenciáján, Budapesten. http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/kapzsisag_mertektelenseg_all_a_valsag_hattereben

ténelme során egy időben zajlott le a nagy, feudális, redisztributív birodalmak felbomlása, a gyarmatok felszabadulása, a világpiac megszületése és a nemzet állam kialakulása. A Marx utáni kapitalizmus történetét úgy is felfoghatjuk, hogy az nem más, mint a világpiac túlkapásainak nemzetállami mérséklése, illetve a nemzetállamoknak a globalizáció racionalizációját blokkoló provincializmusa közötti közdelem.

Ha a kapitalizmus világtörténetét szakaszolni próbáljuk és nevet keresünk a szemünk előtt mostanában lejátszódó folyamatoknak, akkor mondhatjuk azt, hogy ennek az új, több évtizedes, a szovjet világbirodalom felbomlása után, 1990-től kezdődő korszaknak a legfőbb jellemzője a *globalizáció* korábbinál is pregnánsabb, összességében a *társadalmi progressziót szolgáló térnyerése*. Ezzel együtt jár a nemzetállamok és nemzeti szuverenitások hanyatlása, és az ezzel szembeni – főként a partikulárisabb érdekeket szolgáló – nemzetállami ellenforradalmak sorozata. Ennek az anti-globalizációs ellenforradalomnak pusztán egy (egyik első) epizódja volt a 2008-as Orbán nyilatkozat. Világpolitikailag persze ennél sokkal fontosabb az a fajta nacionalizmus, amit Putyin, Trump és Hszi elnök képvisel.

Mi a bajuk a globalizációval a fentebb már említett, hazájukban széles körben népszerű nemzetállami vezetőknek? Legalább négy új fejlemény van – ezek közül háromról csak röviden szólunk, a negyedikről viszont részletesen is.

(1) Az USA-ban, Nyugat-Európában, sőt Kelet-Európában is jól láthatóan vannak olyan rétegek (a jövedelmi hierarchia alsó decilisében, vagy kvintilisében), melyeknek a reáljövedelme az elmúlt évtizedekben csökkent vagy csak kevéssel emelkedett. A világpiac szabadabbá válásával a *centrum* országaiban a munkásoknak ma versenyezniük kell a *periféria* munkásaival. A nemrégen megjelent, angol nyelven írt kismonográfiánkban (Mihályi – Szelényi, 2019) ezt úgy fogalmaztuk: a globalizációnak van egy járadék-megsemmisítő, s ennyiben emancipatórikus, egyenlőtlenség-csökkentő hatása is. Akár Európából, akár az USA-ból nézzük a dolgokat, világos, hogy korábban a centrum munkásosztályát a vámok (és a szakszervezetek) megvédték az olcsóbb, perifférián élő munkaerőtől. Amikor ez fenntarthatatlanná vált, a reáljövedelmek csökkenéséhez vezetett a centrumban, de nagy béremelkedést hozott létre a perifférián. A perifférián élő népesség számottevő részét jelentő Kína és India esetében százmilliók helyzete javult alapvetően.

(2) Azoknak is van igazságuk, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy a tőke szabadon mozog a kontinenseken át, míg a politika maga lokális marad. Ez áll még az Európai Unióra is: a tőke szabadon mozog, és így igyekszik elkerülni az adókat és szociális terheket. Az is kétségtelen, hogy maga az Unió „demokrácia deficit”-től szenved, mert nincs a tőke mozgásához hasonló, határokon átnyúló hatékony ellenőrzési rendszere.

(3) Arról viszont ritkán esik szó, hogy mára a politika is hihetetlen mértékben professzionalizálódott. Akinek nincs diplomája és nem tölt napi 3-4 órát politikával, annak esélye sincs arra, hogy felfogja a körülötte zajló folyamatok összetettségét – legyen szó gazdaságpolitikáról, egészségügyről, bármiről. Ez nagyon frusztrálja a választókat, ezért is imponál sokaknak az illiberális kormányok gyorsasága, a kisebbségi érdekek és vélemények félresöprése. Innen ered az elitellenesség, a közvetett demokrácia és az EU elleni indulat is – és ezért tudnak választást nyerni az elitek és az intézmények ellen lázító pártok és demagóg vezéreik.

(4) Az elmúlt két-három évtizedben a világ minden részén nőtt és mindenki számára érzékelhetővé vált a *munkaerő szabad áramlása* is (beleértve az egyetemisták és a pályakezdők korábban soha nem látott méretű vándorlását is). Már említett könyvünknek és ennek a tanulmánynak is az a legfőbb mondanivalója, hogy ez az emberiség egészének nézőpontjából vizsgálva valójában hatalmas emancipációs teljesítmény – talán *a felvilágosodás óta az emberiség legfontosabb emancipatórikus ugrása*. Százmilliók vannak útban a perifériáról a centrum felé. Ezeknek egy része menekült. Mentik az életüket polgárháborúk vagy természeti katasztrófák elől, de többségük gazdasági migráns; a nyomortól menekülnek, s keresnek maguk és családjuk számra emberséges életfeltételeket. Ez bűn? A 20. század elején Amerikába tántorgott másfél millió magyar rosszat tett Magyarországnak, ártott a befogadó országnak?

***

Az Illiberális Internacionálé országaiban zajló nemzetállami ellenforradalom – gondolatmenetünk logikája és optimista reményeink szerint – valójában nem más, mint a négy, általunk felsorolt „baj" orvoslására vonatkozó, beteljesíthetetlen ígéretek halmaza. S miután az ígéretek beteljesíthetetlenek, muszáj folyamatosan hazudni. A Brexit valószínűleg nem lesz igazi Brexit (Anglia igyekszik az európai közös piac részének maradni), mint ahogyan végül a görögök többsége is jobbnak tartotta bennmaradni az euró övezetben, mint visszatérni a nemzeti valutához. Trump is inkább fenyegetőzött, de Kínával, Mexikóval, Kanadával és az EU-val szemben egyelőre nem indított nagyszabású vámháborút. Magyarország és Lengyelország aligha fog kilépni az EU-ból (és lesz döntő befolyásuk az Unió jövőjére), akár hányszor is nyer Orbán vagy Kaczyński választást otthon.

Ahhoz viszont van erejük a nemzeti kormányoknak, hogy hosszú időn át (akár egy évtizedig is) vasszigorral korlátozzák a bevándorlást. De ne feledjük, a világ legsikeresebb országai, az USA, Kanada, Ausztrália bevándorlók országai. Ezek az országok nem a nagymérvű bevándorlás ellenére, hanem éppen annak a következtében lettek sikeresek. Magyarország is „migránsok" országa volt egész történelme során. Kevés család van, akinek a felmenői között ne lennének betelepített jászok, kunok, svábok, szászok, bevándorlott zsidók, németek, bolgárok, szlovákok és románok. Magyarország sikereihez igencsak hozzájárultak ezek a „más származásúak", gondoljunk csak Nobel díjasaink és nagy művészeink családfájára. Persze, a tömeges bevándorlás akkor sikeres, amikor az a befogadó országok demográfiai helyzetéhez és munkaerő piaci igényeihez alkalmazkodó, átgondolt bevándorlás politikára épül; a 2015-ös gátszakadásokhoz hasonló folyamatokat lehetőleg el kell kerülni. De ennek ésszerű (és emberséges) megoldása nem a kerítésépítés egy-egy ország nemzeti határain, hanem az Európai Unió és az ENSZ közös fellépése, a vándorlók menekültstátuszának nemzetközileg szabályozott ellenőrzése, a menekült táborok nemzetközi finanszírozása, a menekültek célországokba való elosztása, s a gazdasági vándorlók számára a befogadásra kész országok megtalálása.

Mi a munkaerő szabad áramlásában a globalizáció nagy esélyét látjuk – Magyarország is nyerhetne rajta (Mihályi 2013, 2015d). Egyben azt is gondoljuk, hogy a globalizáció és a munkaerő szabad áramlása korunk egyik legjelentősebb *de-feudalizációs* mozzanata. Merthogy a Föld lakosságának igen jelentős hányada ma még nem a kapitalizmustól, hanem a tovább élő feudalizmustól szenved. A szegénység és egyenlőtlenség fő oka még mindig az etnikai,

vallási és *gender* alapú diszkrimináció. Jól mutatja ezt az afrikai-amerikaiak és indián származású amerikaiak, vagy az ausztrál bennszülöttek hátrányos helyzete. Hasonló a muzulmánok elnyomása hinduk által Indiában, a síiták üldözése a szunniták által (és vica versa). A legdöbbenetesebb talán a rohingyák elleni népirtás Burmában. Makacsul tovább élnek az olyan feudális megkülönböztetések, mint a kasztok szerinti besorolás Indiában, Japánban vagy Kazahsztánban. A családi kapcsolatokon alapuló lojalitás évtizedek óta meghatározó Bangladesben is. Az 1971-es Pakisztán elleni függetlensége harcot vezető kiterjedt család tagjai (az ún. Awami Liga) egészen 2018-ig jogszabályokban rögzített módon maguknak tartották fenn az állami tisztviselői állások egyharmadát. Világunkban létezik még rabszolgaság is. Mintegy 40 millióra becsülik azoknak a számát, akik fizetség nélkül dolgoznak „uraiknak" családi adósságok törlesztése fejében (most nem is beszélve a „szexuális rabszolgákról", akiket elraboltak, vagy éhező családjaiktól fillérekért megvásároltak). Kelet Európában, különösképpen Bulgáriában, Magyarországon, Macedóniában, Romániában, Szerbiában és Szlovákiában a cigány népesség folyamatos diszkrimináció áldozata; ezekben az országokban ők alkotják a mélyszegények jelentős részét is. Kínában, különösen Pekingben és a többi megapoliszban a faluról/vidékről származókat ma is másodrendű állampolgárokként kezelik. Az úgynevezett *hukou* rendszer több százmillió kínai számára csak a (többnyire elmaradott falusi) szülőhelyükön kínált szolgáltatásokat biztosítja. Hasonló rendszerekről tudunk más kelet-ázsiai országokból is.

Marxnak voltak máig idézhető, zseniális meglátásai, de éppen a lényeget, a jövőre vonatkozó előrejelzéseit tekintve tévedett. A már idézett, Engelsszel közösen írt munkájában azt jövendölte, hogy a világ egészét átfogó, emancipatórikus forradalmat az áruk szabad kereskedelme már önmagában is ki fogja kényszeríteni. Idézzük: „A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Áruinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is." Hát nagyon nem ez történt: volt két világháború, 70 év szocializmus, és még az elmúlt évtizedekben is tízmilliók életét követelték faji, vallási és etnikai alapon vívott belháborúk. Marx el volt ragadtatva korának nagy technikai újításaitól: a gőzhajótól és a gőzvasúttól, meg attól, hogy táviratot lehetett küldeni a tengeren túlra. Azt nem látta, nem láthatta előre, hogy a munkaerő mobilitásának növekedése szempontjából az ő korának csodái eltörpülnek az internet, a mobiltelefon és a fapados repülőjegyek kínálta mai lehetőségekhez képest. Csak a mából nézve nyilvánvaló, hogy végső soron ezek a technikai és üzleti újítások együttesen hívták életre a globalizáció új fejezetét, a munkaerő szabad áramlását is, s ez most már tényleg elegendő erő arra, hogy a legbarbárabb nemzeteket is „belerántsa" a civilizációba.

Az a sejtésünk, hogy a következő két évszázadban a világ népessége át fog rendeződni. A glóbust a *homo sapiens, mint olyan* lakja majd be, bőrszín, etnikum, vallás megkülönböztetése nélkül.[1] Amikor 1 milliárd ember a televízión és az interneten keresztül azt látja és hallja, hogy Harry herceg menyasszonya, Meghan Markle „*bi-racial*" (anyja afrikai-amerikai, apja

1 Lásd ezzel kapcsolatban Szelényi Iván (2018) közelmúltban angolul megjelent *Building Nations with Non-Nationals*" c. könyvét. E tanulmány részletesen dokumentálja a vendégmunkásrendszer embertelenségét és fenntarthatatlanságát.

„fehér"), akkor nem csak az angol királyi család „etnikai" átalakulását, hanem az emberiség jövőjét is láthatja mindenki egy mikrokozmoszban.

S hadd zárjuk tanulmányunkat egy aktualizáló megjegyzéssel a „demokrácia deficittel" kapcsolatban is. Természetesen a politikai a mai napig nemzeti és nem EU-s. De ha az Európai Unió föderalizálódik, akkor minden változhat. S ha ez bekövetkezik, miért ne lehetne az USA-hoz hasonlóan viszonylagosan működőképes föderális demokratikus rendje? Már ma is az a helyzet, hogy a nemzeti radikalizmusok antidemokratikus tendenciáival szemben éppenséggel az Európai Uniós intézmények jelentenek valamelyes korlátot és védelmet.

Hivatkozások

Ash, Timothy Garton (2019): „Europe must stop this disgrace: Viktor Orbán is dismantling democracy", *The Guardian*, június 20.

Bauer Tamás (2017): A „maffiaállam" hamissága, Élet és Irodalom, március 3.

Debreczeni József [2003]: *Orbán Viktor*, Bp.: Osiris Kiadó.

— [2009]: *Arcmás*, Bp.: Noran Libro Kiadó.

Eyal, Gil, Ivan Szelenyi and Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists.* London: Verso.

Fukuyama, Francis (1990): „A történelem vége", *Világosság*, 31. évf. 1. sz.

— (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*, Bp.: Európa Könyvkiadó.

Huntington, Samuel P. (1990): „Nincs kiút", *Világosság*, 31. évf. 2-3. sz.

— (2018): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Bp.: Európa Könyvkiadó.

Jánossy Dániel (2014): „Nem ortodox piacgazdaság", *Polgári Szemle*, 10. évf. 1-2. sz. https://polgariszemle.hu/archivum/87-2014-marcius-10-evfolyam-1-2-szam/tudomanyos-muhelyek/592-nem-ortodox-piacgazdasag

Kornai János (1972): Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról", Bp.: Akadémiai Kiadó.

— (1993): „Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján", *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.

Magyar Bálint [2001a]: „Magyar polip – a szervezett felvilág", *Magyar Hírlap*, február 21.

— [2001b]: „Maffia-fejlesztési bank", Népszabadság, március 7.

— (szerk.) [2013, 2014, 2015a]: Magyar polip – A posztkommunista maffiaállam, 1-3. kötet Bp.: Noran Libro Kiadó.

— [2015b]: A magyar maffiaállam anatómiája, Bp.: Noran Libro.

Mihályi Péter [2018]: „Ők a relatív többség – a nyolc fő ok", *Mozgó Világ*, 7-8. szám, 44. évf. július – augusztus, 46-55.

— (2017a): „Fejezetek a korai magyar privatizációk és államosítások történetéből, 17-18. század", MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományos Központ Közgazdaság-tudományi Intézet, *Műhelytanulmányok sorozat*, MT-DP 2015/56. december.

— [2017b]: „Hol élünk? Az Orbán-rendszer logikája", *Mozgó Világ*, 43. évf. 7-8. sz. 3-16.

— (2016) Diszkriminatív, piac- és versenyellenes állami gazdaságpolitika Magyarországon, 2010–2015", MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományos Központ Közgazdaság-tudományi Intézet, *Műhelytanulmányok sorozat, MT-DP* 2016/7. február.

— [2015a]: A 2010-14 közötti államosítások történelmi előzményei Magyarországon, 1722-1962, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományos Központ Közgazdaság-tudományi Intézet, *Műhelytanulmányok sorozat*, MT-DP 2015/20. április.

— [2015b]: „A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010-2014", MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományos Központ Közgazdaság-tudományi Intézet, *Műhelytanulmányok sorozat*, MT-DP 2015/7. február.

— [2015c]: „Rossz rendszerek ráncai. Miért mélyek a populista antikapitalizmus társadalmi gyökerei Magyarországon?", *Mozgó Világ*, 2015. 6. sz. 3-23.

— [2015d]: „Kivándorlás-bevándorlás", Élet és Irodalom, 3. sz.

— [2013]: „Visszajönnek-e a gyermekeink?", Élet és Irodalom, 51-52. sz.

Mihályi Péter – Szelényi, Iván [2019a]: *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequalities – The Top 20%*. Palgrave Macmillan.

— [2019b]: „A járadék szerepe a szocialista gazdaságból való átmenetben", ld. Szelényi Iván: *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról (2014-2018)*, Bp. Corvina Kiadó, 214-243.

— [2019c]: „Az egyenlőtlenségek valódi természetéről", ld. Szelényi Iván: *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról (2014-2018)*, Bp. Corvina Kiadó, 203-214.

— [2018a]: „A nemzetállamok ellenforradalma", Élet és Irodalom, LXII. évf. 22. szám, jún. 1.

Mueller, Robert S. (2019): The Mueller Report: The Final Report of the Special Counsel into Donald Trump, Russia, and Collusion Paperback, Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, April 30,

Spiró György (1990): „Különvélemény" I. és II. rész, *Népszabadság*, október 26-27.

Szelényi Iván (1990): „A posztkommunizmus társadalmi ára", *Magyar Nemzet*, szeptember 15.

— (2018): *Building Nations with Non-Nationals*. Budapest: Corvina

— (2019a): *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról (2014-2018)*, Bp. Corvina Kiadó.

— (2019b): „Marx útja a kritikai kritikától tudományos marxizmusig", *Korunk*, megjelenés alatt.

Szelényi Iván – Mihályi Péter (2019): *Varieties of Post-Communist Capitalism (A comparative analysis of Russia, Eastern Europe and China)*, Brill International, 2019. Megjelenés alatt.

Szűcs, Jenő (1981). "Jegyzetek Európa három történeti régiójáról", *Történeti Szemle,* 24. (3): 313-359.

Zakaria, Fared (1997): „The Rise of Illiberal Democracy", *The Foreign Affairs*, november.

Amerika már visszafordult, Magyarország még nem

2020. november 3-án az Egyesült Államok polgárainak többsége Joe Biden-re és a liberális demokráciára adta le szavazatát.[1] Közvetlen elődje, Donald Trump elnökségének 4 éve alatt illiberális irányba tolta el az amerikai politikát. A választás legfőbb tétje az volt, hogy az amerikaiak többsége támogatja-e Trump autoriter fordulatát, vagy megcsömörlött tőle, vissza akar fordulni, és inkább szeretné tovább erősíteni azt a multikulturális elemekkel tarkított, gender-egyenlőség párti, liberális demokráciát, amely az elmúlt évtizedekben – különféle habitusú demokrata és republikánus elnökök alatt – egyre erőteljesebben érvényesült. Az eredmény – első pillantásra – egyértelmű: a liberális demokrácia győzött.

Trump veresége 2020-ban: személyes bukás vagy az illiberalizmus kudarca?

Amikor Trump 2015. július 15-én bejelentette, hogy elindul az elnökválasztáson két legfontosabb ígérete faék-egyszerűséggel fogalmazta meg saját illiberális, jobboldali, múltba forduló, populista politika programját.

1/ Ha engem választotok elnöknek, megvédem Amerika szuverenitását az azt aláásó globalizáló multilaterális erőkkel szemben (*America First*).

2/ Ha én leszek az elnök, megőrzöm Amerika hagyományos fehér, keresztény kultúráját és megvédem a más etnikumú, más világnézetű bevándorlóktól (*Make America Great Again)*.

Ki nem mondva ez a két üzenet együttesen azt sugallta, hogy Amerika akkor volt nagy, amikor fehér és keresztény volt. A hagyományosan konzervatív republikánusok számára mindkét ígéret és az ezekből eredő következmények évtizedeken keresztül elfogadhatatlanok voltak. Korábban a republikánusok éppenséggel szabadpiac- és globalizáció-pártiak voltak, gyanakvással viseltek a washingtoni adminisztráció túlhatalmával szemben, és el voltak kötelezve a költségvetés egyensúlya mellett. Fő értékük az egyéni szabadság volt. Milton Friedmann a modern konzervativizmus egyik fő ideológusa „*free to choose*”-ról, az egyének szabad választásáról írt. Éppenséggel a demokraták voltak azok, akik több hatalmat akartak Washingtonnak. Így – például – a 60-as évektől kezdve, polgárjogi elvekre hivatkozva beavatkoztak a tagállamok belügyeibe, amikor korlátozták a szülők iskolaválasztási szabadságát, amikor pozitív diszkriminációt alkalmaztak az egyetemi felvételik során a kisebbségek javára stb. És persze fontos példa volt a *New Deal*, amikor az 1929-33-as világválság után a demokrata többség Washingtonból alapjaiban szervezte át a piacgazdaság korábbi rendszerét.

Így tehát Trump 2015 júliusi bejelentése abszurdnak tűnt a legtöbb hagyományosan konzervatív republikánusnak. Ők Trumpban egy republikánus bőrbe bújt demokratát sejtettek. S valóban, életének egy korábbi szakaszában Trump demokrata volt, sőt jó viszonyt ápolt a Clinton házaspárral is. Sok republikánus nem is vette túl komolyan Trump elnöki ambícióit. Mások, így a republikánus párt több véleményformáló egyénisége, a Bush-család, a legendás

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2021. évi 2. számában.

hírű arizonai szenátor, John McCain élesen elhatárolták magukat Trumptól és politikájától. A 2015-16-os elnökjelölési kampányban Trumpnak sok kiváló republikánus kihívója volt, s a páron belül is volt jelentős „egy soha Trumpot" (*Never Trumper*) mozgalom. Ellenfelei azonban alul becsülték Trump karizmáját, a Twitteren és a vitákban szokatlan –gátlástalan, ízléstelen szóhasználatát. Jó példa erre a 2005-ből származó, de éppen a 2016-os választások előtt előkerült, úgynevezett Hollywood-i hangfelvétel nyilvánosságra hozatala, amiben Trump saját hódításait emlegetve egy mások esetében elfogadhatatlan szexista nyelvezetet használt („*Grab 'em by the pussy. You can do anything.*"). De ez nem ártott neki, sőt talán nyert is számára férfi szavazókat, akik maguk is legszívesebben ezen a politikailag nem korrekt nyelven beszélnének.

Ellenfelei azt sem értették meg, hogy Trump politikája alapjában véve a kisebbségbe szorulástól tartó fehéreknek, illetve a férfiaknak szól. 2016-ban az Egyesült Államok lakosságának 61 százaléka volt fehér, de a 18 évnél fiatalabban között már csak 50 százalék volt a fehérek aránya. A demográfusok előrejelzése szerint 2060-ra a fehérek részaránya 44 százalékra csökken. Ez a keleti és nyugati part nagy multikulturális államaiban, ahol a „másokkal" való együttélés megszokottá vált, aránylag kevés aggodalomra adott okot, de az egykori rabszolgatartó déli államoktól a Középnyugat aránylag kis népességű, agrár, vagy hagyományos gyáriparra épülő államokig (ez utóbbiakban általában a népességnek csak mintegy 20 százaléka etnikai kisebbség), Trumpnak ez a fajta rasszista attitűdje nagy visszhangra talált.

Abban a kérdésben, hogy mi volt ennek a politikának a legfőbb jellegzetessége a kommentátorok között utólag sincs egyetértés. Vannak, akik Trumpot *populistának* nevezték. Kétségtelen, hogy Trump retorikájában voltak és vannak populista elemek. Bár ő maga is az amerikai csúcs elit egyik tagja, gyakran tett a populizmusra jellemző elit-ellenes kijelentéseket és többször is tett „munkás-párti" (vagy fogalmazzunk mi is populista nyelven: az „egyszerű melósok"-nak szóló) ígéreteket. Például azt, hogy visszahozza azokat a gyáripari munkahelyeket, melyeket a globalizáció miatt Kínába, Mexikóba stb. lettek kitelepítve. Annyi tény, hogy a munkanélküliség elnökségének négy éve alatt – az Obama idején megindult – munkanélküliség csökkentés folytatódott. Mégis, nehéz populistának elfogadni egy olyan rezsimet, aminek legnagyobb valós gazdasági teljesítménye a legmagasabb jövedelműek adójának a csökkentése, a tőzsde szárnyalása és a vagyoni egyenlőtlenségek gyors növekedése volt.

Vannak, akik Trump rendszerét *választási autokráciaként* jellemezték. Az nem is kétséges, hogy Trumpnak voltak autokratikus törekvései. Például az, hogy a Twitteren jelentett be minden konzultáció nélkül – vagy kevés konzultációval – nagy jelentőségű belpolitikai és nemzetközi döntéseket), igyekezett a Kongresszus két házát megkerülő elnöki határozatokkal (*executive orders*) kormányozni. Viszont nagyonis kérdéses, hogy Trump mennyire volt elkötelezett a választási demokrácia iránt. Már 2016-ben is többször kijelentette, hogy a választások eredményét akkor fogadja el, ha ő lesz a győztes. A novemberi szavazás után bebizonyította, hogy ezt nem viccnek szánta. Anélkül, hogy tudta volna, Trump tulajdonképpen Orbán Viktor Magyarországon emlékezetes, 2002-es szófordulatát idézte fel („a haza nem lehet ellenzékben"), illetve Csurka Istvánt, aki már a 2002-es választás másnapján csalást kiáltott, amikor kiderült, hogy pártja a MIÉP nem érte el az 5%-os küszöböt és kiesett a Parlamentből. 2020-ban Trump túltett a választási autokrácia legigazibb képviselőjén, Vlagyimir Putyinon is, aki igyekszik a választásokat legalább annyira elcsalni, hogy a végén mégis a számokból

úgy tűnjön, hogy ő nyert. Putyinnak – eddig még – eszébe nem jutott legálisnak látszó, jogi trükkökkel megsemmisíttetni a választások számszerű eredményeit.

2020. november 3-án 81 millió amerikai szavazott Bidenre, Trump 74 millió szavazatot kapott. Biden győzött az elektori szavazatok számát illetően is: neki 306 elektori támogatása volt, míg Trumpnak meg kellett elégednie 232 elektori szavazattal. 1900 óta nem volt ilyen nagy az elnökválasztásokon részvevők arányszáma (67 százalék, vagyis 2/3). Az amerikai választók tehát tudták, hogy ennek a választásnak komoly tétje van. Egy elnökjelölt annyi szavazatot soha nem kapott, mint Trump most. De még így is 7 millióval veszített. Amerikában úgy tartják, hogy nehéz, szinte lehetetlen egy hivatalban levő és második ciklusra aspiráló elnöknek választást veszítenie. Erre utoljára 1992-ben került sor, amikor a karizmatikus Bill Clinton legyőzte George Bush-t. Most mégis ez történt.

Ez a sokféle tény is azt jelzi, hogy nem lehet túlhangsúlyozni ennek a választásnak a jelentőségét. Trump bukása a mi olvasatunkban azt jelzi, hogy Francis Fukuyama 1989-es tanulmányában (*A történelem vége*) mégiscsak volt és van valamennyi igazság. Lehet, hogy valóban elérkezett volna a „történelem vége”? A szovjet típusú kommunizmus bukása után nincs tartós alternatívája a kapitalizmusnak és a liberális demokráciának?

Az adatok még mindig Fukuyamát támasztják alá

Fukuyama mestere a Harvardon Samuel Huntington volt. Huntington már a 80-as években azzal érvelt, hogy a világ demokratizálódásnak eddig három hulláma volt. A számunkra érdekes harmadik hullám szerinte nem 1989-ben, hanem 1970 után kezdődött. Fukuyama ezt azzal egészítette ki, hogy a kommunista rendszer bukása ezt a folyamatot tetőzi be.

Erre vonatkozóan adataink is vannak. A Freedom House 1978 óta évente méri a világ mintegy 200 országában a „szabadnak” minősíthető országok számát és arányát. Az értékelés figyelembe veszi a demokrácia minőségét, a jogállamiságot, az emberi jogok védelmét, valamint a sajtó és véleménynyilvánítás szabadságát. Ennek alapján sorolják az országokat „szabad”, „félig szabad”, vagy „nem szabad” kategóriába. A kategóriák meghatározását és mérését illetően persze rengeteg ok van a vitára. Az azonban aligha kétséges, hogy ezek az adatok, mivel a világ egészéről próbálnak képet adni, fontos tanulságokkal szolgálhatnak. A Freedom House 1988-2005 közötti adatai igencsak alátámasztották Fukuyama hipotézisét. Míg 1988-ban a világ államainak 37 százalékát minősítették „szabadnak”, 2005-re ezek aránya ez 45 százalékra nőtt. Még ha lehetnek is kételyeink, hogy ezek a „szabad” országok mennyiben felelnek meg a liberális demokrácia ideál-típusának, abban Fukuyamának (illetve Huntingtonnak) biztosan igaza volt, hogy a 20. század végén, illetve 21. század legelején a liberális demokrácia teret nyert.

Az elmúlt 10-15 évben Fukuyama tételét sokan kétségbe vonták. Maga Fukuyama is elbizonytalanodott. Larry Diamond, a Freedom House egyik legjelesebb szakértője „demokratikus recesszióról” írt, 2019-ben pedig már a demokrácia „válságáról”. És valóban a 2018-as Freedom House adatok a liberális demokráciák számszerű csökkenését jelezték. Ezek a szakértők különösen aggasztónak találták az egykori kommunista országok sodródását az illiberalizmus felé. 2019-ban már Magyarországot is leminősítették, és betették a „részben

szabad" országok kategóriájába. A Freedom House eddigi adatai tehát a szkeptikusok álláspontját látszanak jobban támogatni. 2018-ban a 2005-os 46 százalékról 44 százalékra csökkent a „szabad" országok aránya. Valójában ennél a helyzet még súlyosabb volt, mert sok nagynépességű (értsd: nagyon hatalmas és fontos) ország sodródott át a liberalizmusból az illiberalizmusba, vagy éppenséggel valamiféle etno-nacionalista diktatúrába. A legdrámaibb példa erre Oroszország (ami már 2000 óra ebbe az irányba tart), majd a Hszi elnök megválasztása utáni Kína, és újabban India, Törökország és Brazília. Így tehát a világ népességének egyre nagyobb hányada él „nem szabad" országokban. Ugyanakkor ne feledjük, hogy 2018-ban a világ országainak 44 százaléka mégiscsak szabad volt, ami még mindig számottevő növekedés az 1988-as 37 százalékhoz képest. A trend tehát aggasztó, de nem katasztrofális. Bebizonyosodott, hogy a liberális demokrácia nem halt meg, nem is ment ki a divatból, még ha nem is hódította meg az egész világot és nem hozta el a történelem végét, miképpen azt Fukuyama feltételezte. Nyilvánvaló, hogy az Amerikai Egyesült Államok sem egy a világ kétszáz országa közül – ez a világ leghatalmasabb és legfejlettebb, s a legnagyobb demokratikus hagyományokkal rendelkező országa. Innen ered tehát a nagy kérdés, hogy vajon a november elnökválasztás mennyiben jelzi egy világméretű fordulat kezdetét, visszatérést a liberális demokráciához.

A liberális demokrácia túlélésének esélyei az Egyesült Államokban

A Fukuyama-tétel elemzésére még egyszer vissza fogunk térni, most csak annyit jegyzünk meg, hogy a Biden-Harris páros győzelme – pestiesen szólva – necces volt. Éppen, hogy csak legyőzték Trumpot. A törvényhozás alsó házában helyeket vesztettek, bár a többség még megmaradt. A felső házban, a Szenátusban viszont erősítettek, s így – ha minimálisan is –, de megvan a többség. Szó sincs tehát arról, hogy a Biden-Harris teamnek „mandátuma" lenne valami radikálisan más politikát folytatnia, mint amit a 20. és a 21. század eddigi amerikai történelme összességében mutatott. Amikor a mintegy 160 millió amerikai választóból 81 millió Biden-re és Harris-re szavazott, nem forradalmi változást kívántak, hanem csak valamiféle normalitást próbáltak helyreállítani Donald Trump négyéves, kiszámíthatatlan Twitter-es kormányzása helyébe.

Biden egy eminensen karizma-hiányos személyiség, de sok tapasztalattal rendelkezik és mindeddig képes volt párbeszédet folytatni a republikánusokkal. Bident pragmatizmusa és kompromisszum készsége segítette a választási győzelemhez, s ebben jó társnak tűnik Kamala Harris, aki fekete apa gyermekeként, kaliforniai főügyészként az afrikai-amerikaiakat érintő esetekben sem a bőrszín, hanem a törvények alapján járt el. Mint ahogyan azt sok elemző és közvéleménykutató megjósolta, a pragmatizmus, a normalitás, a jogállamiság és a liberális demokrácia győzött egy kétségtelenül karizmatikus vezető illiberális víziója, az etnikailag homogén nemzetállam eszméje fölött. De ismételjük: csak kis többséggel győzött. A közvélemény kutatások és a szakértők elsöprő demokrata győzelemre számítottak a Kongresszus mindkét házában. S bár Trump szavazói között túl voltak reprezentálva a fehér, bigottan keresztény elveket valló férfiak, Trump, és sok-sok megválasztott republikánus szenátor és képviselő-jelölt kapott Afrikai-amerikai (főleg) férfi és latin amerikai szavazatokat is.

Rosszak voltak a közvélemény kutatások? Ez is lehet. De úgy tűnik, volt változás az utolsó 2-3 hétben a választói preferenciákban is. Mi történhetett? A demokraták okkal bízhattak abban, hogy az egyre súlyosbodó koronavírus-járvány elég lesz a Trump adminisztráció inkompetenciájának bizonyítására. Igen, de a választópolgárok számottevő része növekvő ellenérzéssel reagált a gazdaság leállítására (*lockdown*). Az ABC megbízásából végzett közvéleménykutatás szerint a választás napján a republikánus szavazók között már lényegesen többen aggódtak a saját gazdasági helyzetük (78%), mint a koronavirtus miatt (19%). A gazdaságirányítás tekintetében az átlagos republikánus választó nagyon-nagyon bízott Trumpban (92%), aki ezt a választási kampány hajrájában meg is próbálta kihasználni. A demokrata szavazók véleménye a republikánusoknak éppen a tükörképét mutatta. De még a demokrata választók között is volt 20%, akik fontosabbnak tartották a gazdaság kezelését, mint a koronavírus elleni harcot.

Trump ennek ellenére vesztett. Ebben bizonyára nem kis szerepe volt megosztó személyiségének, ami persze – a másik oldalról nézve – része volt karizmájának. Nem tudjuk bizonyítani, de erős a gyanúnk, hogy Trump azért is veszített, mert a világ nagy vakcina-gyártó cégei ellene politizáltak. A piac legnagyobb szereplői mintha összebeszéltek volna, úgy ügyeltek arra, hogy a vakcinák bizonyított hatásosságára vonatkozó bejelentésével megvárják az elnökválasztás napját. November 3-án volt a választás, a Pfizer november 9-én, a Moderna november 16-án jött ki a megnyugtató, jó hírrel, amely – ha korábban jön a bejelentés –, biztosan Trump malmára hajtotta volna a vizet. Az utolsó pillanatban a legbefolyásosabb amerikai tv-társaságok is Trump ellen fordultak. Aligha lehetett véletlen, hogy a CNN, a Fox News, az NBC és a többiek november 7-én szinte percre egyidőben jelentették be, hogy statisztikailag biztosra vehető Biden győzelme és Trump veresége. Amikor Trump megtudta, hogy a Fox News, korábbi támogatója is „elárulta" őt, szabályos dührohamot kapott. Ha tetszik, ez volt a csúcsértelmiségiek bosszúja. A tudósok nem bocsátották meg Trumpnak, hogy kétségbe vonta a tudomány figyelmeztetéseit a járványveszély kapcsán, a média csúcsvezetői pedig azt, hogy Trump a tv-nyilvánosságát próbálta használni a saját maga által kitalált álhírek és hazugságok terjesztésére. Persze ebben nem csak etikai meggondolások vezették a cégeket. Gondolniuk kellett arra is, hogy miképpen tudják megőrizni vásárlóik-fogyasztóik bizalmát majd a Trump utáni években is.

Mire számíthatunk a Biden-Harris adminisztrációtól? Forradalomra biztosan nem, nem is ígérik, és nem is erre szavaztak az amerikai polgárok. Nem véletlen, hogy a demokrata előválasztásokon Biden biztosan verte az önmagát demokratikus szocialistának nevező Bernie Sanderst. Izgalmas elméleti kérdés, hogy miképpen sikerült Sandersnek és más hozzá hasonlóan gondolkodó demokrata elnök-jelölteknek népszerűvé és szerethetővé tenni a „szocialista" jelzőt, de ez messze túlmutat a jelen cikk határain.

A belpolitikában a legfőbb kérdés az egészségügy. Az Obamacare – azaz az Obama idején bevezetett reformok összessége – több sebből vérzik, de az általános Medicare, ami megszüntetné a magánbiztosításokat, szinte biztosan nem menne keresztül a Kongresszus két házán. Egy nagyvonalúbb Obamacare, ami több embert biztosít, valamivel magasabb szinten (a magánbiztosítások megszüntetése nélkül) nyerő lehet. Kezdettől fogva ez volt Biden programja s erre tért át Harris is idővel (korábban ő is radikálisabb reformot akart). A bevándorlás is fontos téma lehet. A jelenleginél megengedőbb bevándorlási törvény azzal, hogy a szenátusban demokrata többség lett, elképzelhetővé vált. A menekültekkel kapcsolatos

politika rugalmasabb lehet: talán nem kell a menekülteknek Mexikóban várniuk, hanem beléphetnek az USA-ba, amíg kérelmüket elbírálják. A jelenlegi jogszabály ugyanis ellentmond a menekültek befogadásáról szóló nemzetközi egyezményeknek. A külpolitikában több gyors változásra számíthatunk, mert külpolitikai kérdésekben az elnök a kongresszus jóváhagyása nélkül is léphet. Biden minden valószínűség szerint nyomban csatlakozni fog a párizsi klíma egyezményhez és visszatér a WHO tagok közé. Megfelelő szenátusi támogatottsággal ismét szóba jöhet a transzatlanti szabadkereskedelmi övezet megvalósítása. Mindenképpen le fog kerülni a napirendről a NATO-ból való kilépés lehetősége, és lényegesen javulni fog az Európai Unióhoz való viszony. Hogy meghívják-e Magyarországot (és Lengyelországot) a demokratikus államok Biden által tervezett konferenciájára, azt még nem lehet tudni. Fontos, hogy a konferenciát „*countries for democracy*"-nak és nem "*countries of democracy*"-nak nevezik egyelőre. Ez elvben lehetővé teszi, hogy a demokráciának Biden értelmében nem nevezhető, de arra elvileg törekvő országok – mondjuk Magyarország – is meghívót kapjon. Érdekes teszt lesz az amerikai-iráni kapcsolatok alakulása. Izrael, a palesztin kérdés, Pakisztán és Irak még nehezebb ügyek.

Trump veresége azonban biztosan nem jelenti a trumpizmus végét. A trumpizmus – kicsit kódolt nyelvezetben – a fehér felsőbbrendűség elvére hivatkozik, s ez a gondolat a kisebbséggé váló, etnikailag másoktól félő fehérek támogatását élvezi. Az ABC *exit poll*ja szerint, november 3-án a fehér szavazók 58 százaléka adta voksát Trumpra, Bidennek meg kellett elégednie 42 százalékkal. Az afrikai-amerikaiak 87%-a, a latínók 65%, az ázsiaiak 61%-a szavazott Bidenre. Ha az Egyesült Államok népességének 70-75 százaléka fehér lenne, akkor nem is kétséges, hogy Trumpot jelentős többséggel újraválasztották volna. A választások tehát elsősorban etnikai alapúak voltak (micsoda paradoxona ez az amerikai demokráciának!), de volt a társadalmi osztálynak, a nemnek és az életkornak is szerepe. Trumpnak kényelmes többsége volt a fehér férfiak között (61%), de még a fehér nők 55%-a is rá szavazott. Trump egyébként – 2016-hoz képest – javított a feketék és latínók között is, de mindkét etnikai csoportban főként a férfiak támogatását kapta meg. A fekete férfiak 19%-a, a latinó férfiak 36%-a szavazott rá. A kubai és venezuelai születésű amerikaiak között a politika is számított. Trump – teljességgel alaptalanul, de nagyon konzekvensen – a Demokrata Párton belül középutasnak számító Biden-Harris kettőst, mint szocialistát, vagy éppenséggel kommunistát próbálta jellemezni, s ezzel megnyerte a kommunizmus elől Amerikába menekült kubaiakat és venezuelaiakat, illetve az ő leszármazottaik voksát. Az, hogy Trump megszerezte Floridát jórészt ezzel magyarázható. Számított az életkor és az iskolai végzettség is. A 44 év alattiak inkább Bidenre szavaztak (a 18-29-es korosztályban ez 60%, a 30-44-es korosztályban 52%). De ez nem áll a fehérekre (a 18-29-es korcsoportban 53% Trumpra voksolt). Akik most a demokratákra szavaztak, azok magasabb iskolai végzettségűek. Az alapszakos diplomával (BA, BSc) rendelkezők 51%, a még magasabb végzettségűek 62%-a támogatta a demokratákat. Ez az összefüggés még a fehéreken belül is érvényesült. Ez annál is érdekesebb, mert a jövedelem és párt-támogatottság kapcsolata ellentétes volt. Az évi 100 ezer dollárnál többet keresők 54%-a bizonyult Trump-pártinak, de a trumpizmus fő támogatói a viszonylag alacsony végezettségű, de magasabb jövedelmű rétegekből származnak. Magyar áthallással fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy az amerikai Mészáros Lőrincek voltak leginkább Trump-szavazók

Biden győzelme ellenére az amerikai demokrácia súlyos sebeket kapott a négyéves ciklus során, de még inkább a választások utáni hetek során. Trump mindent megtett, hogy lejárassa a választások hitelességét. Hét milliós veresége ellenére szinte minden nap kinyilatkoztatta, hogy a választásokat földcsuszamlásszerűen (*landslide*) megnyerte, azt csak elcsalták tőle. Figyelemre méltó, hogy Trump már a választások előtt „megjósolta", hogy óriási csalás lesz – valószínűleg azért, mert a közvélemény kutatásokból sejtette, veresége elkerülhetetlen. Ami persze önmagában véve is abszurd, hiszen a választásokat a legtöbb vitatott tagállamban republikánus kormányzat adminisztrációja bonyolította. Miért lenne ok azt feltételezni, hogy a demokraták javára csaltak volna. Riasztó viszont, hogy a republikánus választók mintegy 70 százaléka még a választások után két hónappal is elfogadta a „csalás" elméletét. A trumpizmus mély gyökereire utal az is, hogy a YouGov felmérése szerint a republikánus szavazók 45%-a még a Capitolium 2021. január 6-i elfoglalását is helyeselte.

Tény, hogy nem először fordult elő, hogy a választások eredményét egyik vagy másik államban a vesztes kétségbe vonja. Ennek a legdrámaibb példája G. W. Bush és Al Gore vetélkedése volt 2000-ben. Végül Bush a Floridában a leadott mintegy 5 millió voksból 537 szavazattal nyerte meg a választásokat, s ezzel elérte az elnökké választáshoz szükséges 270 elektori szavazatot. Al Gore kétségbe vonta Bush floridai győzelmét, többször is újraszámolást kért, de ezt végül a Legfelsőbb Bíróság leállított, és ezzel Busht tette meg az Egyesült Államok elnökének. Bár ezek után sok demokrata méltatlankodott, de a közvélemény többsége végül belenyugodott a döntésbe.

Mindez akkor, az amerikai demokráciának inkább a győzelme, mint veresége volt. Az amerikai választási rendszer kétségtelenül létező furcsaságai miatt az amerikaiak hite magában a választási rendszerben akkor nem ingott meg. Ez most, 2020-21-ben jelentős mértékben változott. Trump odáig is elment, hogy kijelentette, ha Bident január 20-án beiktatják elnöknek, „illegitim" elnök lesz. Trumpnak sikerült megingatni a hitet a szabad sajtóban is. Trump gyakran hivatkozott az összeesküvés elméleteket terjesztő QAnon mozgalomra[1], pocskondiázta a New York Times-t és a CNN-t mint a „hamis hírek" (*fake news*) terjesztőit. S ebben is tízmilliós követő tábora volt és van.

Ma Amerikában nagyon sokan teszik fel magukban a kérdést, érdemes-e egyáltalán elmenni szavazni, ha „tudjuk", hogy ez eredményeket úgyis meghamisítják? Biztos, hogy ilyen körülmények között van értelme a választásoknak? Amikor Kínában Hszi elnököt élete végéig elnöknek választották Trump nem háborgott, csak annyit jegyzett meg, hogy ez egy érdekes megoldás. Nem volt egy szava se Putyin ellen, amikor az orosz elnök közvetlen hatását tekintve a kínaihoz hasonló törvényt fogadtatott el a *Duma*-val. Trump egy pillanatig sem gondolta, hogy neki kötelessége lenne ország-világ előtt megvédeni az amerikai köztársaság egyik alapvívmányát, azt, hogy a végrehajtó hatalom élén senki sem állhat két ciklusnál hosszabb időn át.

Mégis, azt kell mondanunk, hogy végeredményben a demokráciába vetett hit meggyengülése ellenére a liberális állam jól vizsgázott. Vagy inkább fogalmazzunk szigorúbban: *elég jól* vizsgázott. Trump rögtön hivatalba lépése után nagy erővel hozzákezdett a hatalmi ágak

1 Ennek a mozgalomnak a támogatói részt vettek a washingtoni Capitolium 2021. január 6-i elfoglalásában is. Az antiszemita, rasszista és sátánista nézeteket valló QAnon mozgalom arra a tévképzetre épül, hogy a demokraták egy pedofil hálózatot tartanak fenn, illetve gyerekeket rabolnak. Egyben oltásellenesek is.

elválasztásának a felszámolásához. Ennek korai megnyilvánulása volt, amikor az FBI vezetőjét, James Comey-t arra kérte, fogadjon neki személy szerint lojalitást, mire az egyébként republikánus Comey azt válaszolta, hogy ő az alkotmányhoz lojális. Trump erre – s más érvekre hivatkozva – leváltotta. Később is megpróbált minden fontos pozícióba hozzá hűséges embereket kinevezni. A Legfelsőbb Bíróságba három bírót nevezett ki négy év alatt, s így elérte, hogy a republikánusok által kinevezett bírók 6:3-ra többségbe kerültek a demokraták által kinevezett bírókkal szemben. De a liberális államgépezett ennek ellenére is működött. Amikor Trump érdekében a texasi főügyész arra kérte ezt a Legfelsőbb Bíróságot, hogy semmisítse meg a választások eredményét Pennsylvania államban, ezt az indítványt a bírák egyöntetűen elutasították, mert az alkotmány szövegéhez tartották magukat. Hiába cserélgette Trump külügy, hadügy és igazságügyi minisztereit, a lojálisnak remélt új tisztségviselőkről is kiderült, hogy az alkotmány határait ők sem hajlandók átlépni. Ennek legutóbbi szép példája volt, hogy William Barr igazságügy miniszter, aki kezdetben úgy tűnt Trumpot mindenben kiszolgálja, megelégelte a választások elcsalásáról szóló, tényekkel nem igazolt állításokat és lemondott a hivataláról. Nem akart tovább asszisztálni az illiberális állam kiépítéséhez.

Másfelől viszont az is tény, hogy fontos ügyekben Trump nyert a liberális jogrenddel szemben. Így – például – nem sikerült rákényszeríteni, hogy nyilvánosságra hozza korábbi adóbevallásait, Comey fentebb említett leváltása után az elnök szinte szétverte a korábban túlnyomórészt szakmai normák mentén működő titkosszolgálatokat, egy alkalommal katonaságot vezényelt ki egy békés tüntetés ellen, a fegyveres erők katonai parancsnokai és az elnök közötti feltétlen bizalom is megingott. Vagyis összességében azt gondoljuk, hogy Amerikában a demokrácia sokat sérült az elmúlt négy évben, és azt megelőzően sem volt minden tekintetben tökéletes, de a liberális intézményrendszer, amelyben szintén van nem is egy ellentmondás, mégis mindent összevetve, a világ más nagy országaihoz képest mégiscsak egész jól működött.

Az illiberális és diktatórikus (önkényuralmi) rendszerek számára Trump veresége sehol a világon nem volt öröm. Putyin a legutolsó pillanatig várt, míg elszánta magát arra, hogy Biden győzelméhez gratuláljon. Az észak-korai diktátor Kim Dzsongun maradt az utolsónak, aki Biden elnökségét nem ismerte el, és azt mondta, hogy „Biden olyan veszett kutya, amelyet bottal kellene agyonütni". Az európai illiberális rendszerek is kivártak, Orbán Viktor még a Visegrádi négyek között is az utolsó volt, mire elismerte az amerikai választások eredményét. Amikor Putyin, Hszi, Bolsanaro vagy Orbán Viktor heteken át nem gratulált a győztes Bidennek, akkor ezzel saját választóik felé azt jelezték, hogy ők maguk is kételkednek a nyilvánosságra hozott eredményekben. Ki-nem-mondottan pedig azt üzenték választóiknak, hogy ha Amerikában is csalnak a választásokon, miért kell azon nagyon kiakadni, hogy Oroszországban, Brazíliában vagy Magyarországon a kormány „egy kicsit trükközik" a választásokkal.

Biden győzelme rossz hír ugyan a posztkommunista illiberális rendszereknek, de attól nem nagyon kell tartaniuk, hogy az USA beavatkozik ezeknek az országoknak a belpolitikájába. A régiónak stratégiai fontossága van az USA számára az oroszokkal és a kínaiakkal folytatott versenyben. Talán megvonják egy-egy kirívóan korrupt személyiség amerikai beutazási engedélyét, de a régió liberális demokratái nem várhatnak túl sok segítséget az USA-tól. Változás ebből a szempontból csak akkor lehet, ha a liberális demokraták választásokon legyőzik az illiberálisokat (erre a legtöbb esély Lengyelországban és Csehországban van, de talán nem

esélytelen Magyarországon sem), tehát ha lehetnek a november 3-hoz hasonló, de a liberális demokráciát határozottabban támogató választások az egykori kommunista kelet-európai országokban is.

Van-e értelme az „illiberális" jelzőnek?

De vajon helyesen jártunk-e el, amikor ilyen élesen megkülönböztettük a liberális demokráciákat az illiberális demokráciától – úgy és abban az értelemben, ahogyan Zakaria (1997) ezt az utóbbi fogalmat bevezette? Egyáltalán van-e értelme annak, hogy jelzős szerkezetet használjunk? Számos hazai elemző és közéleti véleményformáló – köztük több barátunk és kollégánk is – úgy gondolja, hogy nincs. Egy országban vagy van demokrácia, vagy nincs; a demokrácia értelemszerűen csak liberális lehet. Aki így érvelnek, azok a liberális demokráciát annak ideál-típusaként írják le. Szerintünk ez fogalmilag is és praktikusan is hibás elgondolás. A valóságosan létező liberális demokráciákban mindenütt akadnak az ideális liberális modelltől és/vagy a tökéletes demokráciától eltérő elemek. Jó példa erre az amerikai elektori rendszer, amely egyfelől lehetővé teszi, hogy az országos összesítésben kevesebb szavazatot kapó jelölt legyen az elnök, másfelől viszont védi a kisebb szövetségi államok érdekeit, mert máskülönben a föderáció sorság mindig a 3-4 legnagyobb állam szavazói döntenék el. Ugyanez a nem igazán demokratikus logika érvényesül az amerikai szenátusban, ahová a népesség számától függetlenül minden államból két-két szenátor kerül be.

Azok, akik szerint elégséges a bináris megközelítés, a demokrácia vagy diktatúra kifejezés-pár, úgy érvelnek, hogy az illiberális demokrácia oximoron[1], egy olyan fogalom, ami valóságban semmit sem takar. Vagy, ami még rosszabb eset, azt gondolják, hogy ez a fogalmi megkülönböztetés csak arra szolgál, hogy relativizálja a demokrácia korlátozását, leépítését. Szándékuk szerint szó sincs a végletekig való relativizációról. Csak egy öt fokozatú skálát javaslunk, amelyen belül még világosan meghúzzuk a demokrácia határát is.

1. liberális demokrácia → (2) illiberális demokrácia → → → (3) autokrácia→ (4) diktatúra → (5) despotizmus.

Balról jobbra, 1-től 5 felé haladva a rendszerekben egyre inkább személyek és nem a törvények uralkodnak. Max Weber nyomán úgy véljük, hogy az autokráciában, diktatúrában és a despotikus rendszerekben az a közös, hogy a hatalomnak alávetettek a hatalmat gyakorló személyének és nem elvont törvényeknek engedelmeskednek. Mindháromban van szerepe – egyre növekvő szerepe! – az erőszaknak. A despotizmus tisztán az erőszak szisztematikus alkalmazására épül – ennyiben (megint Weberrel szólva) az nem legitim rendszer. Autokráciákban a hatalmat gyakorlónak van tekintélye, amit vagy a hagyománnyal, vagy karizmával legitimál az 1-es számú autokrata vezető. Csak akkor és azokkal szemben kényszerül erőszakra, amikor ez a tekintély meginog. A 3-tól 5-ig terjedő skálán a diktatúra a középpont,

1 A Wikipedia meghatározása szerint Az oximoron (a görög oksús „figyelmes, elmés" és mōros „tompa, buta, ostoba" szavakból) retorikai-stilisztikai gondolatalakzat, amely egymást kizáró, egymásnak ellentmondó fogalmakat foglal szoros gondolati egységbe. Általában jelzős szerkezetben jelenik meg, mint ellentét a jelző és a jelzett szó között, de gyakorta ellentétes fogalmak összekapcsolásaként is. Köznyelvi példák: élő halott, rettentő jó, halk sikoly, békehaderő, objektív vélemény, eredeti másolat stb.

a diktátor hatalma részben a tekintélyéből fakad, részben az erőszakkal való fenyegetéssel, illetve az erőszak gyakorlásával.

A liberalizmus – megint Weber fogalmai szerint – legális-racionális uralomra épül, amiben elvileg mind az uralmat gyakorlók, mind az annak alávetettek ugyanazoknak a törvényeknek és kizárólag a törvényeknek engedelmeskednek. Erőszakkal való fenyegetés, vagy akár erőszak alkalmazása itt is létezik – főként, bár nem kizárólag – azokkal szemben, akik a törvényeket nem tartják be.

Az illiberális rendszerekben a hatalmat gyakorlók személye fontosabb, mint a liberalizmusban, de nem annyira fontos, mint az autokráciában. Autokráciában a hatalmat gyakorló személy nem leváltható, illiberális rendszerben ugyan nehezen, de azért lecserélhető. Illiberális rendszerben is van törvény, mely elvileg kötelező, mind a hatalmat gyakorlókra, mind az annak alávetettekre, de tekintettel az illiberális hatalmat gyakorlók nagyobb hatalmára, ők könnyebben változtatják meg a törvényeket a saját érdekeiknek megfelelően. Ezért az illiberalizmus részleges jogállam és részleges demokrácia.

Akik már régóta úgy látják, hogy Magyarországon megszűnt a demokrácia és autokrácia van, azzal érvelnek, hogy szerintük a Fidesz demokratikus úton nem leváltható. Ma viszont tudjuk, hogy a Fidesz igenis leváltható. Ezt tette Karácsony Gergely 2019-ben Budapesten és 2022-ben a Fidesz akár el is veszítheti a választásokat. Vagyis szerintünk az Orbán-rezsim egy autokrácia felé tartó illiberalizmus.

Mint a föntebbiekből kitűnt, mi Trump rezsimjét illiberalizmus felé hajló rendszerként próbáltuk jellemezni, és – talán kis túlzással szólva – egy kalap alá vettük az Orbán-rezsimmel. Annak ellenére is, hogy Trump egyáltalán nem siette el Orbánnak a Fehér Házba való meghívását. De 2019 májusában erre mégis sor került. S ha hinni lehet a sajtóhíreknek, búcsúzáskor Trump azt mondta Orbánnak „tudod, mi olyanok vagyunk, mint az ikertestvérek". Ha 2020-ban Trump nyert volna, akkor folytatta volna az amerikai demokrácia átformálását az illiberális irányba. Nem kérdéses, hogy – pestiesen szólva – „volt rá igény".

Amikor elutasítjuk a bináris megközelítést (vagy demokrácia vagy diktatúra) akkor egy sokdimenziós, szám szerint 10 féle szempont szerinti évrendszerrel próbáljuk megvédeni álláspontunkat. Ám mielőtt megadnánk saját definíciónkat a liberális és illiberális rendszerekről az ötödik pontban, négy bevezető megjegyzést is szükségesnek látunk.

2. Praktikus megfontolás alapján, kiindulási alapként, általában célszerű komolyan venni azt, amit egy politikai rendszer, egy mozgalom, egy csoport stb. önmagáról állít, amiképpen megfogalmazza saját identitását. Ha nem ezt tesszük, akkor elkerülhetetlen valamiféle címkézés.[1] Az persze igaz, amit 2015-ben, egy alkalommal, egy akkor fontosnak számító fideszes ideológus mondott az 1998-as választások idején bedobott „polgári Magyarország" kifejezésről, hogy ti. ez csak egy hívószó, nem realitás, természete szerint egy politikai

1 Ezért problematikus a „neoliberális közgazdaságtan vagy „neoliberális közgazdászok" terminus. A valóságban nincs olyan komolyan veendő közgazdász vagy közgazdasági iskola, amely önmagát „neoliberális"-nak nevezné. Liberális közgazdászok természetesen szép számmal vannak. És vannak persze a liberális közgazdászok között – Soros György kifejezésével – „piaci fundamentalisták", akik a teljesen szabályozás mentes piactól várják az eredményes működést. De a legtöbb liberális közgazdász a társadalmi szolidaritás miatt szükségesnek véli a verseny, különösen pedig a monopol helyzetek korlátozását.

termék volt csupán. Ez még rendben is van. A „szabadság-egyenlőség-testvériség” jelszó is így született a francia forradalom idején. Ha Orbán Viktor és pártjának ideológusai az „illiberális állam”, „illiberális demokrácia” kifejezéseket használják, akkor nem helyes ezt *ab ovo* elutasítani, mint téves szóhasználatot. Vegyünk egy példát a Horthy-korszakból! 1920 és 1945 között a magyar állam hivatalos neve Magyar Királyság volt. Miközben a kortársak és az utókor számára is nyilvánvaló volt, hogy ezekben az évtizedekben Magyarországnak nem volt királya, mégis az ország közjogi berendezkedése erre formára épült. Horthy kormányzóként valóban a királyt helyettesítette.[1] Kína esete jó példa arra, hogy mennyire félrevezető lehet, ha külső megfigyelők nem veszik komolyan azt, amit az ország vezetői saját magukról állítanak. Ez történt a Teng Hsziao-ping idején bevezetett reformok idején. Miközben a kínai állami és kommunista pártvezetők minden hivatalos dokumentumban megerősítették, hogy Kína kommunista állam (szocialista piacgazdaság), ezt a külvilág jó része nem vette komolyan, és ezért teljesen váratlanul érte őket a Tienanmen téri brutálisan véres leszámolás a liberális demokráciát követelő fiatal tüntetőkkel 1989-ben, illetve az a hatalmi centralizáció, amit Hszi elnök 2010 óta folytat.

3. Történetileg nem állja meg a helyét az a kiinduló pont, hogy minden liberális rendszer demokrata vagy az, hogy egy rendszer csak akkor lehet demokratikus, ha egyben liberális is. A liberalizmus elméletét először Locke írta le tudományos igényességgel a 17. század végén. A 18. és 19. század Angliája vagy az Osztrák-Magyar Monarchia ennek megfelelő liberális rendszer volt, államformájuk szerint alkotmányos monarchiák, de egyik sem volt demokrácia a szó mai vagy ahhoz akár csak közeli értelmében. Sőt, ennél több is igaz. Bár a demokrácia bibliájának mondható amerikai alkotmányban több mint 200 éve az szerepel, hogy „*we the people*”, de ez a meghatározás eredetileg nyilvánvalóan csak a fehér, szabad, tulajdonnal bíró férfiakra vonatkozott. Ha demokrácia a „nép” uralmát jelenti, akkor az Egyesült Államokban demokráciáról (és liberális demokráciáról) csak az 1960-as évektől kezdve beszélhetünk, amikor az indián őslakosság is szavazójogot kapott. Az persze igaz, hogy – Kornai János metaforájával élve – a liberalizmus és demokrácia között „elektív affinitás” van. Ha egy rendszer liberális, könnyebben nyit a demokratikus politika irányába. Az illiberális rendszerek nem zsigerből demokratikusak (erről szól Zakaria 1997-es cikke is), de mivel az utóbbi 100-150 évben a demokrácia ideálja annyira előtérbe került, hogy a legtöbb hatalmon levőnek érdeke, hogy valamiképpen „szabad” választásokkal legitimálja a maga uralmát (ezt nevezte Weber „*Wille der Beherschten*-nek). Ez még a despotikus/autoriter rendszerekre is igaz. Még a szovjet, vagy kínai kommunista rendszerekben is tartottak „választásokat”, amiknek az egyetlen célja a rendszer formális legitimálása volt. És persze ma is vannak kísérletek arra, hogy egy abszolút monarchiát alkotmányos monarchiává – vagyis liberális rendszerré – alakítsanak át, de még ha ez meg is történne – például a Közel-Keleten, az Egyesült Arab Emirátusokban ez nem elképzelhetetlen –, attól még ezek az országok nem válnának demokratikussá.
4. A távol-keleti, ázsiai kultúrkörben is fontos ellenpéldák vannak arra nézve, hogy nem minden demokratikus rezsim szükségszerűen liberális. Hongkong, de még Japán példája is azt mutatja, hogy hasznos lehet a liberális-illiberális megkülönböztetés a formális

1 Önéletrajzában Horthy kifejezetten hangsúlyozza, hogy amikor 1920-ban beköltözött a Budai várba „természetesen nem Őfelsége lakosztályába költöztem”.

demokráciákon belül. Egészen a legutóbbi időkig az etnikailag jórészt homogén Hongkong egy kivétellel mindennek megfelelt, amit egy liberális jogállamnak nyújtania kell (piacgazdaság, több párt rendszer, független bíróságok stb.), de a választások nem voltak szabadok és valódi tétjük sem volt, mert a törvényhozás tagjainak többségét 1997 óta a pekingi kormány nevezte ki.[1] A 6 milliós, 75%-ban kínaiak által lakott Szingapúr más eset. Bár vannak rendszeres, több párti választások, de valójában az országot alapító Li Kuang-jao és családja irányítja az országot – immár 14 (!) cikluson keresztül – és a kormányzópárt, a Népi Akció Párt gyakorlatilag az egyetlen párt az országban. Sok cikluson keresztül egyetlen ellenzéki képviselő sem került be a parlamentbe. A liberális, (jog)állami követelményeknek az ország igen korlátozottan felel meg. A gyülekezési jog, a sajtó- és véleményszabadság korlátozott. A bíróságok általában függetlenek, de politikai kérdésekben nem. Japán esete két okból is érdekes. Egyfelől azért, mert az ország mai államberendezkedése (alkotmányos monarchia) a II. világháború után amerikai irányítás mellett született meg, és azóta egy betű sem változott az amerikaiak által az országra oktrojált alkotmányban. 1947 óta – rövid megszakításoktól eltekintve – kompetitív választásokkal, szabad sajtóval és gyülekezési szabadsággal folyamatosan a Liberális Demokrata Párt irányítja az országot.

5. Trump, Orbán és sok más illiberális nézeteket képviselő, választási sikereket ismételten felmutatni képes politikai vezető közös jellemzője, hogy a tudományosan elismert tényekkel szemben „alternatív tényekre" hivatkoznak és képtelenek az önkontrollra. Szavazóbázisukban döntő szerepet játszanak az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akiket mindez kevéssé zavar. Ebben az értelemben tehát az illiberális politikusok anti-intellektuálisak; nem helyes a két világháború közötti fasiszta rendszerek vezérkultuszába illő figuráknak tekinteni őket. Hitler, Mussolini és Horthy mögött jelentős szerepe volt az arisztokrata, egyházi, művészi, katonai és tudományos elitnek, amelynek számos tagja támogatta a „vezér"-t és a vezérkultuszt intézményét.
6. Mi azokat *a magántulajdonra épülő, kapitalista rendszereket* nevezzük illiberális demokráciának, ahol a végrehajtó hatalom felszámolja, vagy legalábbis igyekszik felszámolni a hatalmi ágak elválasztását, korlátozza a fékek és ellensúlyok működését, a bíróságok függetlenségét és általában a jogállamiságot. Az illiberális rendszerek a (többnyire etno-nacionalista keretekben elgondolt) nemzeti érdekeket az egyéni szabadságjogok elé helyezik. Az ilyen rendszerek minden esetben fenntartják a demokratikus választások látszatát: egymással versengő pártok indulnak a választásokon, a kormánypártokkal szemben ellenzéki pártok ülnek a parlamentben stb. Ugyanakkor az illiberális többségű törvényhozás olyan választási és a választások fair lefolyását akadályozó törvényeket hoz (pl. pártfinanszírozási- és média-törvények), amelyek jó eséllyel biztosítják, hogy a törvényhozó testületben meglegyen a végrehajtó hatalom (esetleg akár kétharmados) többsége. Nyilvánvalóan jó példa erre Orbán 2010 utáni rendszere és a putyini Oroszország is, bár ott az alkalmazott eszközök tárházába a nyílt erőszak, a politikai ellenfelek fizikai megsemmisítése és/vagy rács mögé küldése is beletartozik. A kulcskérdés tehát

1 Egyébként az 1. pontban említett megfontolás, hogy ti. az elemzőnek többnyire célszerű elfogadni a rendszerek önelnevezését, ebben az esetben is érvényes. A 7,5 milliós szigetország Hongkong hivatalos neve (Hongkong, a Kínai Népköztársaság különleges közigazgatási területe) pontosan leírja – vagy legalább is a legutóbbi időkig leírta – a helyzet lényegét.

i. a többpárt-rendszer megléte, amibe beleértendő, hogy a pártok nem etnikai-fajivallási alapon különülnek el – mert akkor ez nem teljesítmény-alapú, meritokratikus választás, „csak" matematika (ld. India napjainkban, a poszt-kolonialista Afrika története a 20. század második felétől kezdve) és az,
ii. hogy a választásoknak van-e tétjük.

A fasiszta rendszerek azzal kezdték a működésüket, hogy betiltották az ellenzéki pártokat. A kommunista rendszerek szintén. A putyini Oroszország az illiberális demokrácia, az autokrácia és a diktatúra határesete, mert ott vannak ugyan valódi pártok és választások is, érvényesül az általános, titkos és egyenlő választójog, de az ellenzéki politikusok egy részét megölik, lecsukják, zaklatják stb. De létezhetnek egypártrendszerű, kompetitív választások nélkül működő illiberális szisztémák is. Ilyen volt a Hszi elnök 2010-es hatalomra jutása *előtti* kínai rendszer, amikor még úgy látszott, hogy Kína a piacgazdaság és a liberális jogállam kiépítésének útján halad, ha lassan is, de töretlenül, és remélni lehetett, hogy előbb-utóbb demokratikus is lesz.

1. Ahol liberális demokrácia van, ott a demokratikus választásokon győztes párt saját struktúráin belül is érvényesíti a demokratikus és liberális elveket. Vannak nyílt viták, frakciók, egymással rivalizáló vezetők. Ez majdnem minden illiberális rezsimben súlyosan sérül: a Fideszben is és az amerikai Republikánus Párton belül is. És persze így van ez Oroszországban vagy Törökországban is.
2. Másfelől viszont a globalizáció kényszerének hatására – mint a már említett közel-keleti példák is mutatják – az illiberális rendszerek (sőt még a despotikus kommunista rendszerek is) rákényszerülnek a liberalizálódásra.[1] Lehetnek illiberálisok a kultúrpolitikában, az oktatás és sajtó frontján, az emberi jogokat illetően (pl. menekült politikában, LMBTQ, abortusz, drog használat és eutanázia ügyekben), de a külföldi tőke ezekbe az országokba csak akkor fog befektetni és/vagy hitelt nyújtani, ha legalábbis a gazdaságpolitikát érintő ügyekben jogbiztonságra számíthat. Tovább megyünk, a magukat illiberálisnak nevező rendszerekben is van nyomás arra, hogy liberális gesztusokat tegyenek emberjogi kérdésekben. A magyar kormány is rákényszerült menekültpolitikájának módosítására az EU nyomására – például akkor, amikor *de facto* elismerte, hogy a határon fogvatartott menekülteknek a magyar állam köteles enni adni. De nem csak külső nyomásra kell az illiberálisoknak engedményeket tenni ember jogi, kulturális, oktatási kérdésekben. Ugyan az illiberálisok igyekeznek minimalizálni a civil társadalom szerepét, de a kormányok is tudják, hogy a civil szervezeteket csak diktatórikus körülmények között lehetne felszámolni, s eddig Kelet-Európában egyetlen illiberális rezsim sem merészkedett elmenni. A lengyel kormány komoly bajban van abortusz-politikájával, a Fidesz kormány komoly ellenszélbe került az CEU elüldözése, az MTA kutatóhálózata ügyében, vagy éppenséggel a Színház- és Filmművészeti Egyetem privatizációnak álcázott államosítási kísérletének csaknem diktatórikus intézkedései nyomán.
3. Mit értünk az alatt, hogy „a választásoknak van tétjük"? Egyszerűen azt, hogy az liberális demokrácia értékeit képviselő pártoknak van elvi lehetőségük és valamekkora kézzel fog-

1 Hacsak – Észak Koreához hasonlóan – az országot irányító diktátor nem akarja országát teljesen elzárni a nemzetközi tőkétől.

ható esélyük is arra, hogy legyőzzék az illiberális pártokat-kormányokat. Trump bukása, ami 2020 legelején valószínűtlennek tűnt, azért fontos, mert mutatja, hogy egy szabályos választáson az illiberális vezetők meg is bukhatnak, ha és amennyiben a szavazók kb. fele számára a liberális demokrácia érték és az illiberalizmus, a kiszámíthatatlanság, az akarnokság ellenszenves. Ez szinte lehetetlen Oroszországban és elképzelhetetlen Kínában. Azok diktatúrák, ha nem is egyforma mértékben. A kapitalista rendszereken belül – legyen szó akár a posztkommunista államokról, akár a hagyományos fogalmak szerinti ún. fejlődő országokról –, a *liberális és illiberális állapot között viszonylag könnyű az átjárás.* Oda is, vissza is. Ez azért van így, mert éppen úgy, mint a 2020-as amerikai választások esetében, a liberális és illiberális politikai tábor között a kelet-európai posztkommunista államokban sincs nagyon nagy számbeli különbség.[1] A rendszerváltást követő 30 év átlagában társadalmi támogatottságuk valahol az 50-50 körül ingadozott, hol 40-60 megoszlásban, de máskor 60-40 arányban. Láttunk példát arra, hogy a liberális demokráciaként funkcionáló Csehszlovákia kettéválása után Szlovákiában a Meciar-féle illiberális berendezkedés jött létre, majd amikor az ellenzéknek a kedvezőtlen feltételek ellenére is sikerült összefogni, egy liberális szellemiségű pártkoalíció vette át a hatalmat. Magyarországon, 2010-ben fordított irányú változás történt. A lengyel helyzet is hasonló, azzal a lényeges különbséggel, hogy a demokratikus lengyel ellenzék támogatottsága sokkal nagyobb, mint a magyar esetben. Érdekes példa Törökország 21. századi története. 2003-tól kezdve Recep Tayyip Erdoğan úgy nyerte meg a négy évenkénti választásokat, hogy – bár kezdettől iszlámista volt – a liberális demokrácia értékeit hirdette, békegesztusokat tett Görögország felé, intenzíven tárgyalt országa uniós csatlakozásáról. 2013-tól kezdve azonban maga Erdoğan fordult az ellenkező irányba: azóta cenzúrázzák a sajtót, a világhálót és a közösségi médiát. Erdogán kíméletlenül üldözi korábbi politikai szövetségeseit és – miután koalícióra lépett a szélsőjobboldali a Nemzeti Mozgalom Párttal – saját magának szinte korlátlan elnöki hatalmi rendszert épített ki.

4. Az illiberális demokráciák a számszerű többség nevében igyekeznek kisajátítani a politikai hatalmat és a nemzeti magántulajdonban levő gazdaság lehető legnagyobb részét. Az állami forrásokból biztosított járadékokat és juttatásokat – legyen szó pénzről, ingatlanról, frekvenciáról, kitüntetésekről – megpróbálják úgy elosztani, hogy abból a kormányzat klientúrájához nem tartozók minél kevésbé részesedjen. Ez a diszkrimináció politikai, etnikai, nemzeti, faji, vallási vagy a szexuális orientáció tekintetében részben kodifikált jogi eszközökkel akadályozza a kormányzati klientúrához nem tartozókat. De úgy is történik, hogy a végrehajtó hatalom a saját törvényeit, alkotmányát sem tartja be. Ez annál is meglepőbb, hiszen a Fideszt csak a saját maga által hozott alkotmánya köti, és parlamenti kétharmadával azt is rövid úton módosítani tudja, mint azt 9 év alatt 9 alkalommal meg is tette. De az illiberális rendszer lényege, hogy a végrehajtó hatalom a törvényhozó hatalom akadékoskodása nélkül a legrövidebb időn intézkedni tudjon. Ám azokban a posztkommunista országokban, amelyek az EU tagjai, végső soron mégis létezik egy többé-kevésbé erős külső kontroll, maga az Európai Unió és annak ezernyi részterületre kiterjedő gé-

1 Ugyanez a helyzet számos más fejlett demokráciában – például Izraelben, Olaszországban és Spanyolországban is.

pezete (ilyen az USA-ban nincs). Ilyen értelemben a fékek és ellensúlyok rendszere – ha legyengítve is – de mégis működik.

5. És végül: sem a liberális demokráciák, sem az illiberális demokráciák nem tekinthetők egyszer és mindenkorra befejezett késztermékeknek. Nem csak arról van szó, hogy a számára rendelkezésre álló négy év alatt Trump nem készült el egy illiberális rendszer kiépítésével, de Orbán Viktor illiberális demokráciája sincs befejezve. Tanulmányunkból következik, hogy a 2022-es magyar választások eredménye akármi lehet. Ha a Fidesz elveszítené azt, majd érdekes lesz látni, hogy Orbán mit tanult a 2020-21-es trumpi tapasztalatokból. Elfogadja majd a vereséget, vagy kétségbe vonja a választások tisztaságát?

A 2021. január 6-i washingtoni eseményeknek fontos tanulságai vannak az illiberális világnak is. Illiberális vezetők hajlamosak lehetnek arra, hogy kétségbe vonják a számukra nem kedvező demokratikus döntéseket, de az ilyen illiberális, antidemokratikus puccsok mindaddig eredménytelenek lesznek, amíg a liberális intézményrendszerek működnek. Ennek fantasztikus példája volt, hogy a Capitolium délutáni ostroma és a Kongresszus elleni puccs után a Kongresszus két háza újra összeült, s másnap hajnali 3:30-ra jóváhagyta Biden elnökségét.

Érdekes ebből a szempontból Trump és Orbán összehasonlítása. Trump súlyos sebeket okozott az amerikai demokráciának, de a liberális rendszerben nem tudott sok változtatást elérni. Orbán több sikerrel járt el a liberális intézmények leépítésében (csökkent a bíróságok, az oktatás, a kutatás, kultúra, a sajtó autonómiája), de szolid 50% körüli támogatottsága miatt a demokratikus rendszerhez kevésbé kellett hozzányúlnia. Minden illiberális vezető számára tanulságos viszont, hogy a választások elvesztése és/vagy egy esetleges államcsíny-kísérlet bukása után, a kliensek között kialakulhat a morális pánik.[1] A szörnyű washingtoni képeket látva nem kevés korábbi Trump-támogató „morális pánikba" esett, és igyekeztek magukat elhatárolni a vesztes „főnöktől". Így és ezért merült fel több republikánus párti vezető fejében, hogy akár lemondatással, akár beteggé nyilvánítással a legeslegutolsó pillanatban megszabaduljanak Trumptól. Fontos tanulság minden illiberális vezetőnek: addig számíthatsz a kliensek lojalitására, amíg sikeres vagy. Ha veszítesz, még az is lehet, hogy bűnvádi eljárást (Amerikában: *impeachment*) akasztanak a nyakadba, mint ahogyan ez Trump elnökkel történt.

1 A morális pánik jelenségéről részletesen írtunk a *Mozgó Világ* 2020. júniusi számában.

Az illiberalizmus visszaszorulása napjainkban

Fukuyama 1989-es, némiképp elsietett előrejelzése szerint a kommunizmus bukása a történelem végét jelentette, s ettől kezdve nincs alternatívája a liberális demokráciának.[1] Fukuyamának igaza volt abban, hogy 1989 után – főként a korábbi kommunista országokban, de másutt is – a liberális gondolkodás teret nyert. Az inga azonban a 21. század első két évtizedében az ellenkező irányba lendült ki; majd az elmúlt, 5-10 évben *a liberális demokráciák temetése*, az 1920-as években egyszer már látványos pályát befutó „Nyugat alkonya" narratíva vált népszerűvé.[2] És nem csak a baloldalon, de még az Európai Unió keretein belül is (ld. a demokrácia deficit miatti panaszokat[3]).

Mi a közismert tényeket másképp értelmezzük. Amennyire nem volt igaz, hogy a kommunizmus bukása után az egész világnak nincs más alternatívája, mint a liberális demokrácia (Kína éppenséggel megmaradt kommunista diktatúrának[4]), legalább annyira elsietett most a liberális demokráciát temetni. A *Freedom House* adatai szerint 1979-ban 44 ország volt „szabad", vagyis olyan uralmi rendszer érvényesült, amelyben rendszeres időközönként szabad és tisztességes választásokat tartanak. Ezeknek a száma 1991-ig 65-re, 2005-ig 89-re nőtt. Igaz számuk később 82-re csökkent de a liberalizmussal jellemezhető államok száma mégis nagyobb volt 2020-ban mint 1990-ben (82 illetve 44). Tanulmányunk provokatív tézise, hogy napjainkban a liberális rendszerek száma még mindig magas, és éppenséggel az illiberalizmus van visszaszorulóban.

De tegyük gyorsan hozzá: a „liberális" és a „demokratikus" jelző nem azonos tartalmú. Voltak és vannak liberális uralmi rendszerek, melyek nem demokratikusak és demokráciák, melyek nem liberálisak. Szerintünk abból érdemes kiindulni, hogy a dichotóm megközelítés (csak jelző nélküli demokráciák vagy diktatúrák léteznek) nem segít a posztkommunista rendszerek szabályszerűségeinek megértésében. Balgaság azt mondani, hogy A és B országban egyaránt liberális demokrácia van, de B országban az „gyengébb minőségű", vagy fordítva, azt mondani, hogy C és D ország egyaránt diktatúra, de D ország „nem annyira rossz".[5] A világ valamennyi országát tekintve napjainkban szerintünk célszerű legalább hat féle uralmi rendszert megkülönböztetni.[6] Persze azt is mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy nincsenek fogalmilag tökéletesen tiszta rendszerek, akkor sem, ha nem 6, hanem 10 vagy 12 csoportot képzünk.

1 Először megjelent az *Élet és Irodalom* 2023. március 3.-i számában.

2 Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya I-II.*, Noran Libro Kiadó, 2021.

3 Körössényi András: „Demokráciadeficit, föderalizmus, szuverenitás", *Politikatudományi Szemle*, 2004. 3. szám.

4 Szelényi I. – Mihályi P.: „Kornai on the affinity of systems: Is China today an illiberal capitalist system or a communist dictatorship?", *Public Choice*, 2021. Vol. 187, Issue 1-2, April, 197-216.

5 Erről részletesebben ld. Szelényi, I. – Mihályi P.: *Varieties of Post-communist Capitalism: A comparative analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Brill, 2019.

6 Szelényi I. – Mihályi P.: „The six competing types of domination in the early 21st century: Towards a new Weberian taxonomy", *International Political Anthropology*, 2021. 2. sz.

Hat politikai uralmi forma

1. *Mintaszerű liberális demokráciák*. Ilyennek mondható Svédország, Anglia, Ausztrália és az Európai Unió legtöbb tagállama.
2. *Konzervatív demokráciák*. A nagyon sok szempontból liberális demokráciának nevezhető Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában vagy Japánban az írott vagy a szokásjogon alapuló alkotmány egyfelől a társadalmi stabilitás garanciája, másfelől viszont akadályozza a demokratikus választáson győztes kormány hatalomgyakorlását. Lásd a szinte megváltoztathatatlan, 234 éves alkotmányt, vagy a Legfelsőbb Bíróság működését Amerikában, a Felsőház működését Angliában, a nőket sújtó társadalmi egyenlőtlenségeket Japánban stb.
3. *Illiberális demokráciák*. Nem sok ilyen ország van, mert ez nem egy stabil uralmi forma! A posztkommunista országok közül ez a jelző illik Szerbiára, Lengyelországra és persze az orbáni Magyarországra is. Ha demokrácia az, ahol van általános választójog és rendszeres választások, akkor a 2010 utáni Magyarországa is demokrácia. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a választások kisebb vagy nagyobb mértékben manipuláltak, a fékek és ellensúlyok rendszere csak korlátozottan működik, a gazdaságban a versenyt a kormányzat szándékosan torzítja (például azért, hogy meghatározott érdekcsoportok módot kapjanak a járadékvadászatra[1]), az egyén jogai helyett a ködös fogalmakkal definiált nemzeti érdeket állítják az államélet középpontjába, a köz- és magán médiát a kormány kisajátítja stb., akkor a dolgok ilyen együtt állása esetén jó megjelölésnek tartjuk az illiberális demokrácia elnevezést, amelyet Fareed Zakaria vezetett be 1997-ben megjelent cikkében[2], s amelyet Orbán 2014-ben, nevezetes tusnádfürdői beszédében nyíltan felvállalt.[3]
4. Nagy számban léteznek *autokratikus* (autoriter) *rezsimek*, amelyek önmagukat egyáltalán nem, vagy csak egyes nyilatkozatokban deklarálják demokráciának, ahol a választásokon a hatalmon lévők csalnak, politikai ellenfeleiket üldözik (bár azért a választásoknak mégis van valamekkora tétje). Ilyen rezsimet működtet manapság Vlagyimir Putyin Oroszországban, Recep Erdoğán Törökországban, Narendra Modi Indiában vagy az Öböl-menti arab országok örökletes uralkodói. Ide sorolható még jó néhány hatalmas ország is, 100 milliónál is nagyobb népességgel (Indonézia, Pakisztán, Nigéria, Etiópia, Fülöp-szigetek, Egyiptom).
5. Nyilvánvalóan léteznek ideologikus alapra épített, vezérelvű *diktatúrák* (önkényuralmi rendszerek). Például Kína, Irán és Szaúdi-Arábia, ahol egyetlen csoport (párt, junta, család) minden hatalmat abszolút módon gyakorol, anélkül, hogy bármilyen törvény vagy intézmény korlátozná ebben.
6. És ami a legrosszabb eset: számos országban évtizedeken és politikai vezérek generációin át babonás, képzetlen, patologikus viselkedésű *despoták* kezében összpontosul minden hatalom. Ez a helyzet Észak-Koreában, Belaruszban, Türkmenisztánban, Azerbajdzsánban, Mianmarban és számos kevésbé fontos és ismert afrikai országban, mint Ruanda vagy Togó.

1 Szelényi I. – Mihályi P.: „A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában", Századvég, Új folyam, 88. sz. 2018. 2. sz.

2 Zakaria, Fareed (1997) "The rise of illiberal democracy", *Foreign Affairs, 1997,* 76(8):22-43.

3 O. V. saját megfogalmazásában: [A]z az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam. Nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, mint a szabadság, és hozhatnék még néhányat, de nem teszi ezt az ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, nemzeti megközelítést tartalmaz."

Már említettük, hogy viszonylag kevés illiberális demokrácia működik napjaikban. Több oka is van ennek.

(a) Ez részben a definíción múlik: az illiberális demokráciák és az autokráciák között nem lehet vitathatatlan módon választó vonalat húzni. Pl. Zakaria már említett 1997-es cikkében illiberális országnak minősítette Pakisztánt és a Fülöp-szigeteket, melyeket talán már akkor is helyesebb lett volna autokráciának nevezni.

(b) A liberális demokráciákat nem könnyű tartósan kibillenteni az illiberális irányba. Ezt tanulta meg a saját kárán Donald Trump, az Egyesült Államok elnökeként.

(c) Az illiberalizmus visszaszorulását az is magyarázza, hogy ebből az uralmi formából viszonylag könnyen vissza lehet térni a liberális demokráciába. Ez történt – például – Szlovákiában Vladimír Mečiar nyolc éves országlása után.

(d) Több példa van arra is, hogy autokratikus uralmi rendszerre vált át az illiberális politika. Amikor 2003-ban szabályos választások eredményeképpen Erdoğán először hatalomra került, valamiféle konzervatív demokráciát igenlő politikusnak látszott. Például annak alapján, hogy görög támogatással bejelentette igényét az EU csatlakozásra is. Ennek ellenére az erdoğani rendszer 2014-ben visszatért az autokratikus formához.

Fontosak a kelet-európai példák is. Szinte mindenütt láttunk Orbán Viktorhoz hasonló, eredendően tehetséges, ámde személyes céljaik érdekében mindenre elszánt, gátlástalan, hazardírozó politikusokat. De ez még nem elegendő a választások megnyeréséhez. Sokféle körülmény „szerencsés" összejátszására is szükség van. Bulgáriában, Horvátországban vagy Romániában nem nyert teret az illiberalizmus, miközben a választáson győztes, négy évre politikai hatalmat megszerző erők többször is kísérletet tettek a rendszer ilyen irányú átalakítására. A közelmúltban lezajlott csehországi elnökválasztáson is reális veszély volt, hogy az illiberális eszméktől jócskán megfertőzött Andrej Babiš kerül ismét hatalomra. De nem ez történt. A választás második fordulójában, meggyőző fölénnyel a Nyugat párti, nyíltan populizmus-ellenes, liberális demokrata jelölt, Petr Pavel nyert. A lengyel helyzet ma is nagyon közel áll a Fidesz illiberális világához (van is ebből vitája az EU-val!), de 2022 óta élesen más politikát folytat Oroszországgal és az ukrajnai elleni invázióval kapcsolatban. És most ez a legfontosabb.

A gyakorlatban is bebizonyosodott tehát, hogy az illiberális demokrácia szükségszerűen sérülékeny konstrukció. Ha egyszer elfogadást nyer, hogy társadalom érdekeit a „felvilágosult" állam jobban látja, mint önérdekeiktől vezetett egyének, akkor sok választó szemében nehezen legitimálható a demokrácia egész intézményrendszere („Minek az a sok vita, civakodás?"). Ezért az ilyen rendszerekben mindig ott a veszélye annak, hogy a szavazók közönye miatt az illiberális demokrácia autokráciává vagy diktatúrává alakuljon át. Előbb egyes részletekben, azután minden dimenzióban. Az illiberális demokrácia azért is egy sérülékeny konstrukció, mert a parlamenti többséghez sokszor elég a mandátumok relatív többségét megszerezni (esetenként csak 30-40 százalékot), s ilyenkor a győzelem vagy a vereség akár 2-3 képviselői helyen is múlhat. Magyarország esete más. 12 év illiberális uralom után a visszafordulás kevésbé valószínű.

Oroszország és Kína gyengülni látszik

Az illiberális rendszerek gyakran Nyugat ellenesek. Ez a helyzet Lengyelországban, Magyarországon és Szerbiában. Fő ideológiai ellenségük az Egyesült Államok és az Európai Unió, példaképük Putyin Oroszországa, s esetleg még Kína is. Ez egy roppant veszedelmes külpolitikai választás, mert ezek a keleti országok távolról sem annyira stabilak, mint az illiberális politikusok vélik. A „keleti nyitás" narratívára építeni önmagában is felettébb kockázatos vállalkozás.

Mára már sokak számára feledésbe merült, hogy kezdetben Oroszország is, Kína is flörtölt valamennyit a liberalizmussal. Borisz Jelcin 1991-ben szabad választáson lett Oroszország elnöke, 57 százalékos többséget szerezve. 1996-ban ismét versenyben nyert. Még Putyin hatalomra jutásakor is úgy tűnt, hogy Oroszország liberális rendszer lesz (pl. kereste a NATO-val való együttműködés lehetőségét), és csak később vált fokozatosan diktatórikus rendszerré. Bár még tartanak választásokat, de az esélyes ellenzéki képviselők börtönben vagy emigrációban vannak. Ma inkább az a nehezen eldönthető dilemma, hogy a Putyin által kiépített uralmi rendszer még mindig „csak" autokratikus rendszer, vagy inkább diktatúra és/vagy egy magányos despota uralma. Egy biztos: nem illiberális demokrácia.

Kína soha nem volt liberális, de Mao halála után a párton belül létezett a különböző érdekek valamelyest civilizáltnak nevezhető ütköztetése. Fontos volt, hogy a köztársaság elnök, a pártelnök csak két ciklusra volt választható s az újraválasztásakor már meg kellett neveznie az utódját, aki általában a párt másik frakciójából jött. Hu Csin-tao elnök, aki az ifjú kommunisták, falupárti frakciójának volt a képviselőjének, újraválasztásakor Hszi Csin-pinget jelölte utódjának. A szocialista tervgazdaságot gyorsan felszámolták, a piacgazdaság 20 éven át szédületes sikereket produkált. Amikor Hszi elnököt 2012-ben megválasztották, sokan reménykedtek, hogy reformer lesz, s folytatja Hu politikáját. De nem ez történt. Hszi megváltoztatta az alkotmányt s lehetővé tette, hogy akár élete végéig elnök maradjon. Gazdaságpolitikájával az állami szektort támogatja. Leszámolt jónéhány magánvállalkozóval, elvileg korrupció ellenes érvekkel, de valószínűleg politikai okok miatt. Mintha Kína visszatérőben lenne Mao despotizmusa felé.

Az illiberalizmus hívei, közöttük hangsúlyozottan Orbán Viktor azt állítják, és feltehetően azt is gondolják, hogy Putyin és Hszi elnök politikája eredményesebb mind gazdaságilag, mind társadalmilag, mint amit a „folyton vitatkozó" liberális demokráciák nyújtani képesek. Azt is mondják – bár ezt valószínűleg maguk sem gondolják komolyan –, hogy a világ akut problémáiért, így például az az ukrajnai háborúért az Európai Unió és az Egyesült Államok, vagyis a liberális demokráciák a felelősek. A „Nyugat" hanyatlik, a jövő az illiberális, vagy annál is radikálisabb rezsimeké. Jair Bolsonaronak szurkoltak Braziliában, Donald Trumpnak az USA-ban, s reménykedtek abban, hogy az Európai Unió nyugati felében és az Európai Parlamentben is kialakul egy liberalizmus ellenes tömb, olyan választott vezetőkkel, mint Marine Le Pen Franciaországban, Sebastian Kurz és Heinz-Christian Strache Ausztriában. Ezek nem jöttek be. S bár Orbán nagy sikerének nevezte az olasz Georgia Meloni választási győzelmét, de az Ukrajna elleni orosz invázió Melonit belátható ideig mégis a NATO és az EU centrumához láncolja.

Putyin ugyan sokszor elmondta, hogy az ukrajnai háborúban minden a tervek szerint halad, de kezdetben sem volt és ma sem nem világos, hogy mik is ezek a tervek. Amikor 2022. február 24-én megindultak az orosz csapatok, hihetőnek tűnt az a feltételezés, hogy Putyin célja Ukrajna elfoglalása és egy új alkotmány alapján történő annektálása volt. Ezért indult hatalmas támadás Kijev ellen. A villámháború célja nem lehetett más, mint Volodimir Zelenszkij elnök és kormánya megbuktatása, s helyettük egy orosz bábkormány létrehozása. Ez a terv látványosan megbukott. A terv fő hívei, Szergej Sojgu hadügyminiszer és Valerij Geraszimov vezérkari főnök, aki egy rövid ideig az ukrajnai hadműveletek főparancsnoka is volt, hamarosan kritika tárgyává váltak. A fő kritikus az úgynevezett Wagner csoport alapítója és vezetője, Jevgenyij Prigozsin. A Wagner csoport egy paramilitáris szervezet, minden jel szerint magát Richard Wagnerről nevezte el, mert úgy képzelték – nem teljesen ok nélkül – hogy Wagner Hitler kedvenc zeneszerzője volt. Nem is kérdéses, hogy a Wagner Csoport eleve egy proto-náci szervezet volt. Az már rejtélyesebb, hogy miért kapcsolódott be egy olyan háborúba, aminek Ukrajna „nácítlanítása" volt a nagy hangerővel deklarált célja.

Prigozsin a nemzetközi szintéren vállalhatatlan figura. A Szovjetunió utolsó éveiben indult kisvállalkozóként, majd így lett belőle egy jelentős étterem birodalom tulajdonosa (ezért is mondják időnként Putyin „szakácsának", aki gyakran vacsorázott vendéglőjében). Ezt követően ő lett a Wagner csoport irányítója. Zsoldosokat szervezett s azokat a világ legkülönbözőbb pontjain vetette be – például Szíriában. Líbiában, a Közép-Afrikai Köztársaságban. A Wagner csoport 50 ezer fős kontingenssel, vagyis számottevő erővel kapcsolódott be a háborúba, zsoldosaikat a világ minden részéről verbuválták – bizonyítottan orosz börtönökből is. Állítólag a zsold 3500 dollár havonta.

Mint már említettük, Prigozsin elégedetlen volt Geraszimov és Sojgu ukrajnai teljesítményével, s ebben őt támogatta a csecsenföldi fővezér, a hithű muzulmán Ramzan Kadirov is. Ők még atomfegyverek bevetését is szükségesnek találták. Putyin, saját kritikusainak válaszolva 2022 novemberében Szergej Szurovikint nevezte ki az ukrajnai hadművelet parancsnoknak, aki kegyetlenségével már Szíriában kitűnt. Ennek ellenére Szurovikint három hónapon belül leváltották. Az senki számára nem világos mi is történik a színfalak mögött. Vannak, akik egy Putyin elleni, közelgő puccsra tippelnek. Liberális, vagy megegyezés párti ellenjelölt nincs. Ha Putyin megbukna, könnyen lehet, hogy helyette egy még agresszívabb elnök jönne. Annyi biztos, hogy Putyin autokratikus rendszere sem áll biztos talajon.

A kínai rendszer sokkal szilárdabbnak tűnik, de Hszi Csin-ping elnök eddigi fő teljesítménye pusztán saját hatalmának megerősítése volt. Hszi elnök legfontosabb politikája a Zéro-Covid volt, de az megbukott a tömeges tiltakozások miatt, mert alkalmatlannak bizonyult a járvány féken tartására, de ugyanakkor óriás GDP-áldozattal járt. Az ebből fakadó gazdasági problémák tovább növelték az ingatlan piaci anarchiából származó, évek óta ismert pénzügyi feszültségeket. Utólag világos, hogy Hszi későn reagált a tüntetésekre, amikor azok már kezdtek politikai jelleget ölteni. Ugyan nem tartottak ott, ahol 1989 júniusában, amikor a hadsereg belelőtt a Tienanmen téri tüntetőkbe, de lehet, hogy közel voltak hozzá. Hszi elnök párton belüli gyengeségére utal, hogy már említett elődjét Hu Csin-tao-t, a maga idejében nagyon népszerű vezetőt, gyengéd erőszakkal kellett eltávolítani a kommunista párt tavaly októberi kongresszusáról. Botrányos gesztus volt és ma sem ismert, miért volt szükség rá.

***

Akár mi is az igazság azokkal a részletekkel kapcsolatban, amit nem lát a világ, az biztos, hogy Putyin is, Hszi elnök is hónapról-hónapra sokat veszít hiteléből a világ szemében. Ezen az áttételen keresztül azonban az illiberális demokráciák vezetői is presztízsveszteséget szenvednek. Tanulmányunkban amellett érvelünk, hogy az illiberalizmus instabil uralmi forma. Demokratikus államok politikusainak csak azt a tanácsot azért tudjuk adni, ha nyerni akarnak, ne keressék Orbán támogatását. Az általa kritikátlanul elismert és támogatott politikusok jó része elveszítette a választásokat. Szomorú, de ténynek látszik, hogy egyelőre csak annyi a magyar politika hozzájárulása a liberális demokrácia eszméjének megerősödéséhez.

Szovjetunió: kommunizmus nélkül?

1987-ben 26 kommunista ország, négy kontinensen a világ földterületének 31%-át birtokolta, s a Föld öt milliárdos népességének 34%-a lakott ezekben az országokban.[1] Nagyon kevesen gondolták, hogy a történelem kerekét vissza lehet fordítani. Mégis, két évvel később minden megváltozott. 2010 táján pedig – a határváltozások után – már 38 ország alkotta az „átmeneti gazdaságok" csoportját. Ekkor még egyértelműnek látszott, hogy Oroszország és Kína is gyors ütemben halad a piacgazdasággá válás és a bizonyos mértékig liberális fejlődés útján.

A kommunista világrendszer országaiban 1989/90-ben végbement rendszerváltások domináns értelmezési keretét, a változások hajnalán, Francis Fukuyama dolgozta ki *A történelem vége* című tanulmányában. A japán származású amerikai politológus a 80-as évtized tanulságait általánosítva azt a tételt fogalmazta meg, hogy a történelem egy evolúciós folyamat, melynek jelen stádiuma az az állapot, amikor a liberális demokrácia, mint kormányzati forma célként és kívánatos modellként a világ minden ország számára egyedüli alternatívaként maradt fenn a világtörténelem ideológiai verseny-színpadán. Az országok vezetői és véleményformáló értelmisége úgy látták, hogy a liberális demokrácia ideológiai versenytársai, a fasizmus és a kommunizmus megbuktak, és azt képzelték csak idő kérdése, hogy a liberális demokrácia eszméje, mint gazdasági, tudományos, kulturális, katonai stb. rendszer is mindenütt diadalmaskodjon – ideértve az egykori kommunista országokat.

Nagyjából ugyanez idő tájt Szelényi Iván még Magyarországon is visszhangtalanul maradt rövid cikkében egy alternatív értelmezési keretet kínált fel. Lehetséges-e, hogy legalábbis néhány ország esetében, nem a liberális demokrácia felé való elmozdulás a lényeg, hanem a *balkanizálódás*, a nemzetállami függetlenedés (*nation-building*) a Szovjetuniótól, és a régmúlt századok nemzeti céljaihoz és legendáihoz való visszatérés. Lenin és Trockij úgy képzelték, hogy a Szovjetunióban lezajlott forradalomból világforradalom lesz: a Szovjetunió himnusza évtizedeken keresztül, egészen 1944-ig az *Internacionálé* volt.[2] Idővel Sztálin mérsékelte ezeket a világforradalmi törekvéseket. Azzal érvelt, hogy forradalmat lehet egyetlen országban is végrehajtani. De mivel ő maga sem volt orosz, a Szovjetuniót egy többnyelvű, többnemzetiségű országnak képtelte el. Mégis az orosz nacionalizmusnak engedve fellépett bizonyos nemzetiségek ellen. Például a tatárokat, észteket, litvánokat, zsidókat és németeket Szibériába telepítette át. De Sztálin Szovjetuniója nem volt és nem is akart a nagy orosz birodalom megtestesülése lenni – szemben Putyin elnök Szovjetunió nosztalgiájával, amelyet most már nem is titkoltan a Nagy Péteri álmokkal mos egybe.

A mából visszatekintve jól látszik, hogy Szelényi interpretációja azért nem keltett még később sem figyelmet, mert a két legfontosabb ex-kommunista ország, Oroszország és Kína, de a Balti országok, Lengyelország és Magyarország is bizonyos mértékig mind elkötelezettnek mutatkoztak a liberális demokrácia iránt. Nemzetgazdaságaik megnyíltak a Nyugat felé, végbement a privatizáció, több ország csatlakozott a NATO-hoz és az Európai Unióhoz. Mi több, Oroszország és Ukrajna egyidőben, 1994-ben csatlakozott a NATO *Partnerség a békéért* névre

1 A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából az Akadémián 2022. november 23-án tartott előadás szerkesztett változata. Megjelent az *Élet és Irodalom* 2022. december 22-i számában.

2 A szöveget a francia Eugène Pottier írta 1871-ben, zenéjét Pierre Degeyter komponálta 1888-ban.

hallgató együttműködési fórumához és egészen a 2010-es évek elejéig a két ország számos megállapodást is aláírt a NATO-val.

1989 után mintegy 50 (!) jelentősebb katonai összecsapás volt a balkáni és a posztkommunista térségben, de a mostani orosz-ukrán háborúig úgy tűnt, hogy ezek időben és térben is, sőt a veszteségeket tekintve is korlátozottak voltak, és fel sem merült a tömegpusztító fegyverek alkalmazása. Mindezzel időben párhuzamosan Oroszország még csökkentette is atom arzenálját, Belarusz, Kazahsztán és Ukrajna pedig „visszaadta" nukleáris fegyvereit Oroszországnak. *Úgy tűnt tehát, hogy az emberiség olcsón megúszta a posztkommunista átmenetet.* Berlinből, Párizsból, Londonból vagy Washingtonból nézve okkal tűnt úgy, hogy az összes ide sorolható konfliktus, összes áldozatainak száma eltörpül az I. és II. világháború veszteségeihez képest vagy ahhoz képest, amivel a katonai stratégák 1945 és 1990 között számoltak a Szovjetunió és a kommunista világrendszer esetleges összeomlása esetén.

A 2022 februárjában kirobbant, úgynevezett orosz-ukrán háború egyfelől a két ország méretei miatt hozott alapvető változásokat a nemzetközi erőviszonyokban. Területnagyság szerint Európa legnagyobb országa a kontinens második legnagyobb országára támadt. Másfelől pedig azért állt elő teljesen új helyzet, mert az Egyesült Államok és az Európai Unió fegyverszállításokkal, Oroszország elleni szankciókkal, a NATO kibővítésével (*de facto*) hadviselő féllé vált. Fontos fejleménynek látszik a kínai-orosz közeledés is, amely tálcán kínálja a kivételes alkalmat Kínának Tajvan bekebelezésére, Észak-Koreának pedig arra, hogy akár 100 ezer önkéntest küldjön ágyútölteléknek Ukrajnába az orosz hadsereg megtámogatására. Az 1961-es kubai válság óta egyszer sem volt ilyen közel az emberiség a III. világháborúhoz.

Meglátásunk szerint a háború kirobbantásának alapvető oka, hogy *Oroszország számára a rendszerváltás nem hozta meg a remélt eredményt, a Nyugathoz való gazdasági felzárkózást*. Sőt, Moszkva rosszabb helyzetbe került, mint amiben közvetlenül a hidegháború elvesztése után, 1989-ben volt. Ezért mondhatta Putyin már 2005-ben, hogy a Szovjetunió felbomlása – a nagy orosz birodalom szempontjából – a XX. század legnagyobb geopolitikai katasztrófája volt. Ilyen alapról kiindulva érthető, hogy Putyin (félig kimondott) célja ettől kezdve a Szovjetunió – az ő értelmezésében a nagy orosz birodalom – helyreállítása lett. Ukrajna sem volt sikeres. Sőt, a két országot összehasonlítva Ukrajna gazdasági teljesítménye még rosszabb volt. A demográfiai változások is aggasztó képet mutattak. Miközben az elmúlt 30 évben a világ népessége 40 százalékkal, az Egyesült Államoké 30 százalékkal, Kínáé 20 százalékkal gyarapodott, Oroszország népessége stagnált, Ukrajnáé pedig 20 százalékkal csökkent. Az orosz helyzettől eltérően viszont Ukrajnában a népesség igen jelentős és arányában növekvő hányadában volt igény az európai modell átvételére. Moszkva éppen az ukrán „narancsos forradalom" nyomán kezdte lazítani kapcsolatait a NATO-val.

Oroszországhoz képest Ukrajna katonailag sokkal gyengébbnek tűnt, ezért Putyin szemszögéből nézve logikus volt, hogy Szovjetunió erőszakos visszaállításának vélhetően évtizedes programját éppen Ukrajnában kívánta tesztelni: a sokkal erősebb megtámadja a gyengébbet. Ez az evolúció fő szabálya, vagy ahogyan ezt Putyin 2015-ben egy nosztalgikus interjúban megfogalmazta: „50 évvel ezelőtt a leningrádi utca megtanított egy nagyon fontos leckére: ha elkerülhetetlen a harc, akkor neked kell először ütnöd".

Rettegett Iván vagy Nagy Péter?

Az orosz elnök ma már végső soron úgy gondolja, hogy a Szovjetunió a Nagy Péteri orosz birodalommal volt azonos. A Szovjetunió tagállamainak nem volt szuverenitásuk, ezek az orosz birodalom tagállamai voltak. Ennek volt is valóságalapja: a Szovjetunió tagállamaiban mindenkinek, aki valamire akart jutni meg kellet tanulnia oroszul és sok orosz be is vándorolt az „új" tagállamokba (még a három balti országba is, ahol a nemzeti tudat talán a legerősebb maradt).

Ukrajna ebből a szempontból különösen fontos volt. Az ukrán nyelv közel áll az oroszhoz, s ilyen alapon Putyin már 2014-ben kezdte kétsége vonni, hogy létezik-e ukrán állam és nyelv. Amióta tart a háború, saját és az ő bizalmi embereinek megszólalásaiban már nem titkolja azt sem, hogy igazi ambíciója, hogy ő legyen az új Nagy Péter, hogy helyreállítsa azt a nagy Orosz birodalmat, amit Nagy Péter hozott létre.

Nagy Péter valóban az orosz történelem egyik legnagyobb cárja volt, de egy lényeges vonatkozásban különbözött Sztálin különösen kedvelt cárjától: Rettegett Ivántól. Mindketten fontos szerepet játszottak a bojárok hatalmának a letörésében, s ennyiben fontos lépést tettek egy hatékony – s még azt is mondhatnánk „modern" – állam kiépítésében. Ennek a célnak az eléréséhez minden ezközt felhasználtak (Péter – a mondák szerint – maga személyesen fejezett le hatalmának ellentmondó bojárokat).

De míg a Sztálin-Rettegett Iván párhuzam hiteles, a Putyin-Nagy Péter párhuzam sántikál. Az oligarchák elleni könyörtelenségben Putyin hasonlítható Péterhez is, de az általa megálmodott Orosz Birodalom nem csak nagynak, hanem (Nyugat)európainak is kellett volna lennie. Mint az köztudott, Nagy Péter évekig álnéven, álruhában járta a világot, hogy megtanulja, miként kell európai módon kormányozni egy országot, s ennek az ambíciójának mintegy a szobraként felépítette Pétervárat, a legeurópaibb orosz várost, aminek az európai jellegét se szovjet uralom, de még a szörnyű második világháború se tudta teljesen megszüntetni.

Putyin tehát magát Nagy Péternek látja, akinek történelmi feladata a Nagy Orosz Birodalom helyreállítása – felhasználva ehhez a pravoszláv tradíciókat. Ehhez sok támogatást kap Oroszországban – népszerűsége 80 százalék körül volt a Krím elfoglalásakor –, de legfőbb szövetségesei nem támogatják. Törökország szkeptikus, a közép-ázsiai országok inkább Törökországhoz igazodnak. Kína sem akar egy túl erős Oroszországot látni Szibériában. Másképpen megfogalmazva: a putyini koncepció alapvető önellentmondása, hogy a szlavofil, etno-nacionalista, pravoszláv ideológia és Putyin személyi kultusza külön-külön is, és együttesen még inkább elfogadhatatlan a bekebelezni kívánt szovjet utód államok többsége számára is. Túllépve az egykori Szovjetunió határain, Putyin felfogása szerint Oroszország jelenlegi határa melletti államoknak is csak korlátozott szuverenitásuk lehet. A szatellit államoknak, azoknak is melyek nem voltak a SZU államai, „semlegesnek" kellene lenniük. A balti államok, Finnország, Svédország és Lengyelország számára ez elfogadhatatlan. A háború kitörésekor Putyin abban reménykedett, hogy legalább annyit el tud érni, hogy (i) a NATO nem vesz fel új tagokat. (ii) a NATO-ba 1989 után belépett országokban NATO csapatok nem tartózkodhatnak. Ez a két cél a háború első pár hete során lekerült napirendről.

Van azonban még egy lényeges probléma a Szovjetunió Nagy Oroszországként történő értelmezésével. A Szovjetuniónak volt egy hamis (és sokak által soha nem elfogadott), de mégis sokak számára vonzó, univerzális, ateista ideológiája, nevezetesen az emberiség egészét felszabadító eszme, a kommunizmus ideálja. Ez jól összefért egy soknemzetiségű, föderálisan megszervezett állam modelljével, és azzal, hogy a Szovjetunió egyes vezetői nem is Oroszországban születtek, és/vagy nem voltak apai és anyai ágon egyaránt orosz nemzetiségűek, és nem követték a pravoszláv hitet (Sztálin, Trockij, Dzerzsinszkij, Berija, Hruscsov, Gorbacsov stb.). Mára elfelejtődött, de tény, hogy 1991 augusztusában – a Gorbacsov ellen megszervezett sikertelen puccs után – Jelcin nagy hirtelenjében, az Orosz Föderáció elnökeként betiltatta az SZKP-t, a Szovjetunió Kommunista Pártját. Nem mintha Gorbacsov hithű kommunista lett volna, de – a kínai Teng Hsziao-pinghez hasonlóan – valószínűleg abban a pillanatban úgy gondolta, az SZKP-re szükség van a Szovjetunió egyben tartásához.

Ehhez képest döntő különbség, hogy a kínai vezetés egy percre sem adta fel a kommunista ideológiát és a kommunista párt vezető szerepét. A KKP-nak 96 millió tagja van ma is! Az igaz, hogy a gyakorlatban Hszi Csin-ping és Putyin elnök hatalomkoncentrációja és személyi kultusza nem sokban különbözik egymástól, de az óriási különbség, hogy *az orosz vezetés semmi mással nem tudja legitimálni saját hatalmát, mint az orosz nemzeti érdekekre való hivatkozással*. Hogy stílszerűek legyünk, nem is értjük, hogy Putyin miként képzeli, hogy a volt Szovjetunió utódállamainak népei és az egykori kelet-európai csatlós államok mai vezetői – ide értve Orbán Viktort is – hajlandók meggyőződésből elfogadni a „*Russia first*” jelszót.

Az orosz birodalom háborúja Ukrajna ellen: A posztkommunista átmenet legkockázatosabb időszaka

A posztkommunista átmenet tényei

1987-ben 26 szocialista ország, négy kontinensen a Föld területének 31%-át birtokolta. Az össznépesség 34%-a lakott ezekben az országokban.[1] Ahhoz, hogy ez megváltozzon a Szovjetunió *de facto* és *de jure* felbomlása és a kommunista ideológia feladása egyaránt szükséges volt. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (közismert orosz rövidítéssel: CCCP) 1991. december 26-án szűnt meg a három szláv alapító állam – Oroszország, Ukrajna és Belarusz – elnökeinek megállapodásával. A további 12 tagállam is deklarálta függetlenségét, Oroszország pedig valamennyi utódállamot szuverénnek ismerte el. 1995-ben már csak két országban élt tovább a tervgazdaság és a szovjet típusú egypárt rendszer, Kubában és Észak-Koreában. Úgy látszott, hogy a rendszerváltás után öt évvel már csak ennyi maradt a szocialista világ rendszerből. Közben új nemzetek születtek. 2010 táján – a határváltozások után – 38 országot lehetett besorolni az „átmeneti gazdaságok" (*transition economies*) csoportjába (Mihályi – Szelényi, 2021). Ekkor még egyértelműnek látszott, hogy Oroszország és Kína is gyors ütemben halad a piacgazdasággá válás és a liberális fejlődés útján, ahogy ezt Fukuyama (1989, 2022) megjósolta.

2022-ig, az Ukrajna elfoglalására irányuló orosz invázió kezdetéig úgy tűnt, hogy történelmi léptékkel mérve az emberiség olcsón megúszta ezt a drámai mérvű átmenetet. Az persze köztudomású volt, hogy 1989 után voltak jelentő katonai összecsapások a balkáni és a posztszovjet térségben (a Wikipedia szerint legalább 50), de a mostani orosz-ukrán háborúig úgy tűnt, hogy ezek időben és térben is, sőt a veszteségeket tekintve is korlátozottak voltak, és fel sem merült a tömegpusztító fegyverek alkalmazásának lehetősége. Már csak azért sem, mert a hidegháború (1947 – 1991) időszakához képest, Oroszország számottevően csökkentette atom arzenálját, három, új posztszovjet állam pedig – Belarusz, Kazahsztán és Ukrajna – önként „visszaadta" nukleáris fegyvereit Oroszországnak (Szelényi – Mihályi, 2019).

Az Ukrajna ellen indított háború ürügyei és alapvető oka

A jelcini Oroszország 1991-ben elismerte Ukrajna szuverenitását, s ezt 1994 decemberében nemzetközi szerződés formájában is megerősítette (Budapesti Memorandum). Putyin már 2005-ben mondott olyasmit, hogy „a Szovjetunió felbomlása a XX. század legnagyobb geopolitikai katasztrófája volt", de ez nem váltott ki különösebb figyelmet. Pedig ezt a gondolatot még tovább is folytatta: „Az orosz nép számára valóságos drámává vált, hogy több tízmillió polgártársunk és honfitársunk került orosz területen kívülre. Az összeomlás járványa ma-

1 Nyomtatásban megjelent a *Magyar Tudomány*, 2023. 9. számában. Tematikus összeállítás „Az ukrajnai háború és várható következményei" címmel. Vendégszerkesztő: Lamm Vanda.

gára Oroszországra is átterjedt"[1]. Később többször is idézték ezeket a mondatokat a külföldi megfigyelők, de 2022. február 24-ig nem volt világos, hogy ezeknek a kijelentéseknek mik lesznek a következményei.

A sok szálon futó események közül – utólag – az ukrajnai történések bizonyultak a legfontosabbnak. 2013. november 21-én tömegtüntetés kezdődött Kijevben, miután Viktor Janukovics elnök reálpolitikusként és/vagy oroszbarát meggyőződésből váratlanul bejelentette, hogy nem fogja aláírni az Európai Unió által felkínált társulási egyezményt, annak ellenére sem, hogy azt már az ukrán parlament túlnyomó többséggel jóváhagyta. Ekkor tört ki a második „narancsos" forradalom. A konfliktus csúcspontja 2014. február 18-20-án volt, amikor a rendőrség erőszakot alkalmazott, melynek során közel 100 tüntető és 13 rendőr életét vesztette. Ezt követően Janukovics Oroszországba menekült és egy átmeneti kormány vette az irányítást. Putyin Janukovics elüldözését és az azt követő szabad választásokat törvényellenesnek minősítette. Mi több, elvi alapon vitatta, hogy Ukrajnának joga lenne az Európai Uniót és a NATO-t választania. Vagyis Moszkva már 2014-ben kétségbe vonta Ukrajna szuverenitását, de ez mint hír még ekkor sem rázta meg a nemzetközi közvéleményt (és így a magyart sem).

Pedig ekkor történt, hogy jelzés nélküli egyenruhát viselő, oroszul beszélő „önkéntesek" vonultak be a Krímbe és Ukrajna két, többségében inkább orosz anyanyelvű megyéjébe. Azután fegyveres erővel létrehoztak két névlegesen független és szuverén „állam"-ot, a Luganszki és a Donyecki Népköztársaságot, a Krím félszigetet *de facto* kormányzó orosz nacionalisták „kérésére" pedig az Oroszországi Föderáció megadta az engedélyt az Oroszországhoz való csatlakozásra. Moszkva hivatalos indoklása szerint az orosz „önkéntesek" az ukrajnai orosznyelvű kisebbséget védték az ukrán többség elnyomásával szemben. Innentől kezdve Putyin és közvetlen munkatársai több nyilatkozatukban is kétségbe vonták, hogy létezik-e egyáltalán Ukrajna vagy az orosztól érdemben különböző ukrán nyelv és kultúra. Ezen persze vég nélkül lehet vitatkozni.

Lehet amellett érvelni, hogy ukrán részről helytelen volt az ukrán nyelvet az ország hivatalos nyelvének deklarálni, de nincs meggyőző és elegendő bizonyíték arra, hogy az orosz kisebbséget atrocitások érték volna. Az is köztudott, hogy sok orosz anyanyelvű felnőtt – miként Volodimir Zelenszkij elnök is – ma már magát ukránnak tartja. Az az indoklás, amire Putyin a háború kezdetekor hivatkozott, nem több, mint átlátszó hazugság. Az ukrajnai *„különleges katonai művelet célja hogy megvédje azokat az embereket, akiket a kijevi rezsim nyolc éven keresztül bántalmazott, népirtásnak vetett alá. És ennek érdekében arra fogunk törekedni, hogy demilitarizáljuk és nácítlanítsuk Ukrajnát, valamint hogy bíróság elé állítsuk azokat, akik számos véres bűncselekményt követtek el a civilek ellen, beleértve az Orosz Föderáció állampolgárait is"* [2]

Ha viszont Ukrajna, mint állam nem létezett és nem is indokolt, hogy létezzen, akkor a Szovjetunió többi utódállamának a szuverenitása is megkérdőjelezhető (Mihályi – Szelényi, 2022). Számos jel szerint Putyin magát Nagy Péter cár (I. Péter, 1672 – 1725) utódjának tekinti[3],

1 Ezt Putyin elnök az ország polgáraihoz intézett tv-beszédében, az amerikai minta szerint megkoreografált 2005. április 25-i évértékelőjében fogalmazta meg.

2 Részlet az orosz állampolgárokhoz intézett tv- beszédből, ami a háború kirobbanásakor hangzott el.

3 Erre szolgált különleges alkalomként a Nagy Péternek szentelt kiállításon tett elnöki látogatása 2022 júniusában. Az itt elmondott beszédében Putyin megpróbálta Nagy Péter Svédország meghódításáért vívott háborúját a saját ukrajnai katonai inváziójához hasonlítani. Azt sugallta, hogy Oroszország fellépése azért indokolt, mert Ukrajna nem legitim szuverén nemzet, hanem valójában orosz terület.

távlati célja a nagy péteri orosz birodalom által meghódított északi és nyugati területek újbóli bekebelezése és beintegrálása egy többnemzetiségű föderációba.

Véleményünk szerint az egy éve kirobbant, mindkét oldalon nagy erőket mozgósító orosz-ukrán háború legfontosabb oka az, hogy Oroszország számára a rendszerváltás nem hozta meg a remélt eredményt, a Nyugathoz való gazdasági felzárkózást. Miután 1991-ben megszűnt a KGST és a Varsói Szerződés, és később sem sikerült igazán életképes utódszervezeteket létrehozni a Szovjetunió 15 egykori szövetséges tagköztársaság részvételével, Oroszország külpolitikai értelemben lényegében magára maradt a világszínpadon.[1] Rosszabb helyzetbe került, mint amiben közvetlenül a hidegháború elvesztése után, 1989-ben volt. Moszkvából nézve a kínai felzárkózási stratégia is sikeresebbnek látszott, mint amit ők csináltak (1. ábra).

1. ábra: A legnagyobb nemzetgazdaságok nominális GDP alapján

(Trillió USA dollár)

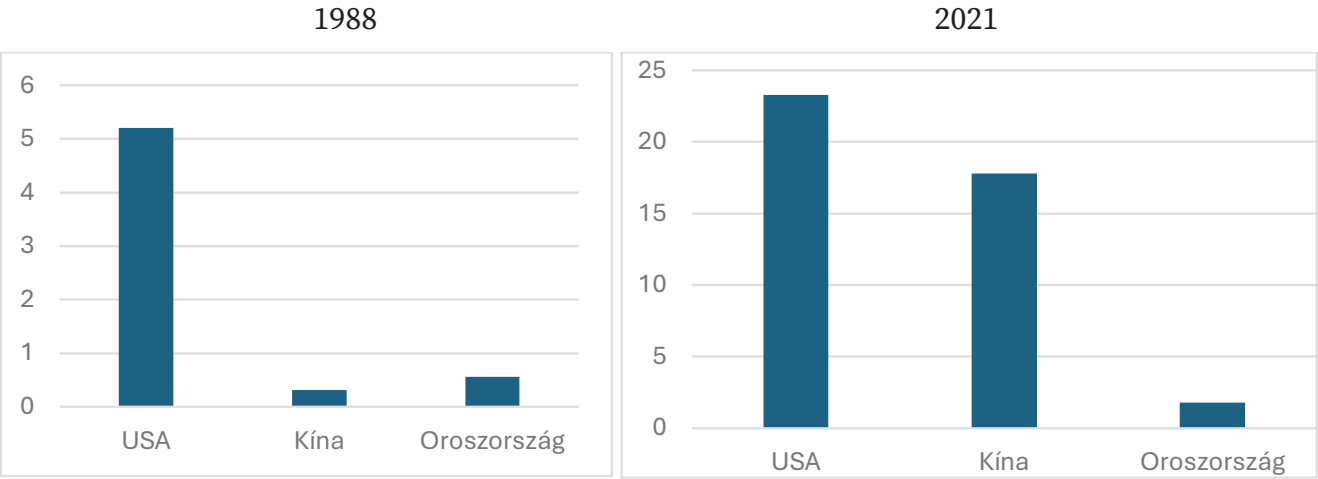

Forrás: Szerzők számítása a Világbank adatai alapján.

Sőt azzal is tisztában kellett lenniük az orosz vezetőknek, hogy a viszonylagos az orosz gazdasági sikereket is (például a GDP növekedését 1999 és 2013 között) jórészt egy véletlen tényező, a világpiaci olaj- és gázárak emelkedése okozta.[2] 1991-ben sok orosz remélte, hogy hamarosan Európához tartoznak majd, sőt, még Putyin is „zapadnyiknak" (nyugatiasnak) számított 2000-ben. 2022-re azonban – jórészt Ukrajna miatt -„a Nyugat" általában, konkrétan pedig az Egyesült Államok és a NATO fő ellenségnek számított. Most már az érv az volt, meg kell Oroszországot védeni a nyugati és/vagy amerikai káros behatásoktól. Ezért igyekezett Putyin elnök és Lavrov külügyminiszter az orosz-ukrán háborút amerikai-orosz háborúként interpretálni.

1 Noha 1992-ben Oroszország el tudta érni, hogy a Szovjetunió hat utódállama (Oroszország, Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán) *Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete* (KBSZSZ) néven létrehozzon egy katonai együttműködési formát, de a nagyságrendi különbségek miatt Oroszország nem lett lényegesen erősebb, mint egymagában lenne. Sőt, erre a helyzetre nagyonis érvényes Bismarck mondása, miszerint – „az erős egymagában a legerősebb".

2 Az olaj hordónkénti ára ebben az időszakban 19 dolláról 88 dollárra emelkedett, azóta viszont nem volt trendszerű emelkedés, csak ingadozás.

Gazdasági és társadalmi-politikai értelemben Ukrajna sem volt sikeres. Sőt, a két országot összehasonlítva Ukrajna teljesítménye még rosszabb volt (2. ábra).

2. ábra: A GDP alakulása
az Egyesült Államokban, Oroszországban és Ukrajnában, 1988 – 2021

Index, 1988 = 100

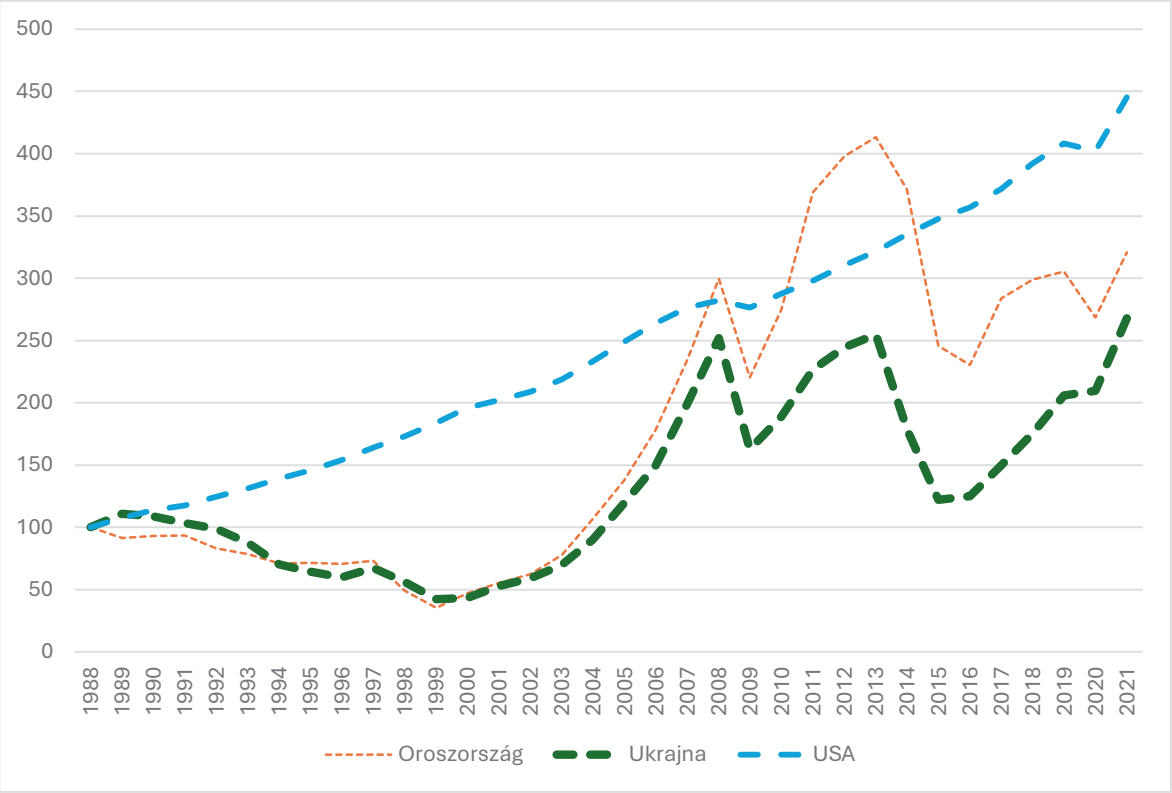

Forrás: Szerzők számítása a Világbank adatai alapján.

Az 1991 utáni időszakban még lanyhább volt az ukrán GDP-növekedés, a háború kitörése előtti években a *Transparency International* korrupciós percepciós indexe is majdnem olyan szégyellni való volt, mint Oroszországé. A demográfiai változások is aggasztó képet mutattak. Miközben az elmúlt 30 évben a világ népessége 40 százalékkal, az Egyesült Államoké 30 százalékkal, Kínáé 20 százalékkal gyarapodott, Oroszország népessége stagnált, Ukrajnáé pedig 20 százalékkal csökkent.

Katonai téren minden adat azt jelezte, hogy Oroszország nem csak atomhatalomként, de a hagyományos fegyverzetek tekintetében is erősebb, mint Ukrajna. Ezért logikusnak tűnhetett, hogy Putyin az orosz birodalomépítő háborút Ukrajna megtámadásával kezdte. Az erősebb megtámadja a (sokkal) gyengébbet: ez az evolúció fő szabálya. Ukrajna aktív katonáinak a száma a háború kezdetén 186 ezer volt, szemben az oroszok 900 ezres hadseregével. Ukrajnának 987 tankja volt, az oroszoknak 3417 stb. Ahogyan ezt Putyin 2015 októberében egy nosztalgikus interjúban megfogalmazta: „Ötven évvel ezelőtt a leningrádi utca megtanított egy nagyon fontos leckére: ha elkerülhetetlen a harc, akkor neked kell először ütnöd”.

Az oroszok láthatóan nem számítottak az ukránok heves ellenállására, talán még azt is gondolták, hogy egyáltalán nem fognak ellenállni, miként az Csehszlovákia megszállása idején, 1968-ban történt az értelmetlen veszteségek elkerülése érdekében.[1] Így az első Kijev elleni orosz támadás kínos vereséggel ért véget. Utána pedig elindultak a nyugati fegyverszállítások, az ukrán kormánynak szánt hatalmas pénzügyi segélyek, és sorra születtek az Oroszország elleni gazdasági szankciók. Ez a *sarokba szorított helyzet* magában hordozza a nukleáris fegyverek bevetésének kockázatát. Egy ahhoz hasonló helyzet állt elő, mint a kubai válság (1961) idején, amikor a két szuperhatalom nagyon közel volt az atomrakéták elindításához, egy esetleges harmadik világháború kitöréséhez. Lehet, hogy az orosz fél 7 hónappal a háború kezdete után, 2022. szeptember végén már eljutott idáig? Nehéz másképpen értelmezni Dmitrij Medvegyev volt elnök szavait, aki egy interjúban ekkortájt így fogalmazott: „*Oroszországnak joga van nukleáris fegyverrel megvédeni magát, ha rákényszerítik, és ez természetesen nem blöff. (...) Képzeljük el, hogy Oroszország a legfélelmetesebb fegyvert kénytelen bevetni az ukrán rezsimmel szemben, amely olyan nagyszabású agressziót követett el, amely veszélyezteti államunk létét*" – mondta Medvegyev, aki jelenleg a Putyin által elnökölt Biztonsági Tanács alelnöke.

Van a mostani háborúnak egy aspektusa, amely hasonlóvá teszi a konfliktust a spanyol polgárháború időszakával (1936-39). Ez pedig a háború proxi jellege. Sem lefordítani, sem megmagyarázni nem könnyű, mi az a *proxy háború*, aminek most Moszkva állítja be az ukrajnai helyzetet (Hughes, 2022). Lényege, hogy valamely fegyveres konfliktusban globális vagy regionális nagyhatalmak nem közvetlenül, hanem a helyi hadviselő feleket (diplomáciailag, pénzzel és/vagy fegyverrel) támogatva vesznek csak részt. A spanyol polgárháború esetében a náci Németország, Olaszország, Portugália stb. a francoistákat támogatta. A köztársaságiak oldalán harcoltak a Nemzetközi Brigádok, melynek katonái több mint ötven országból jöttek, a pénzügyi támogatást, illetve a fegyver-utánpótlást a Szovjetunió biztosította. Az orosz-ukrán háború részben azért zajlik más formában, mert az Ukrajnát fegyverrel és pénzzel támogató nyugati erők, az Egyesült Államok, a NATO és az EU – éppen a spanyol polgárháború példáján okulva – mindezidáig csak fegyvert küldtek Ukrajnának, de katonákat nem. Vagyis az analógia nem teljesen alaptalan, de mégsem helyénvaló. Ám az sem véletlen, hogy az orosz diplomácia mégis igyekszik minél többször használni ezt a kifejezést. Egészen más ugyanis az üzenete annak, hogy Oroszország katonai vereséget szenvedett Ukrajnától (egy sokkal kisebb országtól), mint azt mondani, hogy Oroszországot csak az egyesült „Nyugat" vagyis az USA, a NATO és az EU kényszerítette rá a békekötésre. Abban a vélekedésben is van logika, hogy egy proxi háborút elvben bármelyik fél feladhatja, mint ahogyan ezt az Egyesült Államok tette a vietnami háború (1965-1973) idején. Egy bizonyos ponton az Egyesült Államok megvonta a támogatását a dél-vietnami rezsimtől, s ez a Szovjetunió által támogatott észak-vietnami kommunista rendszernek meghozta a győzelmet. Ezzel az analógiával egy baj van: Ukrajna védelme a NATO, az Egyesült Államok és az EU számára ezerszer fontosabb ügy, mint annak idején a vietnami háború volt. Látnunk kell tehát, hogy ez a proxi-háború probléma is része annak a sarokba szorított állapotnak, aminek a kockázatáról már fentebb említést tettünk.

1 A Varsó Szerződés csapatainak támadása előtt minden csehszlovák katonai egység egyértelmű parancsot kapott, hogy nem hagyhatják el laktanyáikat. Ez elvben Ukrajnában is megtörténhetett volna.

Van még egy súlyos kockázat, amelynek a realitását csak akkor lehetne felmérni, ha sokkal többet tudnánk az orosz-kínai viszony részleteiről. Arra gondolunk, hogy milyen beláthatatlanul veszélyes világpolitikai helyzet állna elő akkor, ha az orosz-ukrán háború idején Kína megpróbálná lerohanni Tajvant és lekötni az Egyesült Államok haderejét a Csendes óceáni térségben, s ezáltal közvetve erősíteni Putyin elnök helyzetét az ukrajnai hadszíntereken.

Amit Putyin célul tűzött ki – lehetetlen

Összeomlása előtt a Szovjetunió területe 22,4 millió km^2 volt, ma az Oroszországi Föderáció 17,1 millió km^2-nyi területet ural. A különbség (5,3 millió km^2) nagyobb mint az Európai Unió teljes területe (4,3 millió km^2). Akár csak közel ekkora terület meghódítása a posztkommunista átmenet korszakában vagy bármikor a belátható jövőben elképzelhetetlen. A Szovjetuniónak ugyanis volt egy hamis (és sokak által soha nem elfogadott), de mégis sokak számára vonzó, univerzális, ateista ideológiája, nevezetesen az emberiség egészét felszabadító eszme, a kommunizmus ideálja. Ez tartotta egyben a 15 tagállamot 70 éven át. Ez jól összefért egy soknemzetiségű, föderálisan megszervezett állam modelljével is, és azzal, hogy a Szovjetunió egyes vezetői nem is Oroszországban születtek, és/vagy nem voltak apai és anyai ágon egyaránt orosz nemzetiségűek, és nem követték a pravoszláv hitet (Sztálin, Trockij, Dzerzsinszkij, Berija, Hruscsov, Gorbacsov stb.). Szimbolikus értelemben ezt fejezte ki az, hogy a Szovjetunió himnusza 1945-ig az Internacionálé volt. Csak ezután született az inkább szlavofil érzületet visszatükröző himnuszt, ami a nemzetközi proletariátus érdekeire való hivatkozás helyébe az orosz érdekek védelmét helyezte. Már az első két sor is ezt tükrözte: „*Szövetségbe forrt szabad köztársaságok,/ A nagy Oroszország kovácsolta frigy*”. Putyin számára azonban a kommunista ideológiához való visszatérés aligha elképzelhető. Közös célként a szovjet himnusz utolsó három sora sem vállalható: „*Lenini párt vezet. / Láng, mely a népeket / Kommunizmus győztes útján viszi.*”

Mára elfelejtődött, de tény, hogy 1991 augusztusában – a Gorbacsov ellen megszervezett sikertelen puccs után – Putyin elődje, Jelcin volt az, aki nagy hirtelenjében, az Orosz Föderáció elnökeként betilttatta az SZKP-t, a Szovjetunió Kommunista Pártját. Ezt nem lehet visszacsinálni. Már csak azért sem, mert az SZKP-nek van utódpártja, az Oroszországi Föderáció Kommunista Pártja, amely önmagát két évtizede a Putyin-rendszer ellenzékeként definiálja az orosz parlamentben. Ezért Putyin aligha tehet mást, mint a dicsőséges orosz történelemre hivatkozik, magát Nagy Péternek láttatja. Saját küldetése valamiféle Új-Oroszország[1] vagy Nagy-Oroszország összekovácsolása egy akkora területen amely még erősebb is nagyobb is, mint amit Nagy Péter magának, illetve országának megszerzett (12 millió km^2). Ehhez a pravoszláv tradíciókat is fel tudja használni, s ehhez valóban sok támogatást kap Oroszországban – népszerűsége 80 % körül volt a Krím elfoglalásakor. De Oroszoroszág mai nagy

1 Az Új-Oroszország (Novorosszija) nevet Putyin 2014-2015-ben már bedobta a köztudatba. Ez a tiszavirág életű, nemzetközileg nem elismert bábállam Kelet-Ukrajnában, a Donyecki Népköztársaság és a Luhanszki Népköztársaság uniójaként alakult meg. Ez a konstrukció ma már papíron sem létezik, miután a két népköztársaság, valamint két régió, Herszon és Zaporizzsja a háború 8. hónapjában beolvadt az Orosz Föderációba.

szomszédai, akiket szívesen bekebelezne, s ahonnan a már említett, hiányzó 5,3 millió km^2 matematikailag össze is jönne, azaz

- Kazahsztán (2,7 millió km^2)
- Mongólia (1,5 millió km^2)
- Afganisztán (0,7 millió km^2) és
- Ukrajna (0,6 millió km^2)

minden látható jel szerint ezt hevesen ellenzik. A viszonylag könnyen bekebelezhető országok – Belarusz, Moldova esetleg Grúzia – még a siker esetén sem erősítenék számottevően Oroszországot. A többi potenciális partner sem lelkes azért, hogy a putyini orosz birodalom erősödjön. Törökországnak magának is nagyhatalmi ambíció vannak, és a még szóba jöhető közép-ázsiai országok is inkább Törökországhoz igazodnak, mint Moszkvához. Kína sem akar egy sikeres és erős Oroszországot a 4300 kilométeres közös határ másik oldalán.

Putyin felfogása szerint az Oroszország jelenlegi határa mellett elhelyezkedő államoknak csak korlátozott szuverenitásuk lehet. *„Egy új korszak jön, egy új szakasz a világtörténelemben. Csak a valóban szuverén államok képesek olyan fejlődési modellt mutatni másoknak, amelyekben az ember nem eszközzé, hanem a legfőbb céllá válik.”*[1] A szomszédos államoknak, azoknak is melyek soha nem voltak a Szovjetunió államai, minimum semlegesnek kell lenniük (például Svédország és Finnország). Csakhogy, az orosz vezetés semmi mással nem tudja legitimálni jelenlegi hatalmát és a *status quo* megváltoztatására irányuló jövőbeli ambícióit mint az orosz nemzeti érdekekre való hivatkozással. Másképpen fogalmazva: a jelenlegi koncepció alapvető önellentmondása az, hogy a *szlavofil, etno-nacionalista, pravoszláv ideológia és Putyin személyi kultusza minden más ország számára elfogadhatatlan.*

A háború kitörésekor Putyin abban reménykedett, hogy legalább annyit el tud érni, hogy (i) a NATO nem vesz fel új tagokat. (ii) a NATO-ba 1989 után belépett országokban nem lesznek NATO csapatok. Ez a két cél a háború első pár hete során lekerült napirendről. Nem azért, mert Putyin meggondolta magát, hanem azért, mert kiderült, nincs elegendő ereje e célok kierőszakolására.

Hivatkozások

Fukuyama, F. (1989): „The End of History?”, *The National Interest*, No. 13.

— (2022): „More Proof That This Really Is the End of History”, *The Atlantic*, október 17.

Hughes, G. (2022): “Is the war in Ukraine a proxy conflict?”, King’s College London, október 12. https://www.kcl.ac.uk/is-the-war-in-ukraine-a-proxy-conflict

Szelényi, I. – Mihályi P. (2019): *Varieties of Post-communist Capitalism: A comparative analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Brill.

— (2021): „Harminc év után (A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai)”, *Mozgó Világ*, 47. évf. 7-8. sz.

— (2022): „Szuverenitás: a szabadság védelme vagy a zsarnokság ideológiája?”, *Élet és Irodalom*, 66.évf. 10. szám, március 11.

1 Részlet egy 2022-es beszédből.

URL1: Putin on Isis: 'when a fight is inevitable, you hit first'. *The Financial Times,* 23 October, 2015. https://www.ft.com/content/d080a162-ee31-3fb6-aa49-92a7e307ec19

URL2: Russia's Nuclear Threat Certainly Not a Bluff, Warns Putin's Ally. *DeccanHerald,* 27 Sept. 2022. https://www.deccanherald.com/international/world-news-politics/russias-nuclear-threatcertainly-not-a-bluff-warns-putins-ally-1148661.html

URL3: Putin: "Global Reorganisation Of Sovereign States Is Occurring Into A Multipolar World". Russia Briefing, 21 July 2022. https://www.russia-briefing.com/news/putin-global-reorganisation-of-sovereign-states-is-occurring-into-a-multipolar-world.html/

Szuverenitás: a szabadság védelme vagy a zsarnokság ideológiája?

Korábbi írásainkban a napjainkban egymás mellett létező és egymással rivalizáló társadalmi berendezkedések szintetikus elemzésére és ezen belül a posztkommunista országokban kialakult uralmi formák értelmezésére tettünk kísérletet.[1] Érdekes kiindulópontnak tűnt Francis Fukuyama elmélete a „történelem végéről". Fukuyama úgy vélte, mivel a világ konfliktusait 1989-ig meghatározó szocialista-kapitalista ellentét megszűnt, az egész világ útban van a liberális kapitalizmus felé. Ám Fukuyama harvardi mentora, Samuel Huntington már egy 1993-as cikkében arra figyelmeztetett, hogy bár a két nagy ideológia harca véget ért, bizonyos konfliktusok azonban maradnak. Ezeket ő civilizációk közötti konfliktusoknak nevezte. És valóban, a szocializmus összeomlása után voltak konfliktusok különféle ideológiát képviselő államok között – többnyire éppen az új államok határait illetően. Ilyen volt a délszláv (1991-2001) és a két csecsenföldi háború (1994-1996, 1999-2000) vagy a közép-ázsiai poszt-szovjet utódállamok egymással vívott rövid csatározásai (pl. Örményország és Azerbajdzsán között). Egy cikkünkben Max Weber nyomán azzal érveltünk, hogy a 21. század elején hat uralmi rendszer verseng egymással: *liberalizmus*, *konzervativizmus*, *illiberalizmus*, *autokrácia, diktatúra* és *despotizmus*. Mi is azt írtuk, hogy a történelem nem egyirányú folyamat, s ezen belül a liberális demokrácia sem szükségszerűen tartós állapot. Tény, hogy egyes posztkommunista országokban, az 1990-ben még liberális rezsimek helyét illiberális politikai erők foglalták el. Ezek közül egyesek azután autokráciává alakultak. De van út „visszafelé" is. Több helyütt az illiberális rendszerek el tudtak mozdulni konzervatív, vagy akár liberális irányba is. Számunkra nyilvánvalóan most a magyar helyzet megértése a legfontosabb, de e sorok írásakor (2022 februárjában) még nem előre jelezhető, hogy az áprilisi magyar választásokon megszilárdul-e az orbáni illiberalizmus (vagy akár autokrata fordulat is vesz), vagy esetleg újra teret nyer a liberalizmus, illetve a konzervativizmus.

Volt, van és lesz-e szuverén ukrán állam?

De se Fukuyama, se Huntington és mi magunk sem tulajdonítottunk különösebb jelentőséget a szuverenitás és a külvilághoz való kapcsolódás kérdésének. Márpedig a világtörténelem iránya napjainkban éppen ebben a dimenzióban vett új irányt. Mint arról a világ egyik napról a másikra váratlanul értesült, Putyin – illetve formálisan az orosz törvényhozás – két, Ukrajna területén orosz ügynökök által létrehozott és senki által el nem elismert miniatűr bábállamot, Luhanszkot és Donyecket szuverén államként ismert el. Őszintén szólva, ezt a két Bács-Kiskun megyényi területtel bíró államot, melyek államformájukat tekintve önmagukat „népköztásaság"-nak deklarálták, s amelyet 8 éven át (!) senki sem ismert el, még a putyini Oroszország sem, mi magunk leginkább valamiféle abszurd véletlen csinálmánynak gondoltuk.

A vazallus államok szuverenitásának elismerését követően egy pár nappal Putyin még ennél is tovább ment: kétségbe vonta, hogy Ukrajna szuverén állam. Nemcsak a jövőre vo-

1 A tanulmány első megjelenési helye *Élet és Irodalom* 2022. március 11.

natkozóan, de múltba visszatekintve is. 2022. február 23-án pedig (árulkodó módon a Vörös Hadsereg születésnapján) Oroszország szabályos háborút indított Ukrajna ellen – megtámadva azokat a területeket is, amelyekre vonatkozóan Ukrajna szuverenitását formálisan 8 éven át Moszkva sem kérdőjelezte meg.

Putyin két fontos érvvel hozakodott elő. Az egyik *történelmi,* a másik *nyelvi-kulturális.* Szerinte Ukrajna sohasem volt Oroszországtól független állam, határait a Szovjetunió fennállása idején önkényesen vonták meg. Továbbá: a térségben az orosz nyelv és kultúra domináns, ezért egy olyan ukrán kormány, amelyik ezt nem fogadja el, az nem képviseli a népesség jelentős részét, *ergo* nem tekinthető demokratikusnak, és *ezért* nem méltó a szuverenitásra. Putyin persze tudatosan csúsztat, hiszen amit Ukrajnáról mond, az áll az egykori szovjet birodalom legtöbb, 1991-ben szuverénné vált államára is. Másfelől viszont, az orosz érvelés nem példanélküli. Igen sok afrikai állam határai vitathatók és vitatottak is. Tény, hogy ezen államok határait gyakran korábbi gyarmatosító nagyhatalmak határozták meg.

Ahhoz, hogy megértsük mi változott most, fel kell idéznünk a szuverenitás fogalmának a külkapcsolatok szempontjából értelmezett definícióját. Az az állam szuverén, melynek a szuverenitását más szuverén államok *feltétel nélkül* elismerik. Az elmúlt négy hónapban Oroszország nagy hangerővel és közel 200 ezer katona felvonultatásával – minden korábbinál erőteljesebb módon – a külvilág értésére adta, hogy nem ismeri el Ukrajna jogát ahhoz, hogy belépjen a NATO-ba, holott Ukrajna függetlenségének kikiáltásakor, 1991-ben az akkori orosz elnöknek, Jelcinnek még nem voltak ilyen fenntartásai. Akkor Oroszország elfogadta az Ukrajna egész területén bonyolított népszavazás eredményét is, miután a Krímben szavazó polgárok 54%-a az Ukrajnához való tartozás mellett állt ki és csak az ottani népesség 42%-a szeretett volna Oroszországhoz tartozni. Mi több, még bőven a Szovjetunió fennállása idején, 1975-ben a Helsinki Záróokmányt a Szovjetunió is és a kelet-európai szocialista országok is aláírták, és ezzel megerősítették az ENSZ Alapokmányában is szereplő doktrínát, a „szuverén egyenlőség" elvét, amely minden államot feljogosít arra, hogy ne csak a külpolitikai irányvonalát határozza meg szabadon, de azt is, hogy milyen szövetségi rendszerhez csatlakozzon.

A Krím-félsziget történelme is kínál nyomós érveket Putyin „történeti" hivatkozásával szemben is. A Krím bő 200 évvel ezelőtt az Ottomán Birodalom egyik autonóm, soknyelvű és sok nemzetiségű tartománya (*kanate*) volt. Az 1785-ös népszámlálás még a lakosság 84 százalékát tatárnak mérte, s csupán 2.2 százalék volt az oroszok aránya. Még 1897-ben is nagyobb volt a tatár népesség, mint az orosz. Amikor 1783-ban Oroszország háborút nyert törökök ellen, akkor Krímet a cári rezsim annektálta. Csakhogy, 1921-ben, a Szovjetunió megalakulásának folyamatában a Krímet az Alkotmány autonóm szovjet, szocialista köztársaságnak ismerte el, ami még mindig többnyelvű és többetnikumú volt, bár akkor már az orosznyelvű népesség volt a legjelentősebb. 1946-ben a Krím egyik még mindig fontos etnikai csoportját, a tatárokat (tatárok még akkor is a népesség 20 százalékát alkották) *en bloc* (mintegy 230 ezer embert) Szibériába száműztek. Jórészük elpusztult (bár erről rendes adatok nincsenek), ezért az ukrán kormányok a szovjet történelem eme sötét fejezetére gyakran mint népírtásra hivatkoznak – teljes joggal. Ekkor a határokat és a térképeket is újra rajzolták. A krími területek, a romániai magyar megyékhez hasonló jogosítványokkal az Orosz Föderáció egyik „oblaszty"-ává (területévé) degradálták. A külvilág – és feltehetően az orosz közvélemény számára is váratlanul – 1954-ben Hruscsov a krími területet Ukrajna részének ismerte el. Máig nem tisztázott,

hogy ezt mennyire motiválta Hruscsov ukrán nacionalizmusa, vagy a tatárok elleni rémségek miatti bűntudata. Hruscsov ukrán származású volt, erős ukrán akcentussal beszélt egész életében, de egyben ő volt az első szovjet vezető, aki a sztálinizmus szörnyűségeire rámutatott). A félszigetet Ukrajnához csatoló szovjet állami indoklás a Krím és Ukrajna kulturális hasonlóságára, szoros gazdasági kapcsolataira, ezen belül pedig arra hivatkozott, hogy akkor még nem volt szárazföldi összeköttetés a Krím és az Orosz Föderáció között.

De mindezt mostanáig, főszabályként véve felülírta a nemzetközi „rend" értéke. Ha távolról sem mindenki, de a fejlett és gazdag országok többsége – a Szovjetuniót, majd az utódállamként létrejött Oroszországi Föderációt is ideértve – elfogadta, hogy ha bárki történeti érvekre hivatkozva kívánja újra tárgyalni az államok közötti határokat, akkor az bizonyosan végnélküli, háborús konfliktusokkal is járó vitákra vezet. Ezért a legtöbb ország (különösképpen maga Ukrajna) a Krím félsziget 2014-es elfoglalását is az ukrán szuverenitás megsértésének tekintette, s azt nem fogadta el legitimnek. Fontos részletkörülmény, hogy így gondolja ezt a jelenlegi török politikai vezetés is, amely azon az alapon szól bele az orosz-ukrán vitába, sőt támogatja a száműzetésben működő Krími Tatár Nemzetgyűlést (*Majilis*), hogy a krími tatárok az iszlám szunnita felekezetéhez tartoznak és kipcsák-török nyelvcsaládhoz tartozó nyelvük nem áll nagyon távol a beszélt török nyelvtől. A határok sérthetetlenségének elve tehát fontos és a nemzetközi konfliktusok rendezésekor mondhatjuk, hogy „domináns" megközelítés, de mégsem kizárólagos. Példa erre a Jugoszlávia szétesése és a független Koszovó megszületése, de ellenpélda az is, amikor a határok átrendezése az elitek közötti békés alkuban történt (lásd Csehország és Szlovákia békés szétválását 1993-ban). Sajnos Ukrajna ügyében nem ebbe az irányba mutatnak a folyamatok.

Szuverenitás, állampolgárság és demokrácia a történelemben

A mai értelemben vett modern állam évszázados küzdelmek során alakult ki. Az államnak kétféle monopóliumra volt és van igénye. Egyrészt az állam monopóliuma az *erőszak alkalmazása*. De ez nem kizárólag a fizikai *erőszak*ra vonatkozik (a rabszolgatartó is megölhette a rabszolgáit), de a jogi *kényszer*re is (a feudális úr megszabhatta a jobbágyainak a viselkedési normáit, s ha azt megsértették, büntethetett). A modern állam ezeket a monopóliumait földrajzilag meghatározott területen belül alkalmazza – szemben a monarchiákkal, melyeknek a határai nem fizikaiak. Az uralkodónak azok tartoznak engedelmességgel, akik az uralkodó alattvalói. Mára már feledésbe merült, de az utolsó Habsburg uralkodók, Magyarország királyai magukat történelmi hagyomány alapján – egyéb címeik mellett – Jeruzsálem királyának is neveztették, s ezt így tanították az iskolákban is.

Weber nyomán elmondhatjuk, hogy a feudális állammal szemben a modern polgári állam kialakulásában a *területiség*nek kitüntetett szerepe volt. Weber már 1914-ben felvetette a kérdést, hogy mi volt a középkorban a nyugati (főleg olasz) városok szerepe a modern társadalmak kialakulásában, amikor a „*Stadtluft macht frei*" gondolat történeti tartalmát kereste. Tény, hogy az európai középkorban számos város befogadta a jobbágysorból menekülőket, s ha őket bizonyos időn belül a feudális uruk nem kérte ki a várostól, akkor ők a város polgáraivá váltak.

A magukat szuverénnek tekintő államok kizárólagos jogot követelnek annak meghatározásában is, hogy *kik az állam polgárai*. Rogers Brubaker megkerülhetetlen szakmunkájában (*Citizenship and Nationhood in France and Germany*, 1998) különbséget tett a „vér- vagy etnikai alapú" és a területi elvre alapozott állampolgárság között. Érvelése szerint a véralapú állampolgárságot leginkább Németország alkalmazza. E felfogás szerint az az állampolgár, aki németektől származik, függetlenül attól, hogy hol született. Ez az eszme már a 19. században használatossá vált. Különösen fontos volt a hidegháború éveiben, amikor mindenkit, aki a Szovjetunióban vagy a vele szövetséges kommunista országban élt, de német származását be tudta bizonyítani, azt az NSZK-ban német állampolgárnak tekintették és be is fogadtak. Ugyanakkor a Németországban született nem német származásúaknak „honosítaniuk" kellett a német állampolgárságukat.

Franciaországban ezzel szemben mindenki, aki Franciaországban született francia állampolgár lehet. Ugyanez volt – s máig ez a helyzet – az Egyesült Államokban is. Az időbeli változásokat figyelve érdemes kitérni arra, hogy a német-francia összehasonlítás ennél egy fokkal bonyolultabb, és a magyar történelem értelmezése szempontjából is fontos. A Code Napóleon ugyanis 1804-ben még etnikai/kulturális alapon határozta meg az állampolgárságot, mert ezt megelőzően a francia forradalom során homogenizálni törekedett az etnikailag és nyelvileg korábban multikulturális Franciaországot. De tekintettel az egykori francia gyarmatokról beáramló népességre – gyakran más nyelvű, más vallású és más etnikumú emberekre gondolunk –, ez a kulturális-nyelvi állampolgársági meghatározás tarthatatlanná vált. Ez történt egyébként az Egyesült Királyságban és a növekvő bevándorlás miatt az Egyesült Államokban és Ausztráliában is.

Vannak többnyelvű, etnikailag és vallásilag többféle, multikulturális országok is – talán a legtöbb ország ilyen. Van, ahol ez működik, van ahol nem. India sokáig a multikulturális mintaállamnak számított, de Narendra Modi hatalomra jutásával (2014) kirobbantak a vallási ellentétek, egyes államokban a hindu hatóságok még a muzulmánok állampolgárságát is kétségbe vonják. Az állampolgárság adományozásának kérdése erősen vitatott téma Magyarországon is. A konzervatívok és a jobboldaliak hajlamosak a „nemzetet" nyelvi alapon meghatározni. A Fidesz-nek sikerült ezt az elvet jogerőre emelni. A szomszédos államokban élő magyar nyelvűeknek nemcsak magyar útlevelet kínáltak (ezt 1 millióan el is fogadták), de lehetővé tették, hogy a magyarországi választásokon szavazzanak is. Országonként változik, hogy a külföldön élő állampolgárok szavazhatnak-e. Ausztráliában csak azok szavazhatnak, akiknek állandó lakásuk van Ausztráliában, de az Egyesült Államok minden állampolgára, bárhol is él, szavazhat az országos választásokon – akár levélben is. A magyar állampolgársági-választójogi törvény azért rendkívüli – talán példa nélküli –, mert nemcsak állampolgárságot ad azoknak, akik a nem a mai Magyarországon születtek, itt soha nem éltek, de azok is szavazhatnak, akiknek nincs magyarországi lakóhelyük. Ez olyan, mintha minden zsidó, aki se nem született, se nem élt Izraelben, de ott lakása sincs, szavazhatna az izraeli választásokon.

A gyakorlatban egy állam nem azért szuverén, mert az állam határait, illetve törvényeit illetően valamikor a múltban demokratikus megegyezés történt. Sok – talán a legtöbb – állam, amelyet manapság gondolkodás nélkül szuverénnek tekintünk, belső rendjét tekintve diktatórikus vagy akár despotikus (pl. Kuba, Észak-Korea, Mianmar vagy Szaúd-Arábia). Kína szuverenitását is nehéz kétségbe vonni, bár a Föld legnépesebb államának semmi (vagy szinte

semmi) demokratikus legitimációja nincs. Kína a liberális demokráciák kritériumai szerint aligha tekinthető „jogállamnak". Sem a Mao-i korban, sem az 1976 utáni időszakban nem rendeztek soha szabad és tisztességes (*fair*) választásokat. Ennek ellenére a kínai állam a maga, nem-legitim módon meghozott törvényeit többnyire betartja és betartatja. Ezt nagyon fontos hangsúlyozni mert egyes államok antidemokratikus, emberi jogokat sértő, a demokráciák jogrendjével össze nem egyezhető törvényeiket azzal védik, hogy államuk szuverén, s abba más államoknak nincs joguk beleszólni. Eddig csak azt állítottuk, hogy a szuverenitás fontos elvi adalék a világbéke fenntartásához, de el kell ismernünk azt is, hogy a szuverenitás gyakran zsarnoki rendszerek önigazoló ideológiája. Érdekes, hogy annak idején még a hitleri Németország szuverenitását sem igen vonták kétségbe, bár antihumánus, rasszista és szexista törvényeket hoztak. Háború akkor tört ki, hat évvel Hitler hatalomra jutása után, amikor Németország megsértette Lengyelország határait és elfoglalta az ország egyik felét (a másikat Sztálin „kapta"). Arra is sok fontos példát lehet felhozni, hogy a demokratikus államok nemzetközi közössége – miközben egy percig sem vitatja egy nem-demokratikus állam határait vagy belső törvényeit –, autokráciák, diktatúrák és despotikus országok esetében elfogadhatatlannak tartja annak fegyverkezési programját (mint ahogyan az a kubai rakétaválság vagy az iráni atomfegyverkezési program esetében történt).

A nyelv és a vallás jelentősége

Visszatérve cikkünk kiinduló pontjához, az orosz-ukrán konfliktushoz, nem kerülhetjük meg azt a tényt, hogy a Krím elfoglalásának és akár egész Ukrajna orosz bekebelezésének nyelvi indokai is vannak. Megint csak kétségtelen, hogy a nyelv és a vallásnak van „nemzetalkotó" jelentősége. De a nyelv és a nemzeti identitás nem feltétlenül azonosak. Közvélemény kutatások szerint Ukrajnában vannak sokan, akik ugyan orosz anyanyelvűek, de magukat inkább ukránnak tekintik (ilyennek tűnik az állam jelenlegi elnöke, az orosz anyanyelvű Volodimir Zelenskij is). Az egykori Jugoszláviában is vannak olyan utódállamok melyeknek a nyelve szerb. Ezzel együtt a nemzetközi diplomáciában általánosan elfogadott elv, hogy egy szomszédos állam határain átlépni, csak azon az alapon, mert a határhoz közel álló területen a „mi nyelvünket beszélik", a szuverenitás súlyos megsértése.

További problémát okoz, hogy miként határozzuk meg a „nyelvet". Vajon van-e ukrán nyelv, vagy az csak az orosz egy tájszólása – ez fontos érv lehet Ukrajnának az orosz birodalomhoz csatolásában. A Joszip Broz Tito által irányított jugoszláv („délszláv") állam sem ismerte el az elkülönült horvát nyelvet: az egységes szerb-horvát nyelv volt az elfogadott „tudományos" álláspont. Amikor a szerbek jó részének az ellenkezése ellenére Horvátország magát szuverén államnak próbálta elismerni, erőfeszítéseket tettek a horvát nyelv sajátosságainak a hangsúlyozására. Ugyanez történt a cseh és szlovák nyelv esetében Csehszlovákia felbomlása után. A nyelv nemzetalkotó szerepe Magyarországon is nagy szerepet játszott. A felvilágosodás hatására a Habsburgok már a 18. században felismerték, hogy modern tudomány és politika latin nyelven nem művelhető, s közös nyelvnek – nem meglepő módon – a németet tartották. Ez azonban ütközött a magyar nacionalizmussal, így 1844-45-ben a magyar diéta a magyar királyság hivatalos nyelvévé a magyart deklarálta, holott a magyar anyanyelvűek

az ország lakosságának a kisebbségét alkották. Ez ellen a más anyanyelvűek – főleg a horvátok – erősen tiltakoztak, de mindez feszültséggel teli kérdéssé akkor vált, amikor az iskolai oktatás nyelve lett vita tárgya.

A nyelv mellett a vallás is „nemzet-alakító" tényező. A horvátok nemcsak más nyelvet beszélnek, mint a szerbek, de többnyire római katolikusok, míg a szerbek ortodox keresztények. A bosnyákokat csak az különbözteti meg a szerbektől, hogy ők viszont muzulmánok, jól lehet szerbül beszélnek. Ennek van jelentősége Ukrajnában is, hiszen Nyugat-Ukrajna – a leginkább oroszellenes része az országnak – római katolikus a keleti ortodoxokkal ellentétben.

Nemzeten belüli és nemzetek feletti szuverenitás

A szuverenitás egy további vitás területe a szövetségi államok jogalkotási joga egy államszövetségen belül, illetve a tagállamokon belül. Ez a kérdés – úgy-ahogy – meg van oldva az Amerikai Egyesült Államokban vagy a Német Szövetségi Köztársaságban. Mindkét országban van az államszövetség egészére érvényes alkotmány, de a tagállamok is hozhatnak saját törvényeket, ha azok nem mondanak ellent a közös alkotmánynak. Az USA-ban például vannak államok, ahol még a halálbüntetés is megengedett (s gyakran alkalmazott), mert ezt direkt az alkotmány nem tiltja. Manapság nagy vita kérdése, hogy lehetséges-e, szükséges-e egy föderális választási törtvény, ami nem engedi meg, hogy a tagállamok olyan választási szabályokat hozhassanak, melyek korlátozzak a kisebbségek szavazati lehetőségét. Németországban is vitatott, hogy a tagállamoknak mennyiben kell betartaniuk azt a rendelkezést, amit a berlini szövetségi kormány hoz, és a Covid elleni védekezés nevében korlátozza az egyéni szabadságjogokat. Oroszország esetében – mint ahogy erre fentebb utaltunk – az állam elnevezése arra utal, hogy jogilag egyenlő államok szövetségéről (föderációjáról) van szó, de a valóság ettől olyan távol áll, hogy az egész kérdés még vita tárgyát sem képezi az orosz politikában.

A szuverenitás kérdésének váratlan középpontba kerülése különleges módon kapcsolódik az Európai Unión belüli viták megoldásához. Tudva levő, hogy az EU-nak nincs alkotmánya. Ami van, a Lisszaboni Szerződés, az pusztán egy implicit megegyezés, hogy mit kell „európai normáknak" megfelelő választójogi vagy igazságszolgáltatási rendszernek tekinteni. Az ezzel kapcsolatos vitákat az Európai Bíróság dönti el, ám a bíróság döntései ellen fellépő tagországok (jelen esetben éppen Magyarország és Lengyelország) nem teljesen alap nélkül hivatkoznak arra, hogy a bíróságoknak nem dolga a törvényhozás. Tehát európai alkotmányra lenne szükség, ami ellen viszont sok tag ország lázadozna, mert szuverenitásuk csorbításaként élnék meg. Ez igaz is: egy szövetségi államrendszerben a tagállamoknak le kell mondaniuk szuverenitásuk egy részéről. Ezért van az, hogy egyes EU-s tagállamok ellenzik az Európai Egyesült Államok vízióját. További problémát jelent az EU-ban, hogy nem világos a törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztása. Bár az Európai Parlament hozhat törvényeket, de az Európai Tanács (az állam- és kormányfők testülete) akár egyetlen ország vétójával megtagadhatja annak végrehajtását. Lehet-e ezek után az EU-t demokratikus szövetségnek nevezni?

Elemzés vagy értékválasztás?

A társadalomkutató feladata az elemzés és nem az ítélkezés. Max Weber nyomos érve: a társadalomkutató dolga nem az, hogy megmondja, hogy mit kell az embereknek csinálni, feladata azt feltárni mit csinál*hat*nak. Normális körülmények között az elsődleges feladat a tények feltárása, s az abból következő etikai-politikai döntési alternatívák bemutatása. Ezután a polgárok döntik el demokratikus módon, hogy melyik alternatívát választják. De most nem ilyen időket élünk.

Nemcsak a demokrácia elvei sérültek mindkét országban az elmúlt három évtizedben, Oroszország és Ukrajna gazdasági teljesítménye is katasztrofális volt. Sokan mondják, hogy Ukrajna Európa egyik legkorruptabb országa. Való igaz. A Transparency International (TIi) listáján Ukrajna a 122. helyen áll. De Oroszországot még hátrábbra sorolja a TI (136.). Az oroszok nyilvánvalóan durván megszegik a nemzetközi jogot, ahogy a Szovjetunió is gyakran hivatkozott arra, hogy embertelen intézkedéseit szuverén államként hozta, abba másnak nincs beleszólása. De tény az is, hogy az elmúlt három évtizedben saját szuverenitására való hivatkozással az ukrán állam sem viselkedett fair módon saját kisebbségeivel – az oroszokkal, a beloruszokkal, a lengyelekkel és a magyarokkal, vagy éppenséggel a krími tatárokkal. De ez mégsem érv arra, hogy Moszkva megtiltsa Ukrajnának – akár most, akár egy későbbi időpontban – hogy csatlakozzon a NATO-hoz és az EU-hoz. Mi több, elvben az sem zárható ki, hogy Ukrajna „visszatérjen" az orosz birodalomba. Erről azonban Ukrajna állampolgárainak kell döntést hozniuk, és nem egy másik országnak, és nem egy Kijevtől 900 kilométerre fekvő NATO- és EU-tagország biztonságos határai mögül szemlélődő társadalomkutatónak.

Ez persze – mi is tudjuk – csak nagyon elvont válasz. Ha az ukrán közvélemény megosztott, akkor sem egy parlamenti döntés, sem egy népszavazás nem jelent garanciát a tisztességes, méltányos és gyors döntésre. Anglia és Skócia, Spanyolország és Katalónia esete a példa arra, hogy az etnikai konfliktusok kezelésére nincs biztos recept – akármilyen látványosan is halad előre a világ a globalizáció folyamatában.

FAJOK? ETNICITÁS, RASSZIZMUS

Fajok? Etnicitás és rasszizmus

Ki a rasszista?

Orbán Viktor 2022. július 23-i Tusnádfürdőn felolvasott – tehát előre megírt és vélhetően többekkel is egyeztetett – programadó beszédének *a fajok keveredésére* vonatkozó eszmefuttatásai okkal és előre borítékolhatóan felháborodást váltottak ki a liberális demokrácia hívei körében Magyarországon és szerte a világban.[1] Ami ott elhangzott, az – hogy stílusosan fogalmazzunk – *Schwarz auf Weiß* rasszista, náci beszéd volt. Csakhogy, sem társadalomkutatóként, sem köznapi emberként nem csukhatjuk be a szemünket. Nem mondhatjuk – az ismert magyar történelmi szófordulatra hajazva –, hogy „boszorkányok pedig nincsenek"; vagyis azt, hogy nem léteznek egymástól láthatóan erősen különböző népcsoportok, „s mivel ilyenek nincsenek, ezért róluk semmiféle említés ne essék". Még a világ legerősebb és legbefolyásosabb demokráciájában, a 235 éves alkotmányára méltán büszke Egyesült Államokban is élő probléma a feketék hátrányára megvalósuló faji megkülönböztetés, és ezt ekként is emlegetik (*racial discrimination*).

Előre bocsátjuk cikkünk végkövetkeztetéseit:

1. Az emberiségen belül egymástól egyértelműen és szisztematikus módon megkülönböztethető fajok nincsenek, de van számos etnikai csoport, melynek tagjai külső jegyek alapján és/vagy nyelvi kulturális ismérvek szerint jól érzékelhetően különböznek egymástól.
2. Az „etnikailag homogén" nemzet fogalma, amit Orbán már régóta használ, Magyarországra nem érvényes, és mint elemzési fogalom nem is hasznos.
3. Az a jó társadalom, ahol mindenki eldöntheti, hogy melyik etnikai csoportba (vagy csoportokba) tartozik. A multikulturalizmus pozitív fejlemény.
4. Miután fajok nincsenek, a fajok keveredéséről beszélni értelmezhetetlen badarság. „vérkeveredés"-ről elmélkedni még inkább az. Ámde, miután nem a gólya hozza a gyereket, a tudatos párválasztásnak van befolyása az utódok génállományára. Pl. egy átlagosnál magasabb férfi és egy átlagosnál magasabb nő utódai nagy valószínűséggel szintén magasak lesznek.
5. Tekintettel arra, hogy angolul, németül (és bizonyára más európai nyelvekben is) a *race*, és a *Rasse* szavak magyar megfelelője a „faj", csak zavart okozhat az, ha magyar nyelvű

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2022. 10. számában. Ennek a tanulmánynak a lényegesen rövidített változata megjelent az *Élet és Irodalom* 2022. évi 32. számában „A fajok keveredéséről – komolyan" címmel.

mondatkörnyezetben a „rassz” kifejezést használjuk. Ezt célszerű kerülni, mind a tudományban, mind a közbeszédben.

6. Attól, hogy nincsenek sem fajok, sem rasszok, rasszisták még létezhetnek és léteznek is.

Rasszista az, aki a különféle etnikai csoportok keveredésében valami különlegesen jót vagy különlegesen rosszat lát, s aki ezt a keveredést, politikai erővel, hatalmi szóval vagy akárcsak saját szavazatával akadályozni vagy éppenséggel erőltetni kívánja. Amerikában egy tipikus rasszista ilyeneket gondol és mond: „nem szavazok Obamára, mert néger”. Vagy épen fordítva: „azért szavazok Obamára, mert fekete bőrű.” A tusnádfürdői beszédében Orbán az európaiak és az Európán kívül születettek keveredését kárhoztatta: „Van az a világ, ahol az európai népek összekeverednek az Európán kívül érkezőkkel. Na, az kevert fajú világ. És vagyunk mi, ahol Európán belül élő népek keverednek össze egymással: mozognak, munkát vállalnak, meg átköltöznek. Ezért például a Kárpát-medencében mi nem vagyunk kevert fajúak, hanem egész egyszerűen a saját európai otthonában élő népeknek vagyunk a keveréke. (...) Egymással hajlandóak vagyunk keveredni, de nem akarunk kevert fajúvá válni, ezért harcoltunk Nándorfehérvárnál, ezért állítottuk meg a törököt Bécsnél”.[1] A nem is túl távoli jövőről pedig Orbán ilyeneket mondott: „a hozzánk érkező keresztényeket valahogyan be kell fogadnunk (...) de akiket meg nem akarunk beengedni – Schengen ide, Schengen oda –, a nyugati határainknál majd meg kell állítani.”

A fajok rivalizálása

Biológiai összefüggésben a „faj” szó Arisztotelész óta használatos. Darwin fellépéséig (*A fajok eredete*, 1859) a faj leíró természettudományi fogalom volt, az élőlények különböző csoportjainak sajátosságait volt hivatott rendszerezni. A darwini megközelítés újdonsága abban rejlett, hogy ő a fajok egymás mellett élését és egymással folytatott harcát az evolúció, a fejlődés paradigmájának rendszerébe ágyazta bele. Ezt a harcot csak a fejlődésre képes fajok élik túl, vagyis – leegyszerűsítve – megjelent a fejlődésre képes és képtelen fajok megkülönböztetése. A dinoszauruszok kipusztultak, az emberszabású majmok, majd a különféle előemberek és „végül” a *homo sapiens* diadalmaskodott. Ez igaz. De ez nem egy lineáris folyamat volt. A legújabb genetikai kutatásokból tudjuk, hogy az Eurázsiai kontinensen, úgy 50-60 ezer évvel ezelőtt, az Afrikából betelepülő, mai értelemben vett modern emberek (*homo sapiens)* keveredtek az itt élő neandervölgyi és gyenyiszovai népcsoportokkal és életképes utódokat hoztak létre. Vagyis majd minden Földön élő mai emberben van neandervölgyi és gyenyiszovai gén is – nem csak a *homo sapiens* örökítő anyaga. A modern orvostudomány egyik szakterülete, a populációs genetika azt is feltárta, hogy ennek a sok tízezer évvel ezelőtti fajkeveredésnek ma is objektíve mérhető következményei vannak arra nézve, hogy az eltérő genetikai örökséggel rendelkező mai emberek milyen valószínűséggel kapnak meg bizonyos betegségeket.

1 Ez egyszerűen nem igaz. Bécs 1683-as ostrománál Thököly és a kurucok nem a pápa által összeverbuvált keresztény szövetség, hanem a támadó oszmán fél szövetségesei voltak. S bár Thököly csapatai nem vettek részt Bécs ostromában, a magyar főurak túlnyomó többsége élelemmel és fegyveresen is támogatta a törököket.

Darwint Marx sem tudta megkerülni. Az emberi történelem osztályharcai kétségtelenül gondolati rokonságot mutatnak a fajok és a fajokon belüli rivalizálással. Marx még azzal is kacérkodott, hogy *A tőkét* (1867) a maga korában is elismert angol természettudósnak ajánlja. Végül nem tette, de két helyen is hivatkozott rá, és művének egy példányát egy tiszteletteljes és egyetértő dedikációval 1873-ban elküldte neki. Az más kérdés, hogy a Darwin *A tőkét* nem olvasta, és alkalmanként inkább bíráló megjegyzéseket fogalmazott meg a marxi eredetű gondolatok kapcsán. Az viszont igaz, hogy Darwin ismerte és egyetértéssel interpretálta az angol demográfus Robert Malthus túlnépesedési elméletét (*Tanulmány a népesedés törvényéről* 1798), amit viszont Marx semmire sem becsült.

Napjainkban, tudományos evidencia, hogy a ma élő emberek, az a 8 milliárd ember, akik benépesítik a Földet, egyetlen fajhoz tartoznak. De mivel ezen belül az egyes népcsoportok eltérnek egymástól bőrszín, testalkat, magasság, testszőrzet, arcberendezés, stb. szerint, az azonosságok mellett a különbségek is nyilvánvalóak mindenki számára. Ezen belül a legfontosabb, a bőr színe morfológiai jelenség. Biológiai következménye nincs, de összefügg genetikai tényezőkkel is.

Mint erről mindjárt szó lesz, a „faj" fogalma 1945-től Európában a Holokauszt következtében kompromittálódott ugyan, de az USA-ban és sok más nem európai országban a faj fogalma jogi és köznapi értelemben egyaránt továbbra is használatos. Az ENSZ angolul írott dokumentumai a faj szerinti megkülönböztetést ugyan tiltják, de ezzel implicit módon elismerik, hogy mégiscsak többféle emberi faj él egymás mellett. A faji megkülönböztetés fogalma bekerült az NSZK 1949-ben – nyilván amerikai irányítással – született alkotmányába, a *Grundgesetz*be is. Csak most, a szociáldemokrata–zöld–liberális kormánykoalíció idején került napirendre, hogy kivegyék a *Rasse* szót az Alaptörvényből. Más országokban, ahol ugyanez a helyzet – például Magyarországon –, ez még fel sem merült.

Mi több, saját önazonosságuk szempontjából emberek tíz és százmilliói számára ezek a különbségek nem csak létező tények, de meghatározó fontosságúak – akárhogyan is nevezik ők maguk vagy a környezetük ezeket a különbségeket. Ez azután alapvetően befolyásolja a párválasztást is. És máris ott vagyunk a „fajok keveredésénél", amiről Orbán beszél. Talán érthetőbb lenne emberi alfajokról beszélni, de a morfológiai különbségek – például a különböző bőrszín – nem indokolják azt a megkülönböztetést, mely a különféle etnikumoknak alacsonyabb vagy magasabb intellektuális képességet, fokozottabb túlélési képességet, magasabb termékenységet tulajdonít, s ennek alapján károsnak tartja az etnikumok közötti keveredést.

Még egy utolsó gondolat a biológiáról. Igen, lehet azt mondani, hogy a bőr színe valamilyen értelemben biológiai jeleség. Csak éppen, ha nem lenne diszkrimináció, akkor ennek a különbségnek nem lenne társadalmi jelentősége, mint ahogyan a szem vagy a haj színének, vagy az egyének vércsoportjának sincs. A mai japánok zöme allergiás a tejre, mert ezer éve nem ittak tejet, az ausztrál bennszülötteket vagy amerikai indiánokat megöli az alkohol, mert az európai „migráns"-ok (értsd rabszolgatartók) inváziója előtt évezredekig nem ittak alkoholt.

Egyébként abban sincs tudományos közmegegyezés, hogy hány féle etnikumot indokolt megkülönböztetni. Az európai konvenció földrajzi alapon négy *nagyrasszt* különböztet meg: ausztraloid, negrid, mongoloid, és europid nagyrasszokat. Az 2020-as amerikai népszámlálásban öt fajt (*race*) különböztettek meg: 1/fehérek, 2/feketék, afroamerikaiak, 3/ázsiaiak,

4/amerikai indiánok, alaszkai bennszülöttek, 5/ hawaiiak, egyéb csendes óceániak. A faji besorolás önbevalláson alapult és 2000 óta egynél több fajt is megnevezhet a válaszadó A fehéreken kívüli legnagyobb „alfajjal", a latinók-kal (2020-ban ők adták az amerikai népesség 18,7 százalékát) nem tudnak mit kezdeni a demográfusok. Ezeknek egy része fehér bőrszínű, tehát „ránézésre" nem lehet azonosítani, ezért őket nem fajnak (*race*), hanem etnikai csoportnak nevezik.

További bonyolító tényező, hogy az egyes népcsoportokra „jellemző", szabad szemmel is jól nyomon követhető különbségek akár egy vagy két generáción belül is elhalványulhatnak vagy ellentétjükre fordítódnak. Az alacsony termetűnek gondolt mai kínaiak 10-20 centivel is magasabbak, mint szüleik, mert olyan sokat javult a táplálkozásuk. Vagy éppen ellenkezőleg, a rezervátumokban élő indiánok vagy az Amerikában élő mexikói bevándorlók krónikusan elhízottakká váltak a helytelen táplálkozás következtében. Könyvtárnyi szakirodalom bizonyítja, hogy a termékenységi adatok sem különböznek az egyes népcsoportok között. Az általános életszínvonal emelkedésével és ezen belül az iskolázottság kiterjedésével a világ minden országában meredeken csökken a nők termékenysége. Szinte csak ez a két tényező számít, semmi más, még a kulturális-vallási különbségek sem. Ez még az arab/muszlim világra is igaz. Noha az kétségtelen hogy a nagy világvallások között a muszlim nők termékenysége még mindig a legnagyobb, de ez folyamatosan csökken: az 1995. évi 4,3-ról 2015-re 2,9-re esett vissza a gyermekszám. Iránban – például –, ahol a vallási vezetők nagyon erőteljesen beavatkoznak a nők életébe, az átlagos gyermekszám az 1984. évi 7,0 szintről mára 1,7-re zuhant vissza[1]

A faj fogalmának használata a mindennapok kontextusában

Az angol nyelvben társadalmi csoportok fajokként történő leírása először a 16.-17. században jelent meg. A brit gyarmatbirodalom terjeszkedésével szükségesség vált a birodalomban élő különféle népek megkülönböztetése, s erre – ma már mondhatjuk elég szerencsétlenül – szintén a „faj" kifejezést kezdték használni. Voltak tehát – egyfelől – az erőforrások és a pénz felett rendelkező fehérbőrű britek, akik hazájukból elköltözve, a meggazdagodás reményében vagy állami rendelésre Indiába, Ausztráliába vagy Afrikába költöztek. Másfelől pedig – mindenki más őslakos volt (például az aboriginek Ausztráliában vagy bárki más, aki valamely Anglián kívüli országból települt be. Ez az ártatlannak tűnő, „maszatos" definíció a maga korában sem volt annyira ártatlan. A legkevésbé Amerikában, ahol az angol gondolkodás mintájára a társadalmat ugyancsak különböző „fajokra" osztották. A társadalom törzsét a WASP-ok (*White Anglo-Saxon Protestant*), a fehérbőrű, angol származású protestánsok alkották a „másokkal" szemben. Már az angliai szóhasználatban is megjelent az „alacsonyabb" és „magasabb" rendű fajok rémsége, ahonnan néhány gondolati ugrással el lehetett oda jutni, hogy a „fajok tisztaságára" kell törekedni, mert a fajok keveredése biológiai értelemben szükségszerűen a domináns faj hanyatlásához vezet. Egyébként az angol gyarmatosítás egy más vonatkozásban is különbözött a spanyol/portugál/belga gyarmatásításól. A brit gyarmatokon,

1 *The Economist*, 2022. augusztus 20.

például Indiában, ugyan a népeség nagy többsége nem lett angol, de létrejött egy angol típusú adminisztráció, széles körben elterjedt az angol nyelv és kultúra, ami lehetővé tett egy más gyarmatokhoz képest kevésbe véres (részleteiben esetként akár még demokratikusnak is nevezhető) kormányzati rendszert a függetlenség kivívása után.

Az Egyesült Államokban volt két olyan etnikum, melyeket látszólag okkal „alacsonyabb rendű" fajnak lehetett nevezni: a rabszolgaként erőszakkal betelepített feketékről és a gyarmatosításkor nem teljesen kipusztított amerikai indiánokról volt szó. Ezekkel a két etnikummal szemben a „fajkeveredés"-sel kapcsolatban szigorú törvények, s még annál is kegyetlenebb társadalmi gyakorlat volt érvényben. Mindkét népcsoport esetében ezeket a jogokat és tiltásokat faji alapon, kvázi biológiai ismérvek alapján határozták meg. Ez különösen érdekes volt az afrikai-amerikaiak esetében, mely csoportba a fekete bőrszínűeket sorolták be. Igen ám, de számottevő volt a fekete-fehér kapcsolatokból született gyermekek száma. Bár nem kevés fekete férfit öltek meg azért, mert akár közös megegyezéssel is szexuális kapcsolata volt fehér nővel, ugyanez nem állt a fehér férfiakra. Nem kevés fehér férfi rabszolgatartónak volt gyermeke fekete rabszolgájától – bár azt többnyire nem fogadta el gyermekeként, de ez a fajta szexuális viszony társadalmilag a 19. század jó részében elfogadható volt. Voltak „feketék" tehát akiknek a bőrszíne nem volt különösebben, vagy egyáltalán fekete. Erre született az a meglehetősen abszurd amerikai sztereotípia, hogy akinek „egy csepp fekete vére van", az afroamerikai.

A bevándorlás és különböző társadalmi hátterű népcsoportok termékenysége nyomán napjainkban a fehérek az amerikai társadalom 61,6 százalékát jelentik – ez az arányszám 2010-ban még 72,4 százalék volt. Ez nem a feketék „túlszaporodása" miatt van így. A feketék arányszáma 12 százalék körül stagnál hosszabb idő óta – a spanyolajkúak és az ázsiai bevándorlók aránya nő. Ennek ellenére ezek az egyszerű számok elegendő muníciót adtak Donald Trumpnak, hogy bevándorlás ellenes kampányával 2016-ban sok szövetségi államban megszerezze a fehérek többségét veszélyben látó, fehér kétkezi munkások szavazatát, és őt válasszák meg az Egyesült Államok elnökének.

Ki a néger, ki a cigány?

Az etnikai csoportok egymástól elsődlegesen kulturálisan különböznek. Tanulmányunk bevezetőjében azt írtuk, hogy az a jó társadalom, ahol mindenki eldöntheti, ha akarja. hogy melyik etnikai csoportba tartozik. Ha nem akarja eldönteni, akkor viszont ne kényszerítsék, sőt ne is késztessék arra, hogy ezt eldöntse. Nagyon is helyénvaló, hogy Magyarországon a rendőrség nem tartja nyilván a bűnözök etnikai megoszlását, és az igazolványokba sem írnak be semmilyen etnikai azonosítót.

Vannak azonban olyan etnikai csoportok, melyek tagjait más etnikai csoportok tagjai „ránézésre" is azonosíthatónak" tartanak (fehér bőrszínűek, szőke hajúak, kékszeműek stb.). Vannak, akik azt választják, hogy az ily módon meghatározott etnikai csoporthoz tartozónak tekintik saját magukat. Ugyanakkor a kiváló harvardi szociológus, Mary C. Waters 1990-ben megjelent könyvében (*Ethnic Options, Choosing Identities in America*), okkal hívta fel a figyel-

met arra, hogy van egy etnikai csoport, amibe tartozás nem választás kérdése. Az amerikai feketéknek a bőrszínük miatt nincs választási lehetőségük. De ez nem pusztán egy biológiai adottság, az adott ország történelméből és szokásaiból is következik. Waters későbbi munkájában vizsgálta a Karibi szigetekről az USA-ba bevándorlókat. Kiderült, nagyon sokan meg voltak döbbenve, amikor őket Amerikában bőrszínük alapján feketének tekintették. A Karibi szigetek jórészén ez a megkülönböztetés nem, vagy alig létezik. Hasonló a helyzet több mint 200 milliós Brazíliában is. Ezekben a Holokauszt tapasztalata nélküli országban a faj (vagy a rassz) fogalmának kvázi biológia értelemben vett használata ma is általános, mert a fehérek, a feketék, az indiánok stb. keveredése generációk óta nagyon gyakori. Szó sincs arról, hogy ezt a keveredést ártalmasnak vagy megállítandónak gondolná a közvélemény, és több külön szavuk van arra, hogy hogy kiben mennyi a fekete, fehér, vagy indián eredet. A besorolás összefügg még az osztályhelyzettel is. Ha valakinek javul az osztályhelyzete, akkor mintegy kifehéredik (*whitening*). A magasabb társadalmi státuszú feketéket inkább tekintik önmagukat is fehérnek, és a környezetük is hajlik erre. Hasonlóan működik a kasztrendszer Indiában. A tradicionálisan magasabb rendű kasztok legfőbb jellemzője a fehér és a még fehérebb bőrszín.

A múltban, sok esetben még csak a bőr színéről sem volt szó, hanem csupán „másság”-ról”. A 19. században az Egyesült Államokban az íreket is egy külön fajnak tekintették, de állt ez a zsidókra, a szlávokra és az olaszokra is. Mindez megváltozott a 20. század második felére, amikor minden európai származású fehér fehérnek számított, és a többiek lettek a mások. Csakhogy a Dél-Amerikából Észak-Amerikába bevándorlók jelentős része fehér bőrű volt, így a latínók között a származás szerinti megkülönböztetés a nagyfokú összeházasodás miatt, „ránézés”-re már akkor is lehetetlen volt. Ez évtizedeken át fejtörést okozott a népszámlálásnak. 2000-ben történt egy nagy váltás: a korábbi, faji alapú megkülönböztetést (fehérek, feketék, ázsiaiak, indiánok) kiegészítették egy etnikai dimenzióval. A latinókra gondolva, akiknek a bőrszíne fehér is lehet, de kultúrájuk egyértelműen különböző, újabban mindenkinek kétféle önbesorolást kell elvégeznie. Önmagára vonatkozóan mindenki egy vagy több faj és etnikum között választhat, és akár mindegyikből többet is megjelölhet.

Ezzel párhuzamosan az is változott, hogy ki dönti el a szóban forgó szermély „faji” besorolását. Jó ideig ezt az Egyesült Államokban a népszámlálási kérdező biztosok vagy más „szakértők” döntötték el. A gyermek születésekor például az orvos vagy a bába döntötte el, hogy a gyermek fekete-e vagy fehér – a szülőket erről meg se kérdezték. Ma már a faji-etnikai besorolás önbevalláson múlik, a szülők, a megkérdezettek döntik el, hogy magukat vagy gyermekeiket minek tekintik.

Még az 1970-es években volt is erről egy érdekes jogvita az USA-ban. Egy negyvenes éveiben járó fehér nő elszánta magát arra, hogy külföldre utazzon (nem ritka az USA-ban, hogy sokan soha nem utaznak külföldre, elég nagy az USA maga). De ehhez útlevélre volt szüksége. Az útlevelet viszont csak születési anyakönyvi kivonat ellenében állítják ki. A hölgy visszament a kisvárosba, ahol született és kérte a születési anyakönyvi kivonatát. Abba viszont, legnagyobb megdöbbenésélre, az volt írva, hogy ő „fekete”. Ő magát mindig fehérnek gondolta, fehér családban nőtt fel, hogy lehetne ő fekete? Kérte javítsák ki a hibát az anyakönyvén. Erre a város nem volt hajlandó, ezért az asszony beperelte a várost. És a város nyert. Azzal érveltek, hogy amikor ő született, a bábának kellett eldöntenie a faj kérdését, s mert a bába

tudta, hogy valamikor a családjukban volt fekete, ezért őt az akkori szabályok szerint helyesen „feketének” minősítette.

Ez azért is érdekes, mert Magyarországon is évtizedek óta folyik a vita arról, hogy ki a cigány. A népszámlás – helyesen – nálunk is az önazonosítással dolgozik. A romák helyzetét vizsgáló kutatók viszont azzal érvelnek, hogy így alulbecsüljük a roma népesség számát és arányát. Ez biztos így van, de azt „szakértőkre” (rendőrökre, iskolai igazgatókra stb.) bízni, hogy melyik magyarországi intézmény kit tekinthet vagy kit tekintsen cigánynak, jogi, erkölcsi és számos praktikus ok miatt nagyobb hiba volna. Az önbesorolás alapján a magyar népesség 3 százaléka vallotta magát románnak (cigánynak). Kemény István és munkatársai szociológiai kutatásaik során abból indultak ki, hogy roma az, akit a környezetében élők annak tekintenek, hiszen ez vezet a diszkriminációhoz. Csakhogy *a* környezet megint csak egy határok nélküli, maszatos kategória. Így a magyar szociológusok is visszajutottak a szakértők megkérdezéséhez. Az iskola igazgatók, a rendőrök, a szociális munkások jó közelítéssel biztosan tudják, hogy kik is cigányok egy adott településen. Ezzel a módszerrel sikerült a roma népesség arányát jelentősen emelni – és vélhetően egy valóságközelibb számot kapni. A Debreceni Egyetem munkatársai által irányított, az ország összes településére kiterjedő, 2011 és 2013 között lezajlott adatgyűjtés szerint a teljes népességen belül akkor (vagyis bő 10 évvel ezelőtt!) 9 százalék volt a cigány népesség aránya. Ugyanakkor az önbesorolás szakértői besorolással való helyettesítése is problematikus. Egyrészt a szakértők – például a rendőrök – hajlamosak azokat cigányokkal tekinteni, akikkel valami problémájuk volt. És az is előfordul, hogy a szakértők éppen a sikeres cigányokat nem azonosítják romaként.

Egészen az 1920-as évekig a „faj” fogalmát az amerikaiakhoz hasonló „maszatos” módon használták Magyarországon is. A 19. században már írtak a „magyar faj”-ról, ez akkor a magyarul beszélő fehér bőrű emberekre vonatkozott, megkülönböztetve őket a horvátoktól, románoktól, szászoktól, sváboktól, szlovákoktól, a nem asszimilált zsidóktól és a cigányoktól (ld. *Ady Endre: A fajok cirkuszában*, *Szép, magyar Sors*). Pontosabb lett volna arról írni, hogy Magyarország ekkortájt egy soketnikumú, multikulturális társadalom volt. Ez a keveredés évszázadokon át nem csak hogy nem okozott problémát, hanem kifejezetten kormányzati cél volt, amit a magyar királyok aktív betelepítési intézkedésekkel támogattak. Mi több, mint azt Gerő András történész egy briliáns tanulmányban kimutatta, már az Árpád házi királyok is előszeretettel választottak maguknak szláv, német és bizánci „import-feleségeket” – persze nem etnikai vagy kulturális, hanem dinasztikus megfontolásból. Vagyis a magyar Árpád-házi királyokat többnyire nem magyar anya szülte. Nem volt ez másképp Európa más országaiban sem ezer éven át. A mai angol királyi ház pl. egyáltalán nem Windsor, hanem „*echte*” német, Szász-Coburg-Gothai.

Az 1920-as években a németországi nácizmus megjelenésével a helyzet drámaian megváltozott Európában, és nyilván megváltozott volna az egész világon is, ha Hitler világuralmi tervei megvalósulnak. Megjelent az „árja” fogalma, ami köznapi értelemben most már egy magasabbrendű fajt jelentett. Bár a náci ideológiában az árja fogalma szintén pontatlan volt és változott is, az nem volt kétséges, hogy a zsidók nem árják. Hitler és körei a legfőbb veszélynek a különböző fajok keveredését, elsősorban a zsidók és nem-zsidók házasságában látták. Az árja fajt – ha pontosak akarunk lenni – úgy is fel lehetett fogni, mint nem-zsidó, fehér

európait. Ebbe fogalmi modellbe a feketék eleve nem illeszkedtek bele. Néhány rövid évtized során változott a romák értékelése is. A kezdeti bizonytalankodás után – amikor a romák még árjának voltak tekintve, és üldözendőnek csak a más fajokkal vegyülő cigányokat nevezték meg, még nem volt szó a romák szisztematikus fizikai megsemmisítéséről. Kezdetben a nácik nem hirdették a nem-árják fizikai megsemmisítését – a cél csak az árja faj tisztaságának a megőrzése, a fajok keveredésének a megakadályozása volt. 1942 után azonban a „végső megoldás" a nem-árják legyilkolása lett. Ekkor a nem-árja fajok pusztítása már kiterjedt a zsidókon kívül a cigányokra, sőt a szlávokra is. S ha lettek volna nagyszámban feketék Európában, nyilván a feketék kiirtása is része lett volna a nácik ideológiájának és gyakorlatának.

A nem-árjákkal szemben elkövetett szörnyű világháborús bűnök után – a mindenkori szélsőjobboldal kivételével – a faj fogalma elfogadhatatlanná vált Európában. Ettől kezdve Európában a „faj" kifejezést az etnikum helyettesíti. Míg a „faj" esetében valamiféle biológiai vagy annak látszó különbségről volt szó, az etnikumon (a görög *etnosz* = nép kifejezésből átvéve) történelmileg kialakult, az összetartozás tudatával, közös nyelvvel, kultúrával és hagyományokkal rendelkező populációt szokás érteni. De itt is vannak bonyolító tényezők: vannak orosz anyanyelvű ukránok, és a katalánoknak is csak a 60 százaléka beszél katalánul, a magyarországi cigányok jelentős része nem ismer egyetlen cigány nyelvet sem stb.

Globalizált világunkban az etnikumok és a kultúrák keveredése is tény. Ugyanakkor tény az is, hogy különböző etnikai csoportokon belül – különösen, ha azokat „fajként" definiálják – a párválasztás során előnyben részesülnek az azonos etnikai csoporthoz tartozók. Bár világszerte nő a vegyes-házasságok aránya, de meghatározó az etnikumon belüli házasodás. És ezzel megint visszajutottunk a „fajok keveredése" tézishez. A Tusnádfürdőn kifejtett gondolatmenet alapján az orbáni állam-ideál, a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) akadályozni igyekszik a bevándorlást, idegen fajnak tekinti a feketéket, a zsidó-keresztény többség érdekeinek védelmére hivatkozva nem akarja beengedni Európába a nem-keresztény vallásúakat.

Orbán és fegyverhordozói későbbi nyilatkozataikban ettől egy árnyalatnyit visszaléptek. Az hangsúlyozták, hogy a miniszterelnök nem fajok, hanem civilizációk közötti különbségekről beszélt vagy akart beszélni. És már a tusnádfürdői beszédben is hat ízben használta a magyar köznyelvben eddig ismeretlen „poszt-nyugati" jelzőt, erőteljesen arra utalva, hogy a fajkeveredés és a migráció ügyében nem ő változtatta véleményét az elmúlt 30 évben, aki a liberális demokrácia eszméjét egy rasszista álláspontra cserélte fel, hanem a nyugati demokráciák tévedtek hirtelen rossz útra. Csakhogy, akár fajok, akár civilizációk keveredését utasítja el a magyar miniszterelnök, ez így is, úgy is rasszista érvelés. Szerinte a poszt-nyugati Európa azért hanyatlik, mert beengedi az iszlámot és a feketéket. De ha a különbség civilizációs és nem biológiai, miért is lenne baj, ha a feketéknek lenne nem fekete párjuk, ha a muzulmánoknak – akik egyként a judaizmushoz és kereszténységhez hasonlóan Ábrahám vallásából vezetik le a kultúrájukat – egy keresztény, vagy esetleg ateista partnert találnának. Ez lenne a „Nyugat hanyatlása"? Lehet, hogy Orbán csak pontatlanul fogalmazott, nem fajokról, hanem etnikai csoportokról akart beszélni, de még ebben az esetben is kérdéses, miért jelent számára rosszat az etnikai csoportok keveredése, ami éppenséggel a magyar progresszió és az európai haladás fontos mechanizmusa volt az elmúlt ezer évben. Mint azt Orbán sem

vonhatja kétségbe, a magyar közgondolkodás egyik régi alaptézise, amit az államalapító Szent István Imre fiához írt intelmeiben megfogalmazott: az etnikai sokféleség előny és nem hátrány egy ország sikerében: „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő."

Ki a német, ki a francia és ki a magyar?

Mint az közismert, 1945 után az újjáépítéshez s különösen az 50-es években meginduló páratlan fellendüléshez nagy szükség volt jelentős bevándorlásra az európai, fehér, zsidó- keresztény népesség körén kívülről is. Utólag az is bebizonyosodott, hogy a német „gazdasági csoda" elképzelhetetlen lett volna az olcsóbérű török vendégmunkások nélkül. Afrikai vendégmunkások nélkül Franciaországnak sem lett volna „dicsőséges harminc éve" 1945 és 1975 között (*Les Trente Glorieuses*). Németországba, Ausztriába és más országokba is kezdetben fiatal török férfiakat engedtek be – rövid vízummal, család nélkül. Ám később, tekintetettel Európai Unió liberális, demokrata értékrendjére, meg kellett engedni a családegyesítést, sőt még az állampolgárság megszerzését is. Németországban, miként a kontinentális demokráciák többségében, az országon belüli születés nem ad állampolgárságot – azt kérvényezni kell. S ez nem is olyan egyszerű, mert a török törvények nem engedik meg a kettős állampolgárságot. Mindennek ellenére a török származású németek számát a kutatók 2020 táján 7 millióra becsülték (8,4%) – jól lehet nagyobb részük nem rendelkezik német állampolgársággal. A hasonló módszerrel becsült 2008-as francia adatok szerint a külföldön született, illetve a Franciaországban vegyes házasságból származó populáció összlétszáma 15,3 millió fő (22,7%). Az persze már nehezebben számszerűsíthető, hogy az egykori vendégmunkások és leszármazottaik mára mennyire integrálódtak és/vagy asszimilálódtak a német, illetve a francia társadalomba. Bár – mint mindjárt látni fogjuk –, az állampolgársági elvet illetően Franciaország inkább „nyitott társadalom", mint Németország, mégis a törökök inkább integráltak Németországban, mint az észak-afrikai bevándorlók Franciaországban.

Ki lehet egy állam polgára? Akiknek ugyanaz a származásuk, vagy akik az ugyanazon a területen élnek, függetlenül a származásuktól? Ezt a kérdést veti fel már Max Weber is az 1914-es város tanulmányában. A tanulmány központi kérdése – mint annyi más Weber tanulmányban – az, hogy miért éppen Európa lett a modern világ éllovasa, az első kapitalista és demokratikus földrész. Weber azzal érvel, hogy az európai, különösen az olasz városfejlődés sajátsága az volt, hogy ha a jobbágyoknak sikerült egy városba menekülniük egy bizonyos idő múltán már nem kérhette a földesúr vissza egykori jobbágyát, abból a város polgára lett. Ebből következően a területiség elve felülírta a vérségi meghatározottságot – és ez jónak bizonyult a gazdasági fejlődés szempontjából.

Az állampolgárság megszerzésének lehetősége szempontjából nagyon fontos volt, hogy Európában a területi elv (*ius soli)* vált meghatározóvá a vérségi elv (*ius sanguini*) helyett. Napjainkban Franciaországban és hét további országban (Belgium, Egyesült Királyság, Finn-

ország, Görögország, Hollandia, Olaszország, Spanyolország,) alapjában véve a területi elv érvényesül, ami azt jelenti, hogy a bevándorló szülők gyermekei nagyon könnyen kaphatnak állampolgárságot, ha már az adott országban születtek. E tárgykörben Rogers Brubaker 1992-es *Citizenship and Nationhood in France and Germany* címen megjelent könyve különösen jelentős. A francia fejlődés ellenpéldájaként Brubaker azzal érvel, hogy Németországban évszázadok óta meghatározó a volt a vérségi elv. Ez tulajdonképpen egy kulturális alapú megközelítés. Német az, aki a német kultúrához tartozik, németül beszél. Német nemzetállam nem létezett és ma sem létezik. Ezt volt hivatott kulturális nemzet fogalma helyettesíteni. Ez különösen fontossá vált 1945 és 1990 között, amikor Nyugat-Németország – vagyis a Német Szövetségi Köztársaság – kötelezettséget vállalt a kelet-európai országokból kitelepített és/vagy onnan menekülni akaró német kissebség – mintegy 10 millió ember – befogadására. Ennek nagyon is megfelelt a vérségi elv. Aki be tudta bizonytani a német származását akárcsak egy nagyszülő ülő német nyelvű anyakönyvével, az minden további feltétel nélkül német állampolgárságot kaphatott.

Ebből a megközelítésből vizsgálva izgalmas és ritkán tárgyalt módon ellentmondásos a mai magyar közfelfogás. Révész Sándor 2017-ben, egy rövid publicisztikájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az I. világháború előtt a magyar közjog és közfelfogás azt tekintette magától értődőnek, hogy mindenki a magyar nemzet része, aki a 325 ezer km^2-nyi területet uraló Magyarország határain belül él, függetlenül, hogy kulturális-nyelvi értelemben szlováknak, románnak vagy horvátnak tekinti magát. Trianon után – szinte egyik napról a másikra – a magyar közfelfogás áttért arra a helyzetértelmezésre, hogy mindenki, aki magyarul beszél és/vagy közösséget vállal a magyar kultúrával, az magyar – függetlenül attól, hogy a határokon kívül él és egy másik ország állampolgára.

Annak, hogy a nemzetet miként fogalmazzuk meg messzemenő hatása van egy nemzeten belül a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdökre. Ebből a szempontból különösen érdekes Katalónia esete, amiről Örkény Antal számol be most megjelent könyvében (*Társadalmi dilemmák és ütköző elvek*, 2022). Spanyolország általában, Katalónia különösképpen „befogadó" társadalom. Spanyolország népessége 1950-ben 28 millió volt, ma 47 millió, s ezt a növekedést nem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás okozta. A ma Katalóniában élők 70 százaléka nem Katalóniában született. De van számottevő katalán nacionalizmus, 2017-ben egy népszavazáson (amit a spanyol állam alkotmányellenesnek minősített) a Katalóniában élők 90 százaléka arra szavazott, hogy Katalónia legyen önálló. A katalán nacionalizmus hangsúlyt fektet a katalán nyelvre, de a spanyol is elfogadott nyelv. (Érdekes kontraszt/párhuzam Ukrajnával: A háború kirobbantása előtt Putyin mintha nem értette volna kellőképpen, hogy orosz anyanyelvűek is lehetnek „hazafias" ukránok). Örkény számos EU országban mérte a bevándorlókkal szembeni attitűdöket. Spanyolország és Katalónia különösképpen a bevándorlókkal kapcsolatban a leginkább pozitívan megítélő országok közé tartozik. Az is érdekes, hogy a bevándorlás előnyét leginkább a kultúra gazdagodásában látják, szemben a németekkel, akik szintén bevándorlás pártiak, de ők a bevándorlás gazdasági előnyeit értékelik. Magyarország sajnos mindkét szempontból az európai országok sereghajtói közé tartozik.

Végül egy rövid megjegyzés a vendégmunkás-rendszer egyik szélsőséges, mai formájáról. A Magyarországhoz hasonló népességű és területű Egyesült Arab Emirátus lakóinak 90 szá-

zaléka (!) vendégmunkás, s az állampolgárság kizárólag a *ius sanguini*-n alapszik. A népesség 10 százaléka tehát hatalmas vagyon felett rendelkezik, s a föld méhéből kinyerhető olajkincsből származó járadékot semmilyen formában sem akarja megosztani bevándorlókkal. Cinikus emberek mondhatják azt: van ebben ráció. Ám az orbáni logika alapján Magyarország nem természeti kincseit védi, hanem különlegesnek vélt kulturális sajátosságait. Ennek a védelme céljából próbálja minimalizálni a menekülteknek nyújtott támogatást, mi több kerítéssel és szöges dróttal „védi" az etnikailag homogén, keresztény szellemiségűnek deklarált országot a fajkeveredéstől.

Miért nem tűnt el a faj fogalma mára?

A holocaust után Európában a faj fogalma, – mint a náci beszéd kulcsfogalma – tabuvá vált, s kitüntetetten elfogadhatatlan lett a „fajtisztaság" eszméje és a „fajok keveredésének" megakadályozását szolgáló politika. Létezett természetesen 1945 után is egy európai fehér nacionalista radikalizmus, de egészen a 2000-es évekig ez Európában marginális volt, s többnyire tartózkodott a „fajtisztaság", vagy a fajok elkülönítésének a célkitűzésétől. Ez annyira igaz, hogy a globalizáció nyomán, a liberális Európában a különböző etnikai csoportok keveredése elkerülhetetlen, sőt éppenséggel kívánatosnak is nevezhető. Lehet úgy is érvelni, hogy a több kultúrának, nyelvnek és vallásnak kitett országok gyorsabban fejlődnek, és könnyebben alkalmazkodnak váratlan külső változásokhoz (pl. környezetvédelmi kihívások, váratlan világjárványok).

Az Egyesült Államokban érdekes módon a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek (afroamerikaiak, amerikai indiánok) érdekei is szerepet játszottak, illetve játszanak abban, hogy az etnikai alapú politikák beépültek a közpolitikába. Ilyenkor beszélünk pozitív diszkriminációról (*affimative action)*. A gyakorlatban, aminek a törvénybe iktatása Kennedy elnök nevéhez fűződik, arról van szó, hogy az adózásban, az oktatásban és az egészségügyben, bizonyos álláspályázatok elbírálása során a szabályok támogatást biztosítanak ennek a két népcsoportnak. Az afro-amerikaiak vagy az amerikai indiánok számára nagyon is fontos, hogy őket az állam és a törvények, mint elkülönült „faj"-t mindenki mástól megkülönböztessék. Bár mi ezt a gyakorlatot roppant problematikusnak tartjuk (hogy miért arra most nem térünk ki részletesen), de ettől még hat évtizede létező és széles körben elfogadott politikákról van szó.

Az egyik probléma abból adódik, hogy az indiánok körében már régóta nagy a vegyesházasságok aránya. „Ránézésre" igencsak nehéz megállapítani ki is indián származású. Az esetek egy részében ez áll az afroamerikaikra is. Nem véletlenül, hiszen mind az afrikai amerikaiakban, mind az amerikai indiánokban igencsak van nem kevés fehér „vér". Ezen segít az „egy csepp vér" elve, amire korábban már utaltunk, s amit az afroamerikaiak mai generációjából sokan is elfogadnak. Ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy a népszámláláskor vagy egyéb állami nyilvántartásokban kérdezzék meg ki milyen fajhoz tartozik Ez szükséges az *affirmative action*_rendszerének a fenntartásához és finanszírozásához s természetesen a magukat feketének vagy indiánnak deklarálók ilyen támogatásokhoz való hozzájutásához. Ez többnyire nem kvótákon keresztül működik. Szó sincs arról, hogy – mondjuk – meg lenne

szabva, hogy egy egyetemen a tanárok hány százalékának afroamerikainak lennie. Az pozitív diszkrimináció szellemét az egyetemi oktatók és adminisztrátorok internalizálták. Egyszerűen kínos lenne, ha egy tanszéki értekezleten csupa fehér férfi (s néhány fehér nő) ülne, miközben szembeszökő tény, hogy a diákok között folyamatosan nő az afrikai-amerikai hallgatók aránya. Nincs szükség kvótára, a fehér bűntudat elvégzi a dolgát.

Másfelől, érdemes figyelembe venni a pozitív diszkriminációval kapcsolatos magyarországi tapasztalatokat is. Az 1990-es joganyag tudatosan kisebbségekről (*minorities*), beszélt, a nyugati szóhasználattal összhangban, a kisebbségi törvény „nemzeti és etnikai kisebbségekről" szólt, éppen a romák miatt, akik nem akartak „nemzetiség" lenni, hiszen politikusaik ragaszkodnak ahhoz, hogy ők magyarok. Pár évvel később egyes roma politikusok azzal a követeléssel álltak elő, hogy a jogalkotó mégis tekintse „nemzetiség"-nek a romákat. Egyszerű volt az érvelés. Ha a magyar szabályozás szerint a nemzeti kisebbségek (németek, románok, szlovákok stb.) jogosultak bizonyos pénzügyi támogatásra, akkor ebbe a jogi kategóriába kell felvételt nyerni. Orbánék így és ezért változtatták a kisebbség szóhasználatot nemzetiségre, és miattuk lettek a romák is nemzetiség. Nevezhetjük ezt pragmatizmusnak is, de megalapozott tudományos érvként nehéz elfogadni.[1]

2015-16 körül, a menekült válság idején a „faj" fogalma új jelentőséget kapott Európában is, mert az iszlám vallásúak beáramlása a szélsőjobbnak új programot adott. Most már a kérdés az lett, hogyan lehet megőrizni Európa fehér, keresztény-zsidó (vagy zsidó-keresztény) kultúráját, megakadályozni az iszlám térnyerését, nem is beszélve a feketék fajként történő meghatározásáról, akik közül sokan keresztények voltak. Valószínű, hogy pár évtizeden belül a keresztények nagyobb része „fekete" lesz. Így a faj fogalma új értelmet nyert. Most már nem az árja-zsidó megosztásról van szó, mint a 20. század első felében, hanem a fehér zsidó-keresztény népesség van szembe állítva az iszlámmal és az Európába törekvő feketékkel. Az európai szélsőjobb s így a Fidesz retorikája az európai kereszténység védelmében egyébként is problematikus. A legutóbbi magyar népszámláláson a lakosság 54%- mondta magát „kereszténynek" (2001-ben ez még 75% volt), vagyis a „keresztény magyarság" kategóriája is egyre inkább fikció, mint valóság – akárcsak a 15 millió magyar folyamatos emlegetése.

A magyar főrabbi első nyilatkozata, mely hangsúlyozta, hogy csak egy emberi faj van s annak etnikai diverzitása érték – hibátlan. De tévedésnek gondoljuk Orbán tusnádfürdői beszédét „antiszemitának" nevezni, amit sok kommentátor rögtön leszögezett (miközben a Frölich Róbert főrabbi ennek az ellenkezőjét mondta). Ámde, a Holokauszt árnyékában érthető, hogy zsidókat aggaszt, ha ismét előkerül a faj szerinti megkülönböztetés – s ennyiben aggasztó lehet az Orbán beszéd is. De az világos, hogy a szóban forgó beszéd nem a zsidókról és a nem-zsidókról szólt. Az idegen „faj", amitől menteni kell a magyar társadalmat, az az iszlám és a feketék, sőt újabban a nem-heteroszexuális irányultságú emberek csoportja is (ld. a magyar jobboldal LMBTQ-ellenes tüntetéseit a 90-es évek közepe, vagyis közel 30 év óta!). Ehhez az ellentéthez még jön Magyarország és több kelet-európai ország megoldandó cigánykérdése, amely egészen a legutóbbi időkig egyáltalán nem kapcsolódott a migrációhoz, mert hiszen a romák betelepülése évszázadokkal korábbi esemény volt.

1 A 2018-os mikrocenzus során 310 ezren határozták meg magukat roma nemzetiségűként.

Másképpen fogalmazva: Orbán terminológiájában a „faji" megkülönböztetés" nem árjákra és nem árjákra, zsidókra és nem-zsidókra vonatkozik, de ettől még ez egy rasszista gondolat. Ha zsidók helyett most feketéket, vagy muzulmánokat mondunk azzal nem vagyunk kevésbé rasszisták, és nyitva marad az a lehetőség, hogy újabb és újabb ellenséget generáljon a politika. Míg a zsidók esetében érvelhet valaki azzal, hogy Orbán fajelmélete erre nem vonatkozott, de kérdés, hogy ez mennyiben áll a romákra. A „legutóbbi idők" megszorítással (ld. egy bekezdéssel feljebb) arra a vadonatúj problémára kell utalnunk, hogy Magyarországon, de még Csehország az Ukrajnából menekülők, úgy mond „adaptálhatatlan" romákat nem tekinti egyenjogúnak az Ukrajnából menekülő „igazi" – értsd fehérbőrű – Romákákkal, és nem ad nekik azonos letelepedés jogokat, mint a nem roma menekülteknek. Konfliktus tehát van bőven. Igazán megdöbbentő Csehország, hiszen ott viszonylag kevés a roma, ennek ellenére az Ukrajnából menekül magyar állampolgárokból a cigányokat, ha van magyar útlevelük, Magyarországra küldik hiszen biztonságos országból érkeznek. Ennél is megdöbbentőbb, hogy a magyar hatóságok is másként bánnak a romákkal és nem-romákkal, más táborokban helyezik el őket és rövidebb a tartózkodási engedélyük.[1] A romák esetében mintha a faj ismét náci értelmezésű tartalmat nyerne. A náci beszéd, még ha nincs is náci indítéka, vezethet náci politikára. Ez a Tusnádfürdői szabadegyetemen elhangzott beszéd igazi veszélye.

1 Ezzel kapcsolatban lásd Tóth Judit és Bernáth Anikó kiváló cikkét („Menekültválság, 2022"), ami a TÁRKI 2022-es *Társadalmi Riport* című kötetében fog megjelenni a közeljövőben.

Bevándorlókra szükség lenne, vendégmunkásokra nincs

A világ népesedési forradalma[1]

A minket körülvevő világban közel száz év óta demográfiai forradalom zajlik és messze vagyunk a végétől. A népesség növekedése ugyan lassulóban van, de az ENSZ még így is a mai 8 milliárd helyett 2100-ra legalább 10 milliárd lakosra számít. A biztosan előre látható, legdrámaibb változás színhelye Afrika. A fekete kontinens népessége a 2016-os 1,2 milliárdól 4,3 milliárdra emelkedik 2100-ra. Erre a világ gazdaságilag legfejlettebb, fehér többségű országai vannak a legkevésbé felkészülve. A szélsőjobboldal előretörése sok Európai országban és az USA-ban is jórészt a fehérek félelmével magyarázható, akik féltik politikai hegemóniájukat, a fehérek előnyeit. Ezt képviselte Donald Trump is. Amikor bejelentette elnökjelöltségét, radikális migráns-ellenesként prezentálta önmagát. Ő majd megvédi az amerikai munkásokat a bevándorló mexikóiaktól – falat épít a határon. A munkát kereső bevándorlók és az életüket menteni próbáló menekültek között nem látott különbséget. Szerinte mindenki maradjon ott. ahol született. A szülőföldjükön kell a körülményeket megjavítani, ott kell felszámolni a kábítószerkereskedelmet és növelni az életszínvonalat. Oldják meg, ahogy tudják. Egy az egyben ezt képviselte Orbán Viktor 2014-től kezdve.

Az ázsiai népességszám alakulását elsősorban a Kína embertelen „1-gyermek" politikájának beindítása (1979) és leállítása (2015) befolyásolta és még évtizedekig befolyásolni is fogja. Ebből a szempontból 2023 a fordulat éve: Kínában elkezdődött a népesség abszolút számának csökkenése. Indiában egyelőre nincs népesség csökkenés, a trendváltást az ENSZ 2047-re várja. A kontinensek és országok közötti különbségek fő oka a termékenységben levő különbség (ezt a szülőképes korban levő nők által szült gyermekek számával mérjük). Ahhoz, hogy egy népesség ne csökkenjen ennek a hányadosnak 2.1-nek kell lennie. Tény, hogy az elmúlt fél évszázadban a termékenység minden kontinensen csökkent. A csökkenés mértékét is értjük: a fertilitás alakulásában világszerte nagy szerepet játszik a fogamzásgátlók terjedése. Ez igaz még Afrikára is.

De az összképet muszáj árnyalni. Több országban ugyanis a magas fertilitás megmaradt, s ezzel a gazdaság növekedése egyáltalán nem vagy csak időlegesen tud lépést tartani. Ilyen ország – például – Kongó (5,5), Nigéria (5,1), Szudán (4,1), Pakisztán (3,2), Egyiptom (3,1), miközben a számunkra összehasonlítás szempontjából releváns országokban a női termékenység 1,5-1,6 körüli értéket mutat már hosszabb idő óta (Magyarország, Ausztria, Németország, USA, Bulgária). A világ népességének növekedésével párhuzamosan az etnikai és vallási arányok átalakulása is elkerülhetetlennek tűnik. Különösen az iszlám és a keresztény hívők száma nő. Afrikában a népesség 40%-a már ma is muszlim vallású. 2050-re a keresztények 38%-a is Afrikában fog élni. Csak idő kérése mikor lesz fekete pápa Rómában.

Ha nincs ki- és bevándorlás, a népességcsökkenés egy országon belül, statisztikai értelemben szükségszerűen együtt jár ennek a népesség elöregedésével. Nézzük a magyar esetet!

1 Először megjelent az *Élet és Irodalom* 2023. augusztus 11-i számában.

A KSH szerint a 15-64 évesekre jutó idősebbek aránya 2021-ben 31 % volt, 2070-re 61%-ra számíthatunk. Ne feledkezzünk meg arról, hogy ez nem csak a születések csökkenésével, de a várható élettartam növekedésével is összefügg. A várható élettartam növekedését akár jó hírnek is vehetnénk, de alapvetően nem az. Az emberek tovább élnek, de munka- és életképességük nem tart ezzel lépést. Mint Franciaországban láttuk, a nyugdíjkorhatár 62 évről 64 évre emelése hatalmas politikai ellenállást váltott ki. Nem ok nélkül. Fizikai munkát 60 év felett többnyire nehéz végezni, és a szellemi munkaképesség is romlik 65-70 éves kortól, 80 felett pedig drámaian. Nemcsak a munkavégzésről és a keresetszerzésről van szó. Az életkor előrehaladtával az egyén öngondoskodási képessége is gyorsan romlik. Szép dolog a komputerizáció, az internet, a mesterséges intelligencia, de ezek keveset tudnak változtatni azon a tényen, hogy minél több az elesettebb idős ember, annál több anyanyelvén beszélő emberi gondoskodásra van szüksége. Éppenséggel a legidősebbeknek nem automatákra, hanem emberi kapcsolatra van szükségük. Nem véletlen, hanem törvényszerű jelenség Németországban, Angliában vagy Ausztriában, hogy az állami egészségügyben az ápolók és ápolónők jelentős hányada elsőgenerációs bevándorló. A mesterséges intelligencia segítheti a GDP növekedést, de aligha válasz a nővérhiányra. De fogalmazhatunk ennél általánosabban is. A nálunk fejlettebb nyugati országokban a turizmus, a vendéglátás, a kiskereskedelmi bolthálózat is jórészt letelepedett külföldiekkel működik. A fentieket brutálisan leegyszerűsítve azt mondhatjuk: ahhoz, hogy olcsó legyen a sör a kocsmában, sok olcsóbérű letelepedett bevándorlóra van szükség.

A magasabb jövedelmű országokban általában alacsonyabb a fertilitás. Érvelhetnénk tehát akár azzal is, hogy az országok-kontinensek lakossága közötti különbség nem probléma. Szabadpiaci feltételek között a tőke áramlik majd a nagyobb fertilitású kontinensekre/országokba. A tőke könnyebben mozog, mint a munkavállalók – mondhatnánk elvileg. De igaz-e ez? Igaz lenne, ha a világ minden országában stabil módon ugyanazok a liberális szabályok érvényesülnének. De ez távolról sincs így. Ha a (pénz)tőke egy másik országba megy, akkor a döntéshozóknak meg kell fontolniuk, hogy az ottani adó és egyéb szabályok mennyire kiszámíthatók. Mindjárt kiderül, hogy így akadnak kevésbé vonzó országok. Aki a saját (humán) tőkéjének keres új hazát, azt sem pusztán a magasabb jövedelem, hanem éppenséggel a több szabadságjogot biztosító jogrend vonzza. Egyébként miért akarnak annyian az Egyesült Államokba, Ausztráliába vagy – Európán belül – Németországba, Norvégiába, Svédországba menni? Vajon a Magyarországra érkező menekültek között miért olyan kevesen akarnak Magyarországon maradni, hanem inkább mennének legalább Ausztriába?

Ami már ki lett próbálva másutt

A népesség külső forrásból származó növekedésének három típusa van: a *bevándorlás*, a *menekültek befogadása*, illetve a *vendégmunkások* tömeges és szervezett importja. A bevándorlók olyan vízummal érkeznek, mely lehetővé teszi a számukra, hogy családjukkal együtt jöjjenek, megtanulják a befogadó ország nyelvét, majd bizonyos feltételek mellett akár állampolgárokká is válhatnak A vendégmunkások csak egy előre meghatározott munkavállalási időre kapnak vízumot, családjukat többnyire nem hozhatják magukkal és deklarált a befogadó ország el-

várása, hogy a „vendégek” belátható időn belül „haza” költöznek. A menekültek befogadása többnyire háborúhoz vagy polgárháborúhoz kapcsolódik, és a folyamat kezdetekor átmeneti megoldásként alkalmazzák. A 20. századi magyar történelemben két ilyen jól ismert epizód is volt: 60-80 ezer lengyel állampolgár befogadása 1939 őszén, miután a náci Németország és a Szovjetunió egymás között felosztotta Lengyelországot, illetve 1948 és 1950 között, a görög polgárháború végét követően, amikor közel 8 ezer szovjet-barát görög felkelő a szocialista országok – ma úgy mondanánk – kvóta rendszerű megállapodása nyomán éppen hozzánk került.

A vendégmunkás rendszer ismert volt az USA-ban és a II. világháború utáni Európában is. A törököket megelőzően olaszok, spanyolok, görögök is mentek Nyugat-Európába, utánuk pedig jugoszlávok. Németországba a törökök már államilag szervezett keretek között érkeztek. Többnyire fiatal emberek voltak, akik családjukat nem hozhatták magukkal. Tény, hogy ezek a vendégmunkások nem kis szerepet játszottak a gyors újraépítésében. De ez a Németország akkor már liberális demokrácia volt, ahol hamar kiütközött, hogy a családegyesítés tilalma nem egyeztethető össze a liberális emberi jogi elvárásokkal. Ebből kifolyólag a német bevándorlási rendszer idővel lehetővé tette a családegyesítést. A törökök Németországban többnyire sikeresen integrálódtak, beszélnek németül, gyakoriak a vegyes házasságok, s törökök gyakran politikai pozíciókat is elfoglalnak a német államgépezetben. Érdekes módon mindezt nem lehet ugyanezt elmondani Franciaországról, bár elvileg ennek az országnak kellene a liberális demokrácia minta példájának lennie. Sok százezren érkeztek Észak-Afrikából, menekültként, vendégmunkásként – ám jogilag, a gyarmati múlt miatt, francia állampolgárként. Akár miként érkeztek ezek az emberek, a családegyesítést a liberális demokrácia ott is megkövetelte. Mégis, az észak-afrikai betelepültek – a német helyzettel összehasonlítva – évtizedek múltán is mintha szegregáltabbak lennének és kevésbé lennének beintegrálódva a francia társadalomba.

Több évtizedes, számos országban kipróbált gyakorlat mutatja, hogy a vendégmunkás rendszer a lehető legrosszabb megoldást kínálja. Jelenleg különösen fontosak a vendégmunkások a Perzsa-öböl menti arab királyságokban. Ezekben az országokban akár a lakosság többsége is vendégmunkás lehet. Az Egyesült Arab Emírségben (EAE) – például – arányuk 90 százalék. Egyikünk (Szelényi Iván) egy ilyen államban, Abu Dhabiban tanított 2010 és 2014 között. Mivel Abu Dhabi rendőrállam, ott olyan kényes témát kutatni mint a vendégmunkások helyzete, empirikus módon leheletlen. Ezért Pakisztánban végeztünk felmérést az EAE-ből hazatért pakisztániak körében (lásd Sz. I.: *Building Nations with Non-Nationals*. Corvina, 2018). Az érintettek között végzett felméréseink szerint a pakisztáni vendégmunkások életkörülményei visszataszítóak, európai mércével mérve közel van a rabszolga-léthez. Természetesen ezeket az embereket nem erőszakkal viszik Abu Dhabiba. Az hajtja őket, hogy otthon nincs attraktív munkahely. Kérdéseinkre válaszolva a hazatérő pakisztániak 58%-a egyet értett velünk abban, hogy úgy bántak velük, mint a rabszolgákkal. Keresetük nyomorúságos volt, de ötször-tízszer több (!), mint amennyit Pakisztánban keresni tudtak. A megkérdezettek 60%-a azt mondta, hogy ha lehetne, nyomban vissza menne.

Nagyon sajnálatos, hogy a nyáron elfogadott, 15 paragrafusból álló, magyar „vendégmunkás törvény” (*2023. évi L. törvény a vendégmunkások foglalkoztatásáról*”) egy az egyben Abu

Dhabi és a többi Öböl-menti diktatúra „megoldásait” vette át. Nyilvánvaló, hogy a vendégmunkás-rendszer a gyáriparban, esetleg az építőiparban alkalmazható fiatal férfiakra lett kitalálva. Ezt adaptálni napjainkban, egyfelől azért rossz ötlet, mert ma Magyarországon a szolgáltató szektorban alkalmazható női munkaerő importjára ugyanakkora – ha nem nagyobb – szükség lenne, másfelől pedig azért, mert a szólóként érkező fiatal férfiak természetes szexuális igényeik kielégítését Magyarországon is csak a prostitúció és/vagy homoszexualitás útján tudnák megoldani. Ez nem puszta feltételezés. Felmérésink szerint a EAE-ból hazatérő pakisztániak 77%-a ismert olyanokat, akik ott rendszeresen bordélyházba jártak, 42 százalékuknak pedig volt homoszexuális ismerőse. Úgy általában a nemiség efféle formáival nincs nagy baj addig, amíg ezek szabadon választott életmódok, de ha kényszerű és tömeges „megoldás”, amit a kormányzat intéz államilag engedélyezett, de magántulajdonban lévő munkaerő-közvetítő cégeken keresztül, az a közvélemény elsöprő tiltakozásához fog vezetni, amelynek még a Fidesz hatalmas propaganda-gépezete sem tud majd ellenállni. Különösen akkor nem, ha a közvélemény tudatában a rövid időn belül férfi gettóként kiépülő vendégmunkás-rendszer az akkumlátorgyárak ügyéhez kapcsolódik. Valójában már most is ez a helyzet.

A 2023 novemberében hatályba lépő vendégmunkás törvény 2-3 éves tartózkodási engedélyekről szól (ami sokkal rövidebb, mint amit az öböl-országok engedélyeznek), óvatosan kerüli a családegyesítés kérdését, szó sem esik a magyar nyelv elsajátításáról és számos, szándékosan lazán definiált fogalomra hivatkozik. Kezdve onnan, hogy az engedély kiadásának az a feltétele, hogy a vendégmunkások nemzetgazdasági szempontból kiemelt beruházást „valósítsanak meg”. Ez vajon mit jelent? Megvalósításnak számít – mondjuk – az is, ha egy épülő gyárban valaki éjjeli őrként vagy büfésként dolgozik? Az ilyen gumiparagrafusok korlátlan hatalmat biztosítanak az ügyben eljáró – meg nem határozott – miniszternek. Az sem világos, hogy ez a törvény egy épülő dél-koreai akkumlátorgyár vezérigazgatójára is vonatkozik-e? Ő sem hozhatja a feleségét, s ha lejár a három év, menjen haza? Ebből nem jöhet ki más, csak korrupció.

A bevándorlás a megoldás

2015 óta minden ország megtapasztalta, hogy az adott ország földrajzi elhelyezkedésétől függően a határokon tömegesen kérnek bebocsátást a menekültek is. Ez politikai, jogi és szociológiai értelemben tovább bonyolítja a helyzetet. Akit a nemzetközi jog szerint megillet a menedékjog, annak meg kell adni. Ezt a problémát nyilván csak az Európai Unió szintjén, valamiféle kvóta-megállapodással lehet majd kezelni. Ám véleményünk szerint, végső soron, akár milyen okból is jönnek harmadik országból (vagyis az EU-n kívülről) betelepülők, az etnikai differenciálódás Magyarország számára éppenséggel pozitívum. Orbán Viktor álma az etnikai értelemben homogén magyar országról nemcsak irreális, mert nem egyeztethető össze az ország demográfiai szükségleteivel, de nem is kívánatos. A legsikeresebb országok, mindenekelőtt az USA etnikai értelemben sokfélék. A Fidesz kormány 2015-ben nem foglalkozott az ide menekülők szakmastruktúrájával, s akikre éppen szükség lett volna – mondjuk az egészségügyben –, azokat meg sem próbálták itt tartani. Szíriában például volt egy egészen

jó egészségügyi képzés, ezekből a legjobbak ma Németországban, vagy Norvégiában vannak, de lehetnének Magyarországon is.

Egyébiránt ez már a második kihagyott alkalom volt. 1991-ben, néhány hét alatt Jugoszláviából 48 ezer menekülő érkezett hozzánk, de kisebb ütemben a következő években is jöttek hozzánk menekültek. De a legkevésbé sem marasztalták őket. Az akkori miniszterelnök, Boross Péter a határmentén elhelyezkedő, sarkadi rendőrkapitányság felavatása alkalmából mondott beszédében ezt brutális szavakkal közölte is: *„Magyarország megtelt."* Azóta Magyarország népessége 800 ezer fővel csökkent. És azt sem lehet mondani, hogy a demográfusok ne szóltak volna időben. Még 2004-ben, a fiatalon elhunyt Hablicsek László azt számolta ki, hogy 1,6-os termékenységi ráta esetén már ahhoz is évente 30 ezres bevándorlási többlet kellett volna, hogy Magyarország népessége 2050-re ne csökkenjen 9,7 millió fő alá. Ennél már ma is sokkal rosszabb a helyzet: 2022. október 1-jén, a népszámlálás eszmei időpontjában Magyarország népessége 9 millió 604 ezer fő volt. Szóval bőven van hely a csónakban...

Az persze igaz, hogy a migrációt valamilyen módon szabályozni kell. Az fenntarthatatlan hogy bárki a zöld határon átsétálhasson. De van erre kipróbált megoldás, ez az amerikai „zöldkártya" rendszer. Zöldkártyát, vagyis munkavállalási engedélyt az kaphat, aki tartósnak ígérkező állást kap. Ez egy törvényben meghatározott jog, ami nem egy miniszter jóindulatától vagy a munkaadó politikai beágyazottságától függ, s ami lehetővé teszi, hogy a munkavállaló a családját is magával hozza. Még ennél is fontosabb, hogy aki megfelelő módon él (például nem követ el bűncselekményt) és öt évet az új hazájában tartózkodik, az kérhet állampolgárságot, s ha azt megkapja, akkor éppen annyira állampolgár lesz, mint akik ott születtek. Ez az állampolgárság liberális, nem-etnikai alapú koncepciója. Ez tehát éppen ellenkezője annak, ami a közel-keleti diktatúrákban szokásos, vagy amit a most elfogadott magyar szabályozás tartalmaz.

Legújabb megnyilatkozásaiból kiolvasható az a következtetés, hogy Orbán Viktor mára már belátta 2015-ben meghirdetett „migráns-ellenes" politikájának tarthatatlanságát. Most már kész elfogadni, hogy a felzárkózáshoz több tőkére, s ezzel együtt rövid időn belül lényegesen több munkaerőre volna szükség. Évi 30-40 ezer, spontán módon jelentkező bevándorlót – a világ bármely országából érkező, különféle korú, különféle szakmával, munkavégző képességgel rendelkező nőket és férfiakat – a magyar gazdaság hosszú időn át képes lenne befogadni. A centralizált vendégmunkás modell átvétele viszont nem csak a vendégmunkások számára teremt majd embertelen körülményeket, de pánikot és gyűlöletet fog szítani a magyar közvélemény jelentős részében.

A morális pánik természete (Bevándorlók, járványok, gazdasági, társadalmi és politikai válságok a 21. században)

1/ Bevezető megjegyzések a pánikról és a morális pánikról1

A görög eredetű pánik szó alapjelentése aránytalan, túlzó félelem egy olyan jelenségtől, amellyel váratlanul, egyidejűleg találkozik emberek nagyobb csoportja. Ma már tudjuk, hogy ez részben genetikailag kódolt, részben tanult reakciója minden embernek. A morális pánik problémája viszont csak az 1960-as évek óta foglalkoztatja a szociológusokat és a politológusokat – pedig ez is egyidős az emberiséggel. Morális pánikról beszélhetünk, amikor egy váratlan, sokakat érintő csapás egy adott társadalom idealizált rendjét fenyegető veszély következményeként tudatosul az emberekben. Az Ószövetség tele van ilyen szándékosan félelemkeltő, tanító-nevelő történetekkel. Gondoljunk csak a Szodoma és Gomora sorsáról tudósító részre, amely szerint a két várost Isten szexuális tévelygései miatt pusztította el.

Tanulmányunk fő hipotézise, hogy a 21. század harmadik évtizedében hármas válsággal szembesülünk: (i) az egyelőre legnagyobb figyelmet élvező koronavírus járvány, (ii) a kibontakozó világgazdasági válság és (iii) a világ globális rendjének megrendülése. Arról, hogy a három válság között milyen ok-okozati összefüggések vannak, a vélemények különbözők. Vannak, akik a gazdasági válságot és a globális rend bomlását az új koronavírus (hivatalos nevén: SARS-CoV-2) okozta járvány következményének gondolják. Ha lesz vakcina akkor a többi válság megoldódik. Mások azt hiszik a vírus válság és a gazdasági megrendülés is a globalizáció következménye.

A morális pánik fogalmat először Marshall McLuhan használta 1964-ben. McLuhan, a korra jellemző, nagyon nehezen olvasható és sokféleképpen értelmezhető, pop-kultos könyvében írt a média narkotizáló hatásáról. Bár McLuhan nem a „*fake news*" első felfedezője volt, de azt állította, hogy a média tulajdonképpen a személyiség meghosszabbítása. Lukács György nyomán gondolatmenetét úgy is interpretálhatjuk, hogy a média objektiválja, eldologiasítja a személyiséget, ezen keresztül külső nyomást gyakorol a személyiségre, mintegy uralja azt. Leegyszerűsítve: a Média nem hazudik, de túloz és ezzel erősíti is a morális pánikot.

McLuhannak óriási hatása volt a fiatal társadalomkutatókra. Ennek a mai napig érvényes fontos következménye a deviancia társadalmi konstrukcióként való értelmezése. Azt, hogy ki deviáns, melyik viselkedési forma deviáns, nem lehet objektíve meghatározni, az társadalmi konfliktusok során alakul ki. Az iszlámban a házasságon kívüli nemi élet súlyos bűncselekmény – egyes országokban akár halállal is büntethető –, korunk keresztény kultúrájában legfeljebb bocsánatos bűn, vagy ha a partnerek nem a párjukat csalják meg, akkor nem is kapcsolódik hozzá semmiféle morális ítélet. De a keresztény kultúrkörben sem volt ez mindig így! Nem olyan régen még volt, hogy a teherbe esett hajadon lánynak a kútba kellet ugrania, hogy ő és családja a szégyent elkerülje.

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2020. júniusi számában.

Két híres példa. 1964-ben, tehát éppen abban az évben amikor McLuhan könyve megjelent, egy angliai kisvárosban, Clactonban nagyon esősre sikeredett a húsvét, ami elkeserítette a tavasz-váró fiatalokat. Unalmukban a főutcán kezdtek randalírozni, ami azután vadabbra sikeredett, mint a fiatalok szerették volna. A sztorira – „milyenek a mai angol fiatalok? hová lettek az angolok ősi erkölcsei? – ráugrott a sajtó. A morális pánik minden fontos eleme megjelent a történetben. A média, mely egy lokális ügyet képes volt nemzeti ügyként tálalni. Ez nem *fake news* volt, Clactonban valóban randalíroztak a fiatalok. Sikerült ebből egy azonosítható ellenséget meghatározni, a moralitásukban megingott fiatalokat, akiktől érdemes félni, s ha az után este találkozunk velük, jobb, ha elkerüljük őket és átmegyünk az utca másik oldalára. Az ellenségek a mások, az ismeretlenek, akik ezért különösen veszélyesek. De kezdettől volt a morális pániknak egy objektivista (marxista, vagy legalábbis pozitivista) értelmezése is. Ennek korai és pregnáns megfogalmazását a korszak egyik jelentős társadalomtudósa, Stuart Hall nyújtotta. Ebben a szemléletben a morális válságot konkrét aktorok hozzák létre saját nagyon is reális érdekeik érdekében. Hall – Gramsci nyomán – a morális pánikban a burzsoá hegemónia jelenségét vélte felismerni, amit az állam generál és a média növeszt naggyá. Bár kezdetben a morális pánik jelenségét csak a fiatalok randalírozására, majd a bűnözőkre (és hamarosan a kábítószerekre) használták, idővel a jelenségek és aktorok egyre nagyobb körére terjesztették ki. Különösen robbanékonynak bizonyult a morális pánik keltése, amikor valamelyik társadalmi problémát a médiának sikerült etnicizálni, s abba még valamennyi szexet is bele lehetett keverni. Ennek klasszikus példája a „Central Park Jogger" története.

1989. április 19-én, este 8 órakor egy jól szituált, egyértelműen a felső középosztályba tartozó, Wall Streeten dolgozó csinos hölgy, egy bizonyos Trishka Maili elment futni a Central Parkba. Borzalmas támadás áldozata lett, megerőszakolták, s közben életveszélyes fejsérülést is szenvedett. Kórházba került, s bár sikerült életben tartani, de hat hétbe került, amíg az eszméletét visszaszerezte. De semmire sem emlékezett. Története óriási nemzeti média szenzáció lett, különösen, azután, hogy a rendőrség letartoztatott négy feketebőrű és egy hispano-amerikai fiatalt. Nevük „*Central Park Five*" néven került a szakirodalomba. A rendőrség gyors volt. Két nappal a támadás után már voltak letartóztatások, további négy nappal később már az öt gyanúsított neve is nyilvánosságra került – egyébként jogellenesen, mert többük 16 éven aluli volt. Donald Trump, aki már akkor is ismert személyiség volt, jóval a bírósági tárgyalás előtt nyilatkozatban ítélte el ezt a fehér nő elleni afroamerikai támadást, majd egy fizetett hirdetésben halálos ítéleteket követelt.

Az ügyészség is hatékonyan végezte munkáját. Ám szabadulásuk után az öt fiatal azt állította, hogy embertelen módon hallgatták ki őket, és ezért vállalták magukra a bűncselekményt.[1] A tárgyaláson már mind az öten tagadtak, és nem volt semmilyen tárgyi bizonyíték ellenük. A bíróság mégis gyors volt: egy éven belül 5-15 éves börtönbüntetést kaptak az állítólagos elkövetők. Ám 12 évvel később, 2001-ben egy többszöri nemi erőszak és egy rendbeli gyilkosság miatt életfogytiglanra ítélt férfi, Matias Reyes bevallotta, hogy ő erőszakolta meg Trisha Maili-t. Ezt alátámasztotta a DNS vizsgálat is, valamint a bűntett elkövetéséről tett részletes vallomása. Reyes nem volt afroamerikai, Puerto Rico-ban született, s bár feltehető, hogy

1 Sajnos az amerikai igazságszolgáltatásban nem ritka, hogy ártatlan emberek elismerik „bűnüket". Ebben nagy szerepet játszik a vádalku intézménye. A *Central Park Five* esetében nem ez történt. A fiatalokat a kihallgatásuk során – állításuk szerint – kínozták, nem hagyták őket aludni, enni se kaptak.

felmenői között voltak feketék is, de minden bizonnyal voltak fehérek és talán indiánok is. Végül is 2002-ben a bíróság az öt akkor már nem is annyira fiatalt felmentette a vádak alól. Kiderült, hogy 5-12 évig jogtalanul voltak bebörtönözve. A fiúkkal egyébként állítólag volt sokféle probléma, még a büntet napján is, de azoknak semmi közük Maili megerőszakolásához nem volt. A fiatalemberek kárpótlásért perelték a várost. Ezt már nem hamarkodta a bíróság el, a kártérítést, $41 millió dollárt csak 2014-ben kapták meg.

Az 1989-ben, a bűncselekmény után közvetlenül kialakult média-kampány – a fentebbi angliai példához hasonlóan – a morális pánik klasszikus esete volt. A 80-as évek során New Yorkban az etnikai konfliktusok egyébként is jelentősek voltak, ez mintegy igazolta a fehér többség rettegését a feketéktől. Sokan nem mertek földalattira ülni, inkább taxival közlekedtek. Sokan igyekeztek a lehető legritkábban utcára menni, s bizony akadtak fehér nők, akik, ha napnyugta után jött velük szembe egy fekete férfi, inkább átmentek az utca másik oldalára. A *Central Park Five*

körül keletkezett morális pánik rasszizmusáról először egy 2019-ben készült film, sorozat a „*When They See Us*" számolt be hitelesen a széles közvélemény számára. Az ügyész mindezek után mégis pert indított a sorozat szerkesztője ellen – de elvesztette. Igaz, a bíróság ebben az esetben a szólásszabadság védelme okán mentette fel a film rendezőjét, és nem foglalt állást abban, hogy a film igazat mondott-e. Donald Trump sem kért soha bocsánatot. Amikor 2019 júniusában újságírók arról kérdezték, hogy miért nem, azt válaszolta: ez egy bonyolult kérdés, a fiúk bevallották, hogy ők követték el a bűntényt, s a vizsgálatot annakidején vezető ügyész is máig kitart amellett, hogy bűnösök voltak.

Pánik a bevándorlás és a járványos betegségek kapcsán. Sarah Wright Monod 2017-es könyvében a morális pánik kialakulásának számos területét tekintette át. Ezekből most csak két területtel foglalkozunk a bevándorlás és a járványok következményeivel. Ezen keresztül próbáljuk megérteni, miért volt időnként a pánik súlyos és hosszan tartó, máskor a közvéleménynek csak egy szegmense reagált a pánikkeltésre, vagy pedig az történt, hogy a morális pánik nagyon rövid ideig tartott. A végkimenet szerintünk összefügg a morális válság tárgyául szolgáló probléma volumenével: mennyi a bevándorlók, vagy bevándorolni kívánók száma és részaránya, milyen a társadalmi és etnikai összetételük; hány ember lesz a járvány áldozata, kik azok, akiket ténylegesen érint a járvány, továbbá azzal, hogy akik a veszélynek kitettek, el tudják-e képzelni a személy szerint rájuk leselkedő veszélyt. Nem vállalkozunk persze az emberiség történetének újratárgyalására, hiszen amióta van emberiség azóta van vándorlás és vannak járványok is. Miután a morális pánik fogalma 1964-ben született meg, csak eddig megyünk vissza az időben.

2/ A bevándorlással kapcsolatban kialakuló morális pánikról

Az emberiség története vándorlások története. Ez időnként véres és gyilkos volt, egy-egy magának helyt kereső etnikai csoport próbálta kiirtani a megtámadott terület lakóit, de – a modern, etnikailag homogén nemzetállam kialakulása előtt – sok példa volt az összeolvadásra is. A premodern társadalmak tipikusan multietnikus, többnyelvű – mai kifejezéssel

élve – multikulturális rendszerek voltak. Ilyen volt Franciaország az 1789-es forradalom előtt, vagy hazai példával élve, ilyen volt az osztrák-magyar monarchia is.

Az etnikailag, nyelvileg és sokszor vallásilag is homogén nemzetállamok kialakulása után a többség nyelvét nem beszélő, s attól esetleg etnikailag is különböző bevándorlók (vagy régóta ott élők) a többség részéről gyakran ellenérzést váltottak ki. Ez gyakran vezetett népirtáshoz is. Ennek a történelmileg legdrámaibb esete a Holokauszt. Tény, hogy a legnagyobb ilyen népirtások gyakran a „belső ellenség" ellen fordultak, akik az idők végtelensége, vagy legalábbis évszázadokig, vagy évtizedekig együtt éltek az ellenük forduló „többséggel". Ilyen volt az örmények elleni népirtás Törökországban, a tuszik lemészárlása az afrikai Ruandában és Burundiban, legújabban pedig a rohingyák tömeges leölése ázsiai Mianmarban. Ha viszont leállítják a bevándorlást – amint azt Donald Trump annyira szeretné –, az Egyesült Államok a csökkenő népességű országok táborába lesz sorolható. Az etnikai többség csökkenése, esetleg a többségi pozíció elvesztése is pánikkeltő jelenség.

Ráadásul a demográfia robbanás a világnak azokon a területein történik, ahol már most is nagy a nyomor, melyeket a legsúlyosabban fog érinteni a klíma változás: a tengerszint emelkedése, a sivatagok terjedése, a termőföld minőségének romlása. Tegyük még ehhez hozzá, hogy éppen ezekben a régiókban gyilkos polgárháborúk zajlanak. Ezeknek jó részét a világrendszer központi országai, főleg az USA gerjeszti és finanszírozza, de persze sem Kína, sem Oroszország nem vétlen, és igencsak aktív volt ezeknek a konfliktusokban a generálásában annak idején a Szovjetunió is. Az emberek tehát nem csak a nyomortól menekülnek (ezeket nevezik „gazdasági bevándorlóknak"[1]), hanem a puszta életüket mentik. Nem is kérdéses, hogy az emberiség történelmének egyik legnagyobb vándorlási hullámának vagyunk a kezdetén. Ennek volt drámai illusztrációja a 2015-ös menekült válság.

A 2015-ös európai menekült válság. A bevándorlóktól való félelem Európában is lényegesen megelőzte a 2015-ös menekült válságot. Ennek egyik fontos színtere éppenséggel a korábban – világbirodalmi ambíciói és elkötelezettsége miatt – kiemelkedően nyitott Anglia volt. Angliát a 21. század első éveiben elsősorban nem az Indiából, a Közel-Keletről, vagy Afrikából érkezők ejtették pánikba[2], hanem a kelet-európai bevándorlók, akik éppenséggel az Európai Uniós tagság nyomán tudtak beköltözni és munkát vállalni a szigetországban. Ráadásul a félelem fő tárgyát nem a ránézésre is könnyen megkülönböztethető román, magyar vagy bolgár romák képezték, hanem a lengyel vízvezetékszerelők.

Ez több szempontból is érdekes. Mutatja, hogy a morális pánik nem egyszerűen rasszizmus, mint a *Central Park Five* történet. A pániknak lehet teljesen racionális, egzisztenciális alapja is, mint például a munkahely féltés. Ha a roma lányok nyilvánosházakban vállalnak munkát (amire van több példa), az nem zavarja az angol középosztályt, ha az afrikai bevándorlók beteg édesanyjukat teszik tisztába, amire nem jelentkezne angol munkavállaló, akkor azzal sincs semmi baj. A lengyel vízvezeték szerelő viszont olcsóbban dolgozik, mint az angol konkurencia – ez az, ami „elfogadhatatlan". Ám ennek a racionális magnak a túláltalánosítása katasztrofális következményekhez is vezethet. Erre példa a Brexit, Nagy-Britannia kilépése

1 Ivan Szelenyi. 2018. *Building Nations with Non-nationals*, Budapest, Corvina.

2 London polgármestere 2020-ban Sadiq Khan, egy pakisztáni szülőktől született muszlim. Angliában és még Londonban is van számottevő iszlamofóbia. (A londoniak 31%-az a Yougov felmérése szerint nem kívánt muszlim polgármestert), ennek ellenére Khan több, mint 50%-al nyerte meg a főpolgármesteri választást 2016-ban

az Európai Unióból, aminek következtében – minden előzetes becslés szerint – az angol alsó középosztály sokkal több álláslehetőséget fog elveszíteni, mint amennyi korábban a lengyel vízvezeték-szerelőktől félteni lehetett. Éppen ez a morális pánik lényege: egy reális veszély környezetéből kivéve nagyobbnak tűnik, mint amilyen a valóságban, ám az általa inspirált politikai válaszok nagyobb kárt okozhatnak, mint maga az eredeti – reális – de eltúlzott –veszély.

2015-ben az Európai Unió nem volt felkészülve arra, hogy mintegy 1 millió közel-keleti nekivág a Földközi tengernek. Voltak, akik el is jutottak Európai partjaihoz, voltak, akik a tengerbe fulladtak, de az igazi morális pánikot egy hároméves kisfiúról készült fénykép okozta. A kurd származású, Szíriában született Alan Kurdi 2015. szeptember 2-án a tengerbe fulladt. Holttestét a görög partokon fotoriporterek fedezték fel. Az általuk készített fényképek megrázták Európa lelkiismeretét.[1]

Az összehasonlítás kedvéért megjegyezzük, a vietnami háborúban a morális fordulatot hasonlóképpen egy megrázó fotó váltotta ki. 1972. június 8-án a dél-vietnami hadsereg napalm támadást intézett egy feltételezett partizán csoport ellen, de az áldozatok többsége civil és gyermek volt. Egy újságíró megrázó fotót készített (amit hosszú habozás után a New York Times le is hozott) a 9 éves Kim Phuc-ról, aki több gyerekkel együtt, meztelenül menekült a napalm támadás elől. Mint utólag kiderült, a kislány súlyos égési sebeket szenvedett, de nem halt meg, és 10 év orvosi kezelés után ismét normális életet tudott kezdeni.

Egy drámai fotónak tehát világpolitikai – az olvasó saját morális beállításától függően pozitív vagy negatív – következményei lehetnek. A napalm elől meztelenül menekülő Kim Phuc képe fontos szerepet játszott abban, hogy az USA feladta a vietnámi háborút. Alan Kurdi holttestének a fényképe a görög tengerparton döntő hatással volt Angela Merkelre, egy lutheránus lelkész lányára, amikor 2015. szeptember 4-én látva a budapesti Keleti pályaudvarra beszorított, és onnan gyalog Nyugatra indulni kész tömeget, kimondta: Németország minden menekültet be fog fogadni. Merkel egy különösen józan és pragmatikus politikus. Tisztában kellett lennie azzal, hogy ezzel a kijelentésével óriási kockázatot vállal, talán politikai öngyilkosságot követ el. Mégis, kezdetben a döntése óriási népszerűség-növekedéshez vezetett. Ez ugyan az ellenzék támadása során[2] később megrendült, de figyelemre méltó, hogy 2020 tavaszán továbbra is Merkel az a politikus, akit a németek kancellárnak el tudnak képzelni.

Minden józan megfigyelő számára a tömeges migráció elkerülhetetlen volt. Természetesen az szóba sem kerülhetett, hogy a menekültek az állampolgárságuk szerint illetékes nyugati konzulátusokon kérjenek vízumot kérjenek. A legtöbbjüknek útlevele se volt. Így a lehető legrosszabb következett be: a határok tömeges illegális ostroma a menekültek által.

Ezek után aligha lehetett meglepő, hogy az egyre reménytelenebb helyzetbe kerülő menekültek a Szíriából, vagy Irakból kimentett kis vagyonkájukat önként adták oda az ember csempészek, hogy juttassák őket el álmuk országába, Németországba. Volt emberkereskedő,

1 A képek természetesen fenn vannak a világhálón. Ld. http://100photos.time.com/photos/nilufer-demir-alan-kurdi

2 Az ellenzéki támadásokhoz ütős érvként szolgáltak a 2015 szilveszter éjjelén, Kölnben bekövetkezett atrocitások. A kölni szilveszter éjszaka történései erős politikai töltetet kaptak, és valójában a mai napig nem tudjuk, hogy egészen pontosan mi történt. A rablások és nők zaklatása (esetleg megerőszakolása) a hírek szerint este 10 órakor kezdődött, de erről a rendőrséget csak reggel 2 órakor értesítették. Az első perekben két kölni fiatalembert ítéltek el, egy irakit és egy marokkóit, akiknél találtak német/arab nyelvű szexista szövegeket. Fejenként 1 év börtönt kaptak. A jobboldali pártok és sajtó viszont a kormányt, a rendőrséget, a bíróságot és a mértékadó országok lapokat az igazság eltussolásával és a menekültek mentegetésével vádolta meg és vádolja mind a mai napig.

aki „üzletfeleit” hagyta a tengerbe veszni, mások tényleg segítettek eljutni a görög partokig, legjobb esetben akár a magyar határig.

Orbán Viktor nagyon korán ráérzett a közelgő válságra. 2015. január 7-én borzalmas terrorista támadás történt Párizsban. A *Charlie Hebdo* francia magazint egy Mohamed prófétát kicsúfoló karikatúra miatt iszlamista terroristák támadtak meg, s ennek során 12 embert öltek meg. Óriási volt az európai felháborodás és január 11-én hatalmas tüntetésben fejezték ki az európai demokraták a terrorizmus elleni érzelmeiket. Ezen a tüntetésen Orbán Viktor is részt vett; arra használta a tüntetést, hogy figyelmeztesse az EU tagállamokat, hogy meg kell állítaniuk a bevándorlást (kiemelve a közel keletről és Afrikából érkező „gazdasági bevándorlókat”), s kijelentette, amíg ő Magyarország miniszterelnöke, addig a mi országunkban nem lesz más kultúrájú jelentős kisebbség.[1]

Az viszont tény, hogy Orbán Viktor 2015. január 11-én már alkalmazni kezdte azt a diskurzust, ami később dominánssá vált az európai radikális jobboldalon. Amikor 2015 júliusában megérkezett Magyarországra a menekültek első nagyobb csoportja, se fogadó táborok nem voltak, se a menekülteket a terroristáktól megkülönböztetésére képes szakemberek nem álltak rendelkezésre. A magyar kormány nem kért anyagi és szakértői segítséget az ebben az ügyben a tapasztaltabb EU-tól. Orbán okkal aggódott a „zöld határon” ellenőrzés nélkül átáramló százezrek miatt, de csak improvizálni tudott. Felhozták a menekülteket Budapestre, a Keleti pályaudvarra, de nem engedték őket felszállni a Bécs-München felé induló vonatra (bár szinte miden menekült Németországba vagy Svédországba vágyakozott, és már a vonatjegyet is megvásárolták, s akkor még az osztrák-német határ is nyitott volt). 2015. szeptember 4-én a Budapestre összezsúfolt nyomorúságos körülmények között tengődő menekültek nem bírták tovább, s megindultak gyalog az országúton Bécs felé.

A magyar kormány-televízió (nem éppen BBC színvonalúan) ekkor már napok óta folyamatosan képes beszámolót adott a Keleti pályaudvar környékén kialakult rémes állapotokról. Nem voltak kellő számban WC-k, mosdóhelyek, civil szervezetek látták el az egyre rosszabb helyzetbe kerülő menekülteket vízzel és élelmiszerrel. A magyar TV nézők napról-napra megrázóbb és riasztóbb képeket láttak. E drámai beszámolókat már megelőzték a júniusban kihelyezett óriásplakátok ezrei, melyek ékes magyar nyelven figyelmeztették a csak arabul beszélő menekülteket, hogy „Ha Magyarországra jössz, nem veheted el a magyarok munkáját.” A plakátok persze a magyar állampolgárokhoz és nem a menekültekhez szóltak. A legnyomorultabb roma kisfalvakban is pánik tört ki: jönnek a muzulmánok, elveszik (az igazán nem nagyon vonzó) házainkat, megerőszakolják a lányainkat. A zöldhatáron útlevél és vízum nélkül özönlő muzulmánok hírét hallva még sok liberális értelmiség gyomra is görcsbe rándult. Amikor a magyar kormány bejelentette, hogy kerítést épít a déli országhatáron, ezt

1 De az is igaz, hogy egy alkalommal, korábban Merkel még ennél is durvábbat mondott, azt, hogy a „multikulturalizmus megbukott”. Ld. *The Guardian*, 2010. okt. 17. Ezzel együtt is az EU legtöbb országa máig nyitott maradt a bevándorlásra, és elfogadta a kisebbség kultúrájának és vallásának létezését.

a lakosság 80 százaléka lelkesen támogatta[1] – jóllehet többségük egyetlen „migránst" sem látott (legfeljebb a televízióban).[2]

Ez a szántszándékkal generált morális pánik klasszikus esete volt. Egy reális problémából indult ki, amely azóta sem múlt el. 2019-ben 71 millió embernek kellett elhagynia hazáját – közülük legalább 26 millió menekültnek minősülhet. Az is tény, hogy a legtöbb otthonát elhagyni kényszerült, sőt még a legtöbb menekült is legszívesebben haza menne, ha lehetne. Millió számra vannak olyanok is, akik szívesen költöznének biztonságosabb és jobb megélhetést biztosító országokba, mondjuk az EU-ban, vagy az USA-ba. Ezek között vannak tehát „gazdasági bevándorlók is", és nyilván akadnak közöttük bűnözők, vagy akár terroristák is, de nem ésszerűtlen feltételezni, hogy nagy többségük biztonságosabb életet és megélhetést keres, s szeretne integrálódni egy új „hazába". Ezt bizonyítja, hogy a befogadó országokban viszonylag kevés volt bűntény és terrorizmus (bár az is akadt). Németországba – például – csaknem 1 millió bevándorló érkezett (főleg férfiak. de nők és gyerekek is) s azok közül, akik menekült státuszt kaptak kapott 18 hónapon belül (2017 májusára) több, mint 200 ezernek volt munkája.[3] Ezt a liberálisok sikerként, a jobboldaliak kudarcként könyveltek el.

Az úgynevezett „migráns" kérdést Orbán Viktor, illetve a Fidesz kormányzat gátlás nélkül használta. Volt egy azonosítható ellenség, a „migránsok": nem „bevándorlók" vagy „betelepítettek", mint amilyenek az elmagyarosodott németek voltak 1945 előtt Magyarországon, nem „menekültek", mint az a 200 ezer magyar, akit 1956-ban útlevél és vízum nélkül is jó szívvel fogadott Európa és a Amerika. Ráadásul most a migránsok „mások" voltak. Muzulmánok – az iszlám pedig nagyon sokak szerint veszélyt jelent a fehér, keresztény (vagy valamivel kevésbé rasszista megfogalmazásban: judeo-keresztény) kultúrára. Mindezeken túlmenően a „migránsok" egzisztenciális veszélyt is jelentettek, elvették a magyar emberek állásait, megerőszakolták a feleségeiket, vagy leányaikat – legalább is az óránként kiadott, plasztikus média-tudósítások szerint. Nem meglepő, hogy a Fidesz, és később sok más hasonló taktikát alkalmazó politikai erő hatalmas sikereket aratott szerte Európában: az AfD Németországban, Le Pen Franciaországban, Salvini Olaszországban. És ez történt más kontinenseket is, gondoljunk Brazíliára (Bolsonaro) vagy Indiára (Modi). Itthon pedig a Fideszt 2018-ban ismét kétharmaddal választották meg a magyar polgárok.

Donald Trump és a mexikóiak inváziója. Az etno-nacionalista, anti-globalista eszmerendszer a világ elvileg „mások" felé leginkább nyitott országában, az Egyesült Államokban is nyerő politikai eszmerendszernek bizonyult. Trump 2015. június 16-án jelentette be saját cégének new yorki irodaházában, hogy elindul a Republikánus Párt elnökjelöltségéért. Trump elnöki aspirációja nem volt meglepetés, jó ideje jelezte, hogy pusztán az ingatlanbefektetői és a TV-sztár szerep nem elég neki. Csak az nem volt világos, hogy demokrata, republikánus vagy esetleg egy harmadik párti színeiben indul majd. Sokáig jó barátságban volt a Clinton házaspárral is. Tíz évvel korábban, amikor Donald Trump harmadik házasságát kötötte

1 A Nézőpont Intézet 215 szeptemberében végzett kutatása szerint a lakosság 87%-a támogatta az ország menekültpolitikáját.

2 A magyarországi morális pánikról sok kiváló tanulmány jelent meg, így Sík Endre: „Egy hungarikum: a morális pánik-gomb", *Mozgó Világ,* 2018. 10. sz., Erős Ferenc: „Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalompolitikai megfontolások és kérdések a menekült válságról", *Imago,* 2019. 1. sz., Róna-Tas Ákos: „Ez a morális pánik sokkal veszélyesebb, mint egy mecset Zuglóban, vagy egy imán a parlamentben", www: 444. 2015. október 2.

3 *Business Insider*, August. 18. 2017

Melanie Knauss-szal, a Clinton házaspár még a díszvendégek között volt. Alig 10 év kellett hozzá, hogy Hillary-ból *a* fő ellenség, a „hazug" (*crooked*) legyen.

Tárgyunk szempontjából azonban fontosabbak Trump 2015. június 16-án elhangzott kijelentései. A beszéd lényege és Trump későbbi győzelmének a legfontosabb üzenete a mexikói és általában a dél-amerikai bevándorlókkal szembeni állásfoglalás volt. Bár Trump elismerte, hogy a mexikói bevándorlók között „akadnak rendes emberek is", de inkább azt hangsúlyozta, hogy Mexikó azokat küldi Amerikába, akikkel problémák vannak: kábítószeresek, bűnözők és nemi erőszakot követnek el. Trump megígérte, ha őt választják elnöknek, majd megvédi az „amerikai kultúrát" (bár ezt így nem mondta, de egyértelműen a fehér, európai kultúrára gondolt, ami valamikor Amerikát „naggyá tette") és az amerikai munkahelyeket. Éppen, amikor Orbán Viktor kerítést kezdett építeni a magyar-szerb határon, Trump arra tett ígéretet, hogy ő meg falat épít az amerikai-mexikói határon. Ebben nem volt semmi megdöbbenően új, az USA már egy ideje „erősítette" a mexikói határt, nem is beszélve Izraelről, ahol komoly „falak" zárták el a palesztinokat a zsidóktól.

Trump és Orbán ugyanabból a kottából játszottak, és mindketten elérték, amit akartak. Az ellenségek ugyan mások voltak, de jellemzőik hasonlítottak egymásra. Trump a mexikóiakkal harcolt, s csak mintegy mellékesen említette néha a közel-keleti bevándorlókat. Orbán fő ellenségei az Iszlám világból származó menekültek. Orbán számára egyre egyértelműbb, hogy mi a küldtetése: az etnikailag fehér, keresztény Magyarország, illetve a keresztény Európa megvédése.[1] Nem véletlen, hogy míg 2014-ben Orbán a maga Nemzeti Együttműködési Rendszerének a lényegét illiberalizmusként határozta meg (és ezt a fogalmat később sem vetette el), de a menekültválsággal szembesülve, európai szövetségeseket és magának európai vezető szerepet keresve, egyre inkább a maga kereszténydemokratáságát hangsúlyozza.[2]

Trump nehezebb helyzetben van. Az Egyesült Államok egy etnikailag igencsak sokszínű társadalom. A 2010-es népszámlálás szerint a nem dél-amerikai eredetű fehérek a lakosságnak csupán 61%-át tették ki, s mivel termékenységük alacsonyabb, egyes előrejelzések szerint 2045-re az „igazi" fehérek a népesség kisebbségét jelentik majd.[3] Trump számára rendkívül fontos volt az amerikai „igazi fehérek" szorongása, hogy hamarosan kisebbségbe kerülnek. Obama elnökké választása sokak számára riasztó jel volt a „fehér" jövő szempontjából.

1 2017. március 1-én, a Magyar Kereskedelmi és Ipari Kamara évadnyitóján elhangzott beszédében ugyan elismerte, hogy „Magyarország etnikai viszonyai bonyolultak", de mindjárt hozzáfűzte, hogy a felemelkedéshez meg kell őrizni az etnikai homogenitást, „a túl nagy keveredés bajjal járna". http://valasz.hu/itthon/orban-viktor-a-tul-nagy-keveredes-bajjal-jar-122733

2 Figyelemre méltó Orbán 2019 szeptemberében, a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének XII. kongresszusán elhangzott beszéde, amiben ugyan elismerte, hogy az „első rendszerváltásban" a liberális demokráciának volt szerepe, de túlzott individualizmusa miatt már elavult, most egy „második rendszerváltás következik", melyben a liberális szabadság eszméjét a keresztény szabadság eszméje helyettesíti. Clinton és Soros, vagyis az Amerikai Egyesült Államok helyébe a szuverén (etnikailag homogén – ezt mi fűzzük hozzá) nemzetállamok lépnek. A beszédben az „illiberalizmus" kifejezés már nem is szerepelt. bár a gondolati tartalom félreismerhetetlen: az épülő kereszténydemokrata állam *sajátos*, az új típusú szabadság nem liberális, hanem *keresztény (vagyis i*lliberális*). Lásd* https://mandiner.hu/cikk/20190916_letrehoztunk_egy_sajatos_keresztenydemokrata_allamot

3 Az etnikai hovatartozás az USA-ban nem egyszerű kérdés. A Mexikóból vagy Dél-Amerikából betelepült fehéreket nem feltétlenül fogadják el fehérnek. Ezért a statisztikusok a fehér "faj" két kategóriáját különböztetik meg: *Hispanic whites* és *Non-Hispanic whites*. Ugyanígy a Karibi szigetekről származó fekete bőrűeket sem fogadják el feltétlenül az amerikai feketék afroamerikainak. Mindez erős társadalomtudományi bizonyíték arra, hogy az etnicitás nem biológiai adottság, hanem társadalmi küzdelmek tárgya.

2010 körül számottevő fehér-nacionalista mozgalom indult, amire általában, mint *alt-right*-ra hivatkoznak.[1] Ebben helyet találtak maguknak a proto-náci mozgalmárok is, de megtalálhatók közöttük Amerika fehér kultúráját féltő, fehér – de nem feltétlenül szélsőséges – nacionalisták is, vagyis az *alt-right* a jobboldal számos árnyalatát képes integrálni. Különösen fontos volt a *Breitbart News*, melynek irányítását az alapító Andrew Breibart 2012-ben bekövetkezett halála után Steve Bannon vett át.

Aligha kétséges, hogy a Breitbart News és Bannon nélkül Trump nem nyerte volna meg a választásokat 2016-ban. Trumpnak szüksége volt a fehér-keresztény, magukat identitásukban veszélyeztetve érző amerikaiak szavazatára – függetlenül attól, hogy személy szerint Trump maga szélsőséges fehér keresztény nacionalista-e, vagy sem. Mindegy is. Bannon a Trump- kampány vezető figurája volt, ezért hálából megválasztása után Trump kinevezte főtanácsadójának. Ebben a kulcsfontosságú pozícióban Bannon 7 hónapon át maradhatott. A bevándorló mexikóiakkal, a kábítószercsempészekkel és bűnözőkkel és a nemi erőszakot elkövetőkkel szemben erőteljes morális pánikkeltésében Bannon a segítségére volt. Amikor a mór megtette a kötelességét, a mór mehetett. Akadtak Trumpnak új témái, az Iszlám, az ISIS, a kínaiak, a Hillary Clinton kampányát támogató ukránok (nem, nem az oroszok támogatták az ő kampányát, az ukránok támogatták Hillary-t). Bannon új feladata az európai jobboldal egyesítése lett. Salvini-ben és Orbánban felismerte Európa „legnagyobb politikusait". Mindkettőt meglátogatta, sőt egy időre Rómába költözött, és tényleg megpróbálta létrehozni azt, amit egy korábbi cikkünkben „illiberális internacionálának" neveztünk.[2] S ez majdnem sikerült is neki, amíg balszerencséjére Christian Strache, a szélsőjobboldali osztrák FPŐ vezéregyénisége nem keveredett Ibizá-ban egy, az oroszokhoz kapcsolódó korrupciós szex-botrányba. Trump mindezek ellenére azóta is felhasználja a morális pánikkeltés újabb és újabb változatait, és nem is sikertelenül. Mintha útban lenne afelé, hogy 2020 novemberében újra válasszák.

3/ Korunk legpusztítóbb járványai, s a hozzájuk kapcsolódó morális pánikok mértéke és jellege

A járványok soha nem álltak meg országok, vagy birodalmak határainál. Volt rá példa, hogy kipusztult az emberiség egynegyede is. A legszörnyűbb ilyen járvány a 14. században pusztító pestis volt. Erről is azt feltételezték, hogy keletről (talán Kínából?) jött. A tatárok hurcolták be a Krímbe, s onnan terjedt tovább Európába, majd Észak Amerikába. Az biztos, hogy a legsúlyosabban Európát érintette 1347 és 1361 között, vagyis 14 (!) éven át. Legalább 100 millió embert ölt meg.[3] Tehát nagyon is *pandemia* volt, a világnépességét 475 millióról mintegy 356-375 millióra zsugorította, és 200 év kellett ahhoz, hogy a népesség visszaérjen korábbi csúcsára. Egyes válfajai ma már gyógyíthatók, másoknál 100 százalékos a halálozási arányszám.

1 Ebben a kifejezésben az „alt" szócska az „*alternative*" rövidítése. Az alternatív jobboldal egyik fontos jellemzője, hogy nagymértékben használja az internetet és ezen belül a közösségi médiát.

2 Ld. „A nemzetállamok ellenforradalma", *Élet és Irodalom*, 2018. jún. 1.

3 Van, aki a 14. századi pestis járvány áldozatait 200 millióra becsüli. A pestis járványok a későbbi századokban is pusztítóak voltak, a betegséget mindmáig nem sikerült teljesen legyőzni.

A koronavírus-járvány sajátosságait kutatva, három történeti példát fogunk elemezni az elmúlt 50 évből[1]: az AIDS-t, a tbc-t és a malériát. Bár mindhárom járványnak hosszú múltja van (ez az AIDS esetében, melynek az első esetét 1981-ben diagnosztizálták a legrövidebb), ma is pusztító hatásúak, bár ez egyre inkább csak a harmadik világban érvényesül. A a koronavírus-járvány eddigi lefolyása alapján, két hipotézist fogalmazunk meg.

1. A Covid-járvány epicentrumává Európa és az USA, a világ felső középosztálya vált; ettől vált a morális pánik különösen intenzívvé.
2. Mivel ez a járvány a világ legprivilegizáltabb rétegeit (osztályait?) érintette, az ellene hozott intézkedések (mindenki maradjon otthon, álljon le a gazdaság – különösen a tercier szektor és gépipar) még a fejlett országokban is a tágan értelmezett munkásosztályt és a szegényeket sújtották leginkább, nem is beszélve a periféria dolgozóiról.

HIV-AIDS. Ez korunk egyik legnagyobb világjárványa volt, s az maradt a mai napig. 1981 óta 143 országban több mint 70 millió embert fertőzött meg a HIV vírus, a halottak számát 40 millió felettinek becsüli az amerikai CDC. Még 2018-ban is az AIDS-ben meghaltak száma valahol az évi 470 ezer és 1.1 millió között lehetett.

Az AIDS járvány az Egyesült Államokban robbant ki: 1981-2000 között évente mintegy 50.000-en haltak meg e betegség következtébe, de ezeknek mindössze egyharmada volt fehér; főként afro-amerikaiak és a spanyol ajkú amerikaiak között volt sok áldozat. Mára a globalizáció központjaiban – így az USA-ban. Kanadában, Svédországban stb. – az AIDS-halálozások vagy teljesen, vagy jóformán teljesen megszűntek[2] Afrikában és Dél-Kelet Ázsiában az AIDS a legnagyobb halálokok közé lépett elő. 2016-ban Nigériában 160 ezren, Dél Afrikában 110 ezren, vesztették életüket. A WHO 2018-ra 470 ezerre becsüli az AIDS-ban elhunytak számát. Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk az AIDS „epicentruma" az USA-ból és Európából áthelyeződött Afrikába.

Az AIDS terjedése drámai volt. Az első AIDS halálesetről a New York Times 1981. július 3-án számolt be. Akkor 26 halálesetről tudtak, ezek száma az év végére 159-re nőtt. Ahogy a betegség világjárvánnyá eszkalálódott, a halottak számra robbanásszerűen emelkedett, a csúcsévekben (2000-2004 között) az évi 2-3 millió is lehetett. Egy ilyen nagy volumenű és gyorsan terjedő járvány természetesen felhívta magára a politika és a média figyelmét, és kialakult körülötte egy, a koronavírushoz képest valamivel visszafogottabb hangú morális pánik.

Kezdetben a HIV vírus különösen gyilkos erejű volt, aki megfertőződött HIV-vel igen nagy valószínűséggel nem kerülhette el az AIDS-et és a halált, ami többnyire borzalmas szenvedéssel járt. Az áldozatok között gyakran találkoztunk a tudományos és kulturális élet legkiválóbb képviselőinek nevével. Az AIDS terjedéséről, gyógyíthatatlanságáról, az általa okozott halál különösen brutális voltáról a média sok megrázó beszámolóját nézhettük/olvashattuk.

A betegségnek a homoszexualitáshoz való egyértelmű kapcsolódása bizonyosan szerepet játszott abban, hogy az AIDS nem jelentett általános veszélyt. Ez a „melegek betegsége" –

1 1940 óta kb. 350 világméretű járványt tartanak számon a szakemberek, ezek között több is volt, aminek milliós áldozata volt. Ld. *Spiegel* 2020. április18.

2 Az USA-ra vonatkozón a CDC még 2018-ban 16 ezer olyan halálesetről számolt be, ahol az elhunytaknál kimutattak AIDS-et, de óvatosan megjegyzik, hogy az nem világos, mennyiben volt a halál oka az AIDS. Új gyógyszerekkel a HIV-től fertőzöttek, illetve AIDS-től szenvedők hosszabb távon életbe tarthatók.

gondolták jó okkal nagyon sokan. A veszélyeztetett csoport nem általában a társadalom volt, hanem annak az egyébként is sokak által „immorálisnak" gondolt egyik alcsoportja. Ez persze nem volt igaz, mert az AIDS terjedt az injekciós tűt használó kábítószer fogyasztók között is, a biszexuális férfiak nőket is megfertőztek, sőt megfertőződtek a fertőzött anyák később született gyermekei is.

Az AIDS nyomán kialakult narratíva nyilvánvaló rokonságban állt Szodoma és Gomora biblia történetével. Az AIDS Isten büntetése a „bűnösökre", akik jobban tették volna, ha a bűntől megtartóztatják magukat, vagy legalábbis monogám kapcsolatokban „biztonságosan" tartanak szexuális kapcsolatokat (és a kábítószeresek is mindig új tűt használnak). Ezért különösen félelmetes a koronavírus is, amit Donald Trump kifejezésével élve a „láthatatlan ellenség" hozott az emberiségre. Ez a láthatatlan ellenség akár a saját unokánk is lehet (aki az óvodából hozza haza a fertőzést), de lehet ellenség a postaládánkba bedobott levélen található újlenyomat. Bár az AIDS jó sztori volt a médiának és lehetett rémüldözni „hogy mik nem történnek és hogy kell vigyázni", és az is tény, hogy a betegség kezelésére hatalmas összegeket költöttek az országok, de igazán megszorító intézkedéseket nem tettek. Az AIDS válságnak – legalábbis Afrikán kívül – nem volt pusztító gazdasági hatása, és a politikusok – a Dél-Afrikai Köztársaságot kivéve – nem használták fel az alkalmat hatalmuk maximalizálására. Általában nem kriminalizálták az AIDS-eket, nem volt kijárási tilalom, még a melegek által frekventált bárokat se zárták be. Szűntek meg korábban melegek által látogatott fürdők, de nem hatósági rendeletre, hanem csökkenő fizetőképes kereslet miatt. Karantén is alig volt, egy esetről tudni, amikor egy biszexuális fehér férfivel szexuális kapcsolatot létesítő fekete férfit karanténba (börtönbe?) zártak, de általános karantén intézkedésekről nem tudunk.

Feltűnő ugyanakkor, hogy az AIDS járványról mintha a média mára már elfeledkezett volna, holott pusztítása hasonló mérvű, mint a koronavírusé. Az AIDS-re továbbra sincs 100%-osan biztos gyógyszer, nincs ellene vakcina. Biztos, hogy a figyelem feltűnő csökkenése részben azzal függ össze, hogy a járvány epicentruma áttolódott a fejlett országokból Afrikára és Dél-Ázsiára, a „fehérekről" a színes bőrűekre.

A tbc (tuberkulózis). A TBC-ről már az ókorban tudtak, de népbetegségként Európában és Észak Amerikában csak a 19. században azonosította az orvostudomány, és csak 1880-ban bizonyosodott be, hogy fertőző betegségről van szó. Akkoriban „fehér halál"-nak vagy „fehér pestis"-nek is nevezték. A magyar közgondolkodásban a 19. század végétől a második világháború végéig gyakran használt szófordulat volt a *morbus Hungaricus*, illetve az a mögötte meghúzódott társadalomkritikai attitűd, miszerint a szegénység és a társadalmi igazságtalanságok égbe kiáltó mértéke magyarázza, hogy miért volt ennyire súlyos a tbc Magyarországon.

Antibiotikummal 1946 óta gyógyítják a tbc-t, sőt a közismert BCG oltással a beoltottak többségét egy életre immunizálni is lehet. Ennek ellenére a TBC fertőzés esetenként újra előtörnek a korábban már immunizáltak között is. Ami a teljes emberiséget illeti, a TBC továbbra is pusztító járvány. 2018-ban 1,5 millióan haltak bele, s mintegy 10 millió az éves megbetegedések száma. Fertőzőképessége miatt a TBC továbbra is stigmatizál valamelyest, ezért mind a megbetegedések, mind a halálozások számát valószínűleg alul becsüljük. Az AIDS-hez hasonlóan a TBC epicentruma is áthelyeződött: a halálozások 95 százaléka a világrendszer perifériku országaiban található, főként Afrikában és Dél-Kelet Ázsiában. A karanténba zárás gyakorlata, ha nem is volt soha olyan mérvű, mint manapság a korona-

vírus esetében, de ismert volt. Mivel a 20. század első felében a legtöbb TBC fertőzöttet az orvosok kvázi „halálra ítéltnek" tekintették, ezért több-kevesebb kényszerrel igyekeztek minden megfertőzöttet tüdőszanatóriumokban elkülöníteni.

Manapság mégsem beszélhetünk a TBC körül kialakuló morális pánikról, aminek nyilván legfőbb oka az, hogy a pusztító halálozási arányszám ellenére a betegség gyógyítható, és ebből a szempontból szinte minden országban évről-évre javul a helyzet.[1] De talán itt is van annak szerepe, hogy „fehér" halálból" „fekete" halál lett. A TBC a legtöbb halálos áldozatot a legszegényebb országokban szedi, és ott is az alultápláltság a legfőbb kiváltó körülmény (ami különösen a gyermekeket érinti). Ez alól látványos kivétel Oroszország, ahol más megbetegedésekhez hasonlóan az alkohol a leginkább felelős a TBC-s halálozásokért.

Malária. Ez napjainkban a legkevésbé gyilkos és legkevésbé globális fertőző betegség a listánkon. Ugyan a megfertőzöttek száma minden egyéb járványt meghalad (228 millió ember!), de az elhunytak száma „mindössze" 405 ezer volt 2018-ban, valószínűleg kevesebb, mint amennyi áldozatot 2020 végére a koronavírus szedni fog. Kisebb mértékben a malária is „globális" pandémia: 91 országban pusztít, de a fertőzések 85% 20 országra koncentrálódik. A maláriában meghaltak mintegy 90 százaléka afrikai, 67 százalékuk pedig 5 évnél fiatalabb gyermek. A malária tehát elsősorban afrikai gyermekek halálát okozza, s ezért nem véletlen, hogy nem kap túlságosan nagy figyelmet a nemzetközi médiától. Ezt az is indokolja, hogy a malária-megbetegedések és -halálozások száma folyamatosan csökken (2000-ben még 800 ezer malária halott volt). Mára ugyanis van malária elleni hatékony gyógyszer – a kérdés inkább az, kikhez jut el és milyen áron.

***

Foglaljuk össze eddigi megállapításainkat. A három példaként bemutatott világjárvány, *szemben* a koronavírussal, manapság csak a globális világgazdaság perifériáin pusztít igazán nagy erővel. Mind a három betegség „demográfiája" fundamentálisan különbözik a koronavírusétól. Míg a koronavírusban meghaltak átlag életkora a kései 70-es években van, az AIDS áldozatai között sok a 20-30 éves, a TBC és a malária esetében az 5 éven aluli gyermek. A COVID-19 teljesen új és „fehér" betegség, míg a többiek inkább "fekete" betegségek, és nagyon régóta azok. A többi járvány csökkenő tendenciát mutat és van ellenük gyógyszer. Ezzel szemben a koronavírus betegséget gyógyító szert még keresik a tudósok. Vakcina sincs, sőt, még az sem bizonyos, hogy egyáltalán lehetséges hatékony vakcinát kifejleszteni. Mindez együttesen magyarázhatja miért nincs vagy miért sokkal mérsékeltebb a morális pánik a három másik mai világjárvány, a HIV, a tbc és a malária esetében.

1 Susan Sontag 1977-ben írt könyvének (*A betegség mint metafora*) még az volt az egyik fő állítása, hogy a tbc körül évszázadok óta működött és még mindig működik a morális pánik.

4/ A koronavírus járvány körül kialakult morális pánik

Tanulmányunk fő hipotézise, hogy ami most történik, az háromféle válság egymásba fonódása. A leglátványosabb a 2019/2020 fordulóján, váratlanul elszabadult Covid-járvány, a másik a március közepétől kormányzati intézkedések által generált világgazdasági visszaesés, a harmadik pedig a globalizáció megrendülése, ami lehetőségként már hosszabb idő óta – legnyilvánvalóbb módon a 2008/2009-es nemzetközi pénzügy válság óta – sokak fejében megfordult. Mindhárom válság körül gyorsan kialakult egy-egy morális pánik.

A mi megközelítésünkből nézve a Covid-hoz kapcsolódó morális pánik legfőbb elemei a következők:

(i) A járvány a globalizáció következménye. Nem kellene mindent Kínából importálni – csak azért mert olcsó. Nem kellene annyit fogyasztani, utazni, turistáskodni.

(ii) A járvány azért terjed, mert az emberek nem tartják be a gyakran indokolt, de időnként nem kellőképpen megindokolt vagy akár el is túlzott higiéniás szabályokat. Aki megfertőződik az magára vessen.

(iii) A kormányok is hibáztak: nem szereztek be időben elegendő védőfelszerelést, tesztelő mérőeszközöket, lélegeztető gépet stb. Szinte minden országban az idősek otthonai és a kórházak a járvány epicentrumai, amelyeket meg lehetett volna védeni, ha a kormányok idejekorán és okosan veszik fel a küzdelmet a járvánnyal.

(iv) Nagy eséllyel azok kapják meg a betegséget, akiknek egyéb betegségeik is vannak – például magas vérnyomás, diabetes, légúti megbetegedések –, ami jórészt a helytelen életmóddal függ össze.

E tanulmány írásakor, 2020 májusában, a legintenzívebb a járvánnyal kapcsolatos morális pánik, ám feltevésünk szerint a Covid-pánik néhány hónap alatt csillapodik, vagy – ha sikerül vakcinát találni – akár meg is szűnik, a világgazdasági pánik viszont fokozódóban van. Néha már most is csaknem olyan mérvű, mint a koronavírus pánik. Ám hosszabb távon, előérzetünk szerint, a legtartósabb, legsúlyosabb folyamat a globális világrendszer megingása, és az ebből eredő kísérletek arra, hogy korunk *nagy globális kihívásaira etno-nacionalista, nemzetállami megoldást, illetve lokális, civil társadalmi megoldást* kínáljanak. Az első alternatíva a radikális jobboldal ajánlása, a második pedig az egyelőre kisebb mozgósító erőt mutató, de nyilvánvalóan létező radikális baloldali válasz. Amikor válságról és pánikról írunk, nem vonjuk kétségbe, hogy mindhárom válságnak van reális magva. Annyiban van „pánik", amennyiben a kormányok és a közvélemény egy-egy problémát történelmileg egyedülálló, soha nem látott válságnak tüntet fel. Azért írunk morális pánikról, mert a pánik a többség által „normálisnak" tekintett rendet ingatja meg.

Igen, gazdasági válságba sodródunk, de ez vajon hasonítható-e az 2008-as pénzügyi válsághoz (a Nagy Recesszióhoz), netán az 1929-33-as depresszióhoz, vagy mindegyiknél rosszabb? Igen, a globalizálódó világrend megingott, de vajon a nemzetállami válaszok vagy a civil szférából érkező ötletek javítanak-e azon, amit a globalizáció problémáiként ismerünk, vagy éppen rontanak rajta? Igen, van globális klímaváltozás, de ezért mennyiben az emberi tevékenyég felelős, mit tehetünk ellene, és milyen áron lehet ezt megakadályozni vagy fékezni? Ezekre a kérdésekre könnyen adhatunk „pánikszerű" válaszokat. Lehet-e ezekben a kérdésekben *trade-off*-ról (vagyis választási lehetőségekről) beszélni, vagy Greta Thunbergnek van igaza,

aki szerint csak egyféle módon lehet megmenteni a világot a környezeti katasztrófáktól és ennek érdekében muszáj „bepánikoltatni" a közvéleményt? [1]

A három válság között van ok-okozati összefüggés, de ez úgy hisszük távolról sem olyan egyszerű, mint az első látásra tűnik. Szinte közhelyszerű igazságnak tűnik, hogy a koronavírus miatti kényszerintézkedések, a gazdaság szándékos leállítása (*lockdown*) okozzák a gazdasági válságot vagy (radikális baloldali megfogalmazásban) a globális kapitalizmus okozta a koronavírus járványt, és a globális piacgazdaság környezetpusztító hatása vezet majd el a globális kapitalizmus elpusztulásához.[2] Mi nem látunk egyirányú ok-okozati kapcsolatot a három válság között. Leegyszerűsítőnek tartjuk azt a feltevést, hogy a koronavírus okozza a gazdasági válságot. Tíz év gazdasági prosperitása után igenis várható volt a recesszió. Sok elméleti közgazdász is erre számított. Mind az ingatlanpiac, mind a tőzsde túl lett árazva, ezért várható volt a tőzsde összeomlása. A 2020. február 20-át követő hetekben a legfontosabb országok tőzsdéi átlagosan 30%-t estek.[3] Ám az igazi kérdés az, hogy a világgazdaság egy „szokásos" recesszió felé halad, vagy egyetlen egy „óriási depresszió" fenyeget, ami lehet olyan súlyos, mint az 1929-33-as válság volt, vagy még annál is súlyosabb.[4]

Itt egy nagyobb elméleti kérdéssel szembesülünk. A 19. század eleje óta ismert volt, hogy a tőkés piacgazdaság ciklikusan fejlődik. Már a 19. század elején is többen kimutatták, hogy vannak 7-11 éves ciklusok és fő művében, *a Tőké*ben Marx is nagy fontosságot tulajdonított az általa periodikusnak gondolt ingadozásoknak. Új irányt adott a gondolkodásnak a szovjet Nyikolaj Kondratyev (1892-1938), aki kimutatta, hogy a tőkés gazdaság nem csak 8-10 éves, hanem nagyobb, 50-60 éves ciklusokban is ingadozik. Ezek a hosszabb ciklusok azért következtek be, mert a termelékenységet jelentős, mértékben befolyásoló új technológia jelentek meg: a gőzgép, a vasút, az elektromosság. Kondratyev követői azóta egy 4. és 5. hosszú ciklust is véltek leírni, ilyen új ciklusnak vélték 1950 körül kirobbanó petrokémiai forradalmat, majd 1990-es kezdettel az információ technológiai forradalmat. A 2008/2009-es recesszió óta foglalkoztatja a közgazdászokat az a kérdés, hogy vajon nem kell-e számolnunk egy 6. ciklussal is. Erre különböző jelöltek vannak. Egyesek ezt a biotechnológiában vélik felismerni, mások inkább az informatikában (esetleg robotizációban) látják a forradalmian új termelőerőt. Természetesen szóba kerül az ökológiai válság, a „fenntartható növekedésre" való áttérés kihívása is.

Ezekben a szerte ágazóan összetett kérdésekben nem szeretnénk állást foglalni, és megmondani, hogy a felsorolt lehetőségek közül mi fog megvalósulni, de arról határozott vé-

1 „*I want you to panic*", mondta a 16 éves aktivista a davosi világgazdasági fórumon. *The Guardian*, 2019. január 25.

2 Közel áll ehhez Szalai Erzsébet „Koronavírus és a jövő alternatívái című kitűnő dolgozata". *Mérc*e, 2020 április 1. Bár Szalai az ok-okozati összefüggésekkel kapcsolatban nem foglal állást, de az világos a dolgozatából, hogy megoldást szerinte csak a globális kapitalizmus meghaladása jelenthet.

3 A téma egyik legjobb amerikai szakértője, aki előre jelezte a 2008-as tőzsde összeomlást és a későbbi ingatlanpiaci válságot is, Robert Shiller még 2020 márciusában is ezért számított recesszióra. *Fortune*, 2020 március 18.

4 A recesszió fogalma elég világos a közgazdasági irodalomban. Az európai statisztikusok konvencionálisan akkor beszélnek recesszióról, ha a GDP szintje két egymást követő negyedévben csökken. Amerikában a recesszió beálltát, illetve megszűnését sokkal több mutatóhoz köti a kormányzat által fizetett konjunktúra-kutató intézet (NBER). Az már kevésbé egyértelmű, hogy mikor beszélhetünk depresszióról, azaz válságról. Kornai János például a posztkommunista recesszió kifejezést használta, bár a legtöbb országban az átalakulás elhúzódó depresszióval járt együtt. Szelényi ezért már 1994-ben is az átmeneti depresszió fogalmát használta. Ld. Harcsa, Kovách és Szelényi: „A posztkommunista átalakulási válság", *Szociológiai Szeml*e, 1994. 3. sz.

leményünk van, hogy mi a jobb analógia: a közelmúltbeli, 2008-2009-es recesszió, vagy az 1929-33-as világgazdasági válság, ami végül világháborúba torkolt. Szerintünk az előbbi. Sőt, az a tény, hogy a most kibontakozó recesszió közvetlen előzménye nem valamiféle túltermelési válság, a pénzügyi szféra egyensúlyának megbomlása, az ingatlanpiac összeomlása, egy tőzsdei árbuborék vagy egy közel-keleti háború, hanem egy váratlan biológiai esemény – ti. egy új vírus megjelenése – volt, azt a sok évtizedes tankönyvi igazságot igazolja, hogy a szabad piacgazdaságok ciklikus ingadozása természetes, normális, ámde előre nem megjósolható esemény. A nagy ingadozásokat külső sokkok okozzák. Így működik a piac – és pont.

A Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslése szering 2020-ban a világ GDP-je mintegy 3%-kal fog csökkenni. Ezen belül a fejlettebb országokban a visszaesés akár 6,1% is lehet, a perifférián, Kína esetében viszont még 1 százalékot meghaladó, pici növekedés is elképzelhető. 2021-ben pedig IMF szerint már kiderül az ég: előrejelzésük szerint, világszinten 5,8%-os növekedéssel lehet számolni. Ám az is tény, hogy az előrejelzések bizonytalanok, hetente-havonta változnak, semmivel nem jobbak, mint az epidemiológusok jóslatai. Vagyis inkább az az igazság, hogy a modellek jók, csak az adatok rosszak ...

Ebben a bizonytalan hangzavarban, mi azt sejtjük, hogy a világgazdaság egy „szabályos" recesszióval áll szemben, amit „gyógyítani" és/vagy „enyhíteni" lehet a valuták leértékelésével, az államkölcsönök növelésével, a költségvetési hiány emelésével – vagyis a szokásos anticiklikus politikákkal. Leegyszerűsítve és némileg cinikusan fogalmazva, a világgazdaság egy szokásos szezonális influenzától szenved; prüszköl valamennyit, esetleg lesz egy kis hőemelkedése, de egy fél vodkától, vagy egy meleg teától ez majd szépen elmúlik. Valószínűtlen, hogy a nagy országok fejlett piacgazdaságát romba döntené a koronavírusjárvány.

A világgazdasági recessziót, érvelésünk szerint nem a koronavírus válság okozta. Azt inkább csak „előhívta" és mélyítette a kialakult morális pánik. Ahogy a járvány terjedését sem tudjuk pontosan mérni[1], a recesszió mélységére és tartósságának számbavételekor használt adataink is ellentmondásosak. Éppen ezért alkalmasak a pánikkeltésre, lehetővé teszik, hogy a válság súlyosságát alábecsüljük vagy túlértékeljük. 3-4 éven belül okosabbak leszünk. Hegel klasszikus megfogalmazása szerint Minerva baglya mindig a napnyugtával érkezik.

Egyelőre a Covid-válság gyökeréig átpolitizált. Amikor az amerikai szenátusban minden demokrata maszkban jelenik, míg egyetlen republikánus sem visel maszkot, akkor miért hihetnénk, hogy racionálisan lehet arról beszélni, helyes-e maszkot viselni vagy sem? Amíg Donald Trump úgy gondolta, hogy a korona vírus csak egy demokrata trükk az ő elnökségének az aláásására, addig a járvány pusztán a demokraták hisztériája (*hoax*) volt. Egy idő után arra jött rá, hogy neki érdemesebb nemzet megmenőjeként viselkedni, tehát a bezárások nagy híve lett. Ám amikor a bezárások következtében kezdett a munkanélküliség nőni, hirtelen aggódni kezdett 2020. novemberi újraválasztásáért. Hirtelen a gazdaság zuhanása és a munkanélküliség növekedése fontosabb lett, mint a koronavírusban megbetegedők, vagy akár meghalók száma. Ezért az „ország újranyitása" lett az új jelszó.

Ehhez hasonló folyamatok zajlottak/zajlanak le Magyarországon is. Március 28-án az illiberális magyar kormányzat korán a koronavírus elleni küzdelem élharcosaként jelentkezett be. De Orbán Viktor, Budapesten és sok más fontos városban, ahol egy fél évvel korábban

1 Ld. Mihályi Péter: „Lehet-e minden koronavírus mellé fertőzésszámlálót állítani?", www.qubit.hu, május 11.

veszített a liberális ellenzékkel szemben, rosszhiszeműen a polgármesterekre hagyta, hogy ők döntsék el, mennyi megszorításra van szükség, vigyék el ők a balhét a népszerűtlen intézkedésekért. Budapest liberális főpolgármestere, Karácsony Gergely bedőlt ennek a trükknek, és kijelentette Budapest a kormány előtt jár a vírus elleni küzdelemben. Ezért hozott minden korábbinál megszorítóbb intézkedéseket: ilyen volt a Margit- sziget lezárása hétvégén, vagy a Szent István park határidő nélküli lelakatolása, illetve a maszk viselésének a kötelezővé tétele minden üzletben, sőt még a taxikban is. Mi sem kellett több Orbán Viktornak, most ő lett a gazdaság újraindításának és a megszorítások enyhítésének az élharcosa. Ezért rendelte el április végén Budapesten és Pest megyén kívül a kijárási szabályok feloldását. Ezek mind népszerű intézkedések voltak a csőd szélére került a kisvállalkozóknak meg a karanténtól megörülő közembereknek. Két héten át a liberálisokra szavazó Budapestet jól megbüntette a kormányzat, és jutalmazta a szavazóbázisát, a „vidéket". Azután május 18-án Budapestet is „felszabadította" Orbán.

A hármas válság, amiről ez a tanulmány szól, könnyen csábítja az egyébként demokratikus hajlamú politikusokat is az autoriter megoldások felé (például Émmanuel Macron francia elnök esetében). Mert a szavazók még a demokratikus rendszerekben is jutalmazzák a „határozott" politikusokat, különösen válságosnak vélt helyzetben. Karácsony Gergelynek ahhoz, hogy újraválasszák, nem elég, hogy csak mosolyogjon. Be kell bizonyítania, hogy ő a kormány előtt jár a korona vírus elleni küzdelemben. Ezért kellet bezárnia a Margit-szigetet, illetve elrendelni a maszk viselését az üzletekben, a közösségi közlekedésben és a taxikban. De a Karácsony-Orbán párharc csak egy jelentéktelen illusztráció arra, hogy milyen eltolódás van a világpolitikában az illiberális- nemzeti szuverenista irányba. A járvány elleni küzdelem igen sok országban brutális megszorító intézkedésékre vezetett, emberek százmillióit zárták karanténba, és üzletek millióit kellet hónapokra bezárni. A „láthatatlan ellenség" hatalmas morális pánikot okozott, *ezért* ezeket a megszorításokat, s az azokat követő gazdasági katasztrófákat az emberek eddig jól viselték.

Ennek ellenére, a legtöbb politikus intézkedéseit igyekezett tudósok ajánlásaival alátámasztani. Orbán Viktor is gyakran fogalmazott úgy, hogy „megvárja mit mondanak a „professzorok", s majd csak azután dönt. Amikor elkezdtünk ezen az íráson dolgozni, a munkacímünk ez volt: „Az epidemiológusok útja az osztályhatalomhoz". Tény, hogy az egészségügyi válság természete miatt különösen fontos szerepet játszanak az epidemiológusok. Arról persze szó sincs, hogy ők ezzel bármiféle osztályhatalomhoz jutnának, de jelentőségük megnő, hiszen ők legitimálják a politikai hatalmat birtoklók intézkedéseit. Amikor Szelényi Iván Konrád Györggyel 1974-ben, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvet írta, egyikük sem azt gondolta, hogy az értelmiség tényleg át fogja venni a hatalmat a pártbürokráciától. De úgy látták, hogy a sztálinizmus bukása után a bürokráciának szüksége volt értelmiségi, s főleg szakértelmiségi legitimációra. Ezért nem is leplezett iróniával konstatálták, hogy az értelmiségiek, akkoriban főként a várostervezők, de nagyon sok (reform) közgazdász és szociológus is, hízelgőnek találta, hogy számít a véleményük. Egy kicsit még élvezték is a hatalomból rájuk vetülő fénycsóvákat. Epidemiológusoknak, orvos-vezetőknek a vírus válság miatt ezzel a csábítással kell szembenézniük, nemcsak Magyarországon, hanem mindenfelé a világban. Ne irigyeljük őket!

A koronavírus idején a politikusoknak rendkívül bonyolult, s messzemenő emberi, gazdasági ér társadalmi következményekkel járó döntéseket kell hozniuk. De minek az alapján? Mit tudunk a koronavírusról, a lehetséges kormányzati döntések gazdasági-társadalmi következményeiről? Édes keveset. Íme, néhány adat.

Fertőzöttség és halálozás a világ összes országában

Fertőzöttek összesen	Halottak összesen	Fertőzöttek 1 millió lakosra átszámítva	Halottak 1 millió lakosra átszámítva
5,5 millió	350 ezer	710	45

Forrás: Itt és a következő táblázat esetében https://www.worldometers.info/coronavirus/, a letöltés dátuma 2020. május 25.

Csak azt nem tudjuk, hogy adataink mit jelentenek. Kezdjük a legmegbízhatóbbnak tűnő adattal. Azt csak tudjuk, hogy *hányan haltak meg* koronavírusban!? Igen is, meg nem is. Vannak szakértők, akik azzal érvelnek, hogy a világ alábecsüli a járvány pusztító erejét. Vannak otthonukban koronavírusban meghalók, akiket nem is regisztrálnak a vírus áldozataként (azt hiszik, csak balszerencsés influenzásak voltak, vagy egyszerűen csak nagyon öregek). Ebben biztos van igazság. De más szakemberek meg éppen azzal érvelnek, hogy a koronavírusnak tulajdonított halálozási számok messze túlbecsültek. Azt ugyanis tudni reméljük, hogy a koronavírus halálosabb öregebb (65 éveseknél, vagy idősebbeknél) embereknél, vagy akik már valamiféle komolyabb betegségben szenvednek. Talán nem vagyunk ok nélkül gyanakvóak, ha arra gondolunk, hogy aki kórházban halt meg, s akiről tudni lehetett, hogy koronavírussal fertőzött vírus áldozataként tartjuk számon, holott lehet, hogy az adott beteg esetében ez csak súlyosbította az egyébként is meglevő egészségügyi problémát, s a beteg egyébként is elhunyt volna. Van, aki azt hiszi, jobb lenne a halotti anyakönyvi kivonat alapján eldönteni ki mibe halt bele, de teljes megoldást a problémára ez sem ad, hiszen a halotti bizonyítványt kiállító orvos is hajlamos lehet a legkézenfekvőbb halálokot megnevezni: „Koronavírusos volt, akkor is abba halt bele". Mint tudjuk, gyakran nyilvánítanak öngyilkosnak olyanokat, akik „öngyilkos-gyanúsak": egyedülálló, idős emberek, ráadásul depressziós tüneteik is voltak. Az az orvos, aki olvasott Durkheimet, tudja ki „szokott" öngyilkos lenni. Ennek ellenére talán ésszerű elfogadni, hogy a meghaltak száma egész jó indikátora a korona vírus elterjedtségének, s azoknak a csoportoknak a meghatározásában, akiket ez a betegség leginkább érint. Ha tehát a „szakértők", azt mondják nekünk, hogy az koronavírusban meghaltak átlagéletkora 78 év, és legtöbbjüknek volt már komoly szervi betegsége, akkor erre is azt mondjuk, biztosan van benne igazság, legalábbis első megközelítésben.

De a *fertőzöttek számát* illetően már nagyon nagy bajban vagyunk. Ezek az adatok csaknem használhatatlanok. A vírussal való fertőzöttség tesztelése különböző országokban nagyon különböző, miként a tesztkészülékek és tesztvizsgálatok megbízhatósága is az. De talán nem vagyunk messze az empirikus valóságtól, ha azt mondjuk, azokat tesztelték, akiknek súlyos tüneteik voltak, vagy legalábbis személyes kapcsolatban voltak fertőzöttekkel. Ésszerű döntés ez is. Nem lehet 8 milliárd embert letesztelni, de ennek súlyos következménye, hogy a

fertőzötté nyilvánítottak között túl lesznek reprezentálva a súlyos esetek, s nem lesz közöttük elég fiatal és egészséges, akiket a vírus csak, mint „influenza módjára" érintett, és nyomban immunisakká váltak a Coviddal szemben.

Ez viszont döntő jelentőségű, Nem lehet racionális politikai döntést hozni, ha nem tudjuk a fertőzöttek és a Covidban meghaltak pontos hányadosát. Vannak szakértők, akik ezt 0,2-0,3 és 10+ százalék közé becsülik. Az epidemiológusok dolga lenne, hogy erről pontosabb információt adjanak (s ebben talán a társadalomtudósok is segíthetnének, hogy a saját „osztály hatalmunk" növelés érdekében is mondjunk valamit).

A politikai dilemma embertelen. Mindenki maradjon otthon, zárjon be minden üzlet, hivatal és iskola, csökkenje X százalékkal a GDP, növekedjen Y százalékkal a munkanélküliség és a nyomor??? Mennyi életet mentünk meg ezzel??? Z számú embert? S ha a meghaltak zöme 70-90 éves, egyébként is beteg ember, akkor átlagosan mennyivel hosszabbítjuk meg az életüket? Hat hónappal, 12 hónappal? Brutálisan fogalmazva: megéri az, hogy egy 84 éves ember – mint e tanulmány egyik szerzője – 6 hónappal tovább éljen, ha ennek az ára 100 ezer munkanélküli? Erre az iszonyatos dilemmára nincs tudományos válasz. Ez politikai döntés kérdése. Jobb, ha ilyen kérdésekben a politikai tudományosan megalapozott információk alapján dönt, csak ne engedjük meg neki, hogy úgy tegyen, mintha a tudomány döntött volna helyette.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy régiónként és országonként óriási különbségeket találunk. Általában azt hihetjük, hogy nagyobb városokban nagyobb a pusztítás, amint azt Milánó, Párizs, vagy Madrid, New York, San Francisco látszott mutatni. De erről szó sincs: a világ legnagyobb városaiban szinte nyoma sincs a járványnak. Tokió, Delhi, Bagdad, Bangkok mintha megúszták volna. Bár lehet, hogy a járvány Vuhanból, Kínából indult – ez még némileg vitatott – de tény, hogy mindez ideig legjobb tudomásunk szerint ez a „világjárvány" alig érintette Ázsia legtöbb országát és Afrikát is megkímélte, holott mind az AIDS, mind a malária és a tbc tekintetében a járványok epicentruma ezekre a kontinensekre helyeződött át. De még ezen eltérések figyelmen kívül hagyásával is igaz, hogy járvány megmagyarázhatatlanul különböző mértékben érintette a különböző kontinenseket és egyes országikat.

Kényelmes lenne azzal argumentálni, hogy a 2015-ös menekültválság magyarázza a koronavírus terjedését. Ezzel a sok radikális jobboldali politikus által kedvelt érvvel konzisztens lehetne a magasabb olasz, spanyol, francia és belga adat, de az érvelés összeomlik a görög, német, osztrák adatok fényében. Szegény Donald Trump is nagy bajban van. Ő ugyanis a mexikói bevándorlást akadályozó lépéseit akarta közegészségügyi védelemként felhasználni, csakhogy Mexikóban 10-szer alacsonyabb a koronavírus fertőzöttség, mint az USA-ban (1 millióra lakosra vetítve 533, szemben az USA 5098-as adatával)! A muzulmánellenes, európai radikális jobboldaliak hasonló bajban vannak. A Közel Keleten – Irán kivételével[1] – nincs lényeges koronavírus fertőzés. Az 1 főre jutó GDP persze ígéretes magyarázatnak tűnik („a gazdagabb országok jobban tudnak védekezni"), de akkor mi magyarázza, hogy a görög adatok sokkal kedvezőbbek, mint a németeké. És nem mellesleg: ugyanez a tendencia érvényesül német-magyar összehasonlításban is. A német gazdaság és a német egészségügy sokkal több

1 Utólag, több hét késéssel kiderült, hogy Magyarországra sem iráni diákok hozták be a vírust, hanem a nyugatról tömegesen hazatérő magyarok. Ld. Ferenci Tamás: „Az első hullám tapasztalatai", www.index.hu, 2020. május 18.

erőforrással rendelkezik, mint a magyar, de ennek ellenére az 1 millió lakosra vetített Covid halálozás ott 100, nálunk meg a fele.

De nézzük meg az adatokat kelet-európai és összeurópai összehasonlításban is.

Fertőzöttség és halálozás Kelet Európában

Ország	Fertőzöttek 1 millió lakosra átszámítva	Halottak 1 millió lakosra átszámítva
Albánia	347	11
Bulgária	350	19
Csehország	836	29
Horvátország	546	24
Magyarország	389	51
Románia	939	62
Szerbia	1277	27
Szlovénia	706	51
Szlovákia	276	5

A fenti adatok egy fajta logikát biztos sugallanak. Minél távolabb van egy ország az epicentrumtól (pl. Észak-Olaszországtól) annál kevésbé érintett. Egyelőre. Nem elképzelhetetlen, hogy a járvány tovább terjed. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a „Magyarország jobban teljesít" szlogennek nincs sok alapja. Mivel Magyarország nyitottabb a fertőzöttebb Nyugat felé, adatai valamivel rosszabbak, mint a kevésbé nyitott országoké, de ezt nem tudjuk konkrét kormánypolitikai döntésekhez megindokolni. Ha viszont a magyar adatokat összeurópai összevetésben nézzük meg, akkor azt mondhatjuk, hogy a mezőny közepére kerültünk. A halálozás szempontjából nem kiemelkedően jó a helyzet, viszont a nálunk jobb országok csak kicsivel tudtak jobbak lenni, míg a rosszabbak között sokkal rosszabbak is vannak.[1]

De legizgalmasabb, bár az adatok kevésbé megbízhatósága miatt leginkább vitatható lenne az összehasonlítás néhány ázsiai ország és a fejlett Nyugat államai között. Afrikáról, ahol a koronavírus fertőzöttség és a halálozási adatok a legkedvezőbbek, még kommentáló megjegyzéseket sem merünk írni, annyira nem ismerjük a kontinens országait, és nagyon erősen kételkedünk is az adatok megbízhatóságában. Mivel a sajtó alapjában véve szabad Japánban, Dél Koreában és Tajvanban is (ami nem feltétlenül igaz a kelet-európai országok egy részében) ezek az adatok több figyelmet érdemelnének, bár a kínai és vietnami adatokkal szemben lehet több szkepszisünk. Lehet, hogy a koronavírus Vuhanban indult útjára (amit nem tudunk biztosan), de minden evidencia mégis arra utal, hogy Ázsiában és Afrikában mind ez ideig sokkal kisebb pusztítást végzett, mint Nyugat Európában, vagy az USA-ban.

1 Ferenci id. mű.

Lehet, hogy a SARS-CoV-2 vírus jelenlegi „formájában" akadály nélkül terjed majd tovább a glóbuszon, és hamarosan mindenütt egyforma gyakorisággal lesz jelen. De egyelőre úgy tűnik, hogy járványnak gócpontjai vannak. Ilyen volt Codogno, Lombardiában, ami utána több kisvárosra terjedt el, mielőtt olasz probléma lett belőle. Dél-Korában a járvány egy 120 ezer tagot számláló, keresztény szekta körében kezdődött. Budapesten, ha már liberális a főpolgármester, nyilván ő okozza a járványt. Ez persze épp olyan szamárság, mint az illiberális miniszterelnököt okolni. A Covid-19 – legalábbis Magyarországon biztosan – csak zárt közösségekben, öregek otthonában és kórházakban viselkedett igazán járvány módjára.

Ám az aligha kérdéses, hogy a koronavírus nem jött rosszul az autoriter vezetés iránt vonzódó politikusoknak: „olyan vezérekre van szükségünk, akik tudják, mi a közérdek, s annak érdekében határozottan fel tudnak és felmernek lépni". Nem véletlen, hogy a Fidesz a járvány-statisztikai adatokból a morális pánik logikája szerint szemezget: „a liberális, önkorlátozásra (és öncenzúrára) képtelen Nyugat vereséget szenvedett, az illiberális ázsiai rezsimek viszont eredményesen vették fel a harcot a vírussal. Példaképünk Kína és Dél-Korea."

És nem csak Orbán gondolkodik így. Mivel az illiberális politikai vezetők tipikusan nemzetállamok vezérei, ezért a hangsúly a globális világrendszerrel szemben egye inkább szuverén nemzetállamokra helyeződik át. Ha a hiba a multilaterális megoldásokban van, a szuverén nemzetállamok bilaterális módon kell, hogy megoldják a problémáikat. Ez tükrözi vissza az „*America First*" jelszó. Trump elnök kilépett a multilaterális klíma egyezményből, felmondta a multilaterális Iránnal kötött megegyezést, a bevándorlási válság kezelésére falat épít az USA déli határain. Az *America First* jelszavát más országok is követték. Ilyen – például – a 2018-ban bevetett „Nekünk Magyarország az első" szlogen, ilyen szellemben született meg a Brexit koncepciója Angliában. És ebbe a sorba tartozik a német alkotmánybíróság 2020. május 5-i döntése, mely alkotmányellenesnek találta az Európai Központi Bank 2015-ös pénzügyi mentőakcióit, amellyel végül is sikerült megmenteni Görögországot az összeomlástól és fenntartani az európai közös valutát, az eurót. Lehetséges, hogy ez a bírói döntés igencsak fontos szög lesz az euró és Európai Egyesült Államok koporsójában. „Az európai intézmények nem állhatnak a szuverén nemzeti intézmények felett" – ez a német alkotmánybírók üzenete. Ma úgy látszik, hogy az EU mélyítése iránt leginkább elkötelezett Németország is csatlakozik a globalizáció elleni nemzetállami ellenforradalomhoz.

Mint már többször említettük, szerintünk a 21. század első felének legfontosabb harca a globalizáció körül bontakozik ki, ami a 2020-es évek elején szorosan összekapcsolódik a kibontakozó világgazdasági válsággal és a koronavírus válsággal. A globalizáció együtt született a modern kapitalizmussal, sőt sok szempontból meg is előzte azt. Vajon nem tekinthetjük-e a Római Birodalmat az akkori globalizáció legjelentősebb intézményének?

Akármilyen választ is adunk a fenti kérdésre, kétségtelen, hogy a második világháború után a globalizáció új korszaka következett. Ennek egyik oka az 1929-33-as nagy válságból levont következtetés volt. A nemzetállami sovinizmusok megfékezésére hozták létre az ENSZ-et, az UNESCO-t, a WHO-t, az IMF-et, a Világbankot, GATT néven ismert világkereskedelmi tárgyaló-fórumot és még egy sor más szervezetet. A két világháború által leginkább érintett Európán belül is előre haladt a szuverén nemzetállamok feletti, pán-európai intézmények kiépülése. Winston Churchill már a zürichi egyetemen, 1946. szeptember 19-én elhangzott beszédében is az Európai Egyesült Államok gondolata mellett érvelt. Az integráció folyamata

azonban lassú volt. Ennek az egyik oka persze Nyugat és a Szovjetunió, NATO és Varsói szerződés kishíján atomháborúban végződő rivalizálása volt, amiben az első – váratlan – globalizációs fordulatot az 1975-ös helsinki-i megállapodás jelentette. Ezt a Szovjetunió és csatlósai egyaránt elfogadták – legalábbis papíron. Sajnos éppen Magyarország a mai napig kétségbe vonja a Magyar Helsinki Bizottság működésének jogalapját, vagyis azt az elvet, hogy vannak olyan emberi jogok, melyek a nemzetállami szuverenitás felett állnak.

Ugyanakkor mindeközben világszerte zajlott a gazdaság globalizálódása. A tőke egyre inkább megszabadította magát a nemzetállami korlátoktól, s Adam Smith és David Ricardo tanait követve a vállalatok termelésüket oda vitték, ahol az árukat a leghatékonyabban és legolcsóbban lehetett előállítani.[1] A technológiai változások még azt is lehetővé tették, hogy a termelési folyamatot feldarabolják. Bármely termék különböző alkatrészeit a világ bármely pontján elő lehet állítani, s utána a készárut valahol, mint „német", „francia" vagy „amerikai" terméket lehet eladni. Az ebből származó profit persze a multinacionális cégeket illetti, akik a termelés színhelyeként azt az országot jelölik meg, ahol a lehető legkevesebb adót kell fizetniük. Ráadásul a tőke globalizációjáét máig nem követte a munkaerő teljesen szabad áramlása. A nemzetállamok gondosan megválogatják, kiket engednek át a földrajzi határokon. Csak azokat, akik olyan munkára jelentkeznek, amit az „otthoniak" nem hajadóak vagy nem képesek elvégezni: a mezőgazdasági napszámosokat, az öregek gondját viselőket, a különleges technikai, informatikai tudással rendelkezőket, és persze a profi ligákban nagy pénzt termelő hivatásos sportolókat. Ők még sokszor állampolgárságot is kapnak.

Így a multik, és általában a globalizáció mind a radikális bal-, mind a radikális jobboldal fő ellenségévé vált. A radikális baloldal szemében a multik felelősek a szegény országok bajaiért (ők a „*development of underdevelopment*" teória fő ágensei), akiknek a működése oda vezet, hogy a szegény országok még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek.[2] A radikális jobboldal számára a globalizáció főbűne az, hogy aláássa a nemzeti szuverenitásokat, a multikulturalizmus pedig veszélyt jelent a nemzettudat és a nemzeti kultúra számára. A 2008-as válságot a politikai spektrum mindkét oldala a globalizáció számlájára írta. Véleményünk szerint éppen ez történik most a koronavírus járvánnyal is. Mind a radikális bal, mind a radikális jobboldalon sokan gondolják azt, hogy elértük a globalizáció végét. A radikális baloldal valamiféle kollektivista szocializmus újjászületését várja, a radikális jobboldal pedig az etnikailag homogén nemzetállamok megerősödésében reménykedik.

Nem kérdéses, hogy a globalizáció ellentmondásoktól terhes folyamat. Mindenekelőtt azért, mert mint már írtuk, a tőke globális szabadságát nem egészítette ki a munkaerő hasonló szabadsága. Az elmúlt három-négy évtized során a tőke globálisan szabad mozgása aláásta a Roosevelt-i *New Deal* és a skandináv példák nyomán született jóléti államokat, gyengítette a szakszervezeteket. A nemzetközi ellátási láncoktól egyre inkább függőbb nemzetgazdaságok sérülékenyekké váltak. Képszerűen fogalmazva: ha egy nagyobb ország náthás lesz, akkor könnyen lesz ebből világméretű tüdőgyulladás. A nemzetközi kultúra, legyen az Hollywood, vagy Bollywood tényleg sok kommerszet állít elő. Az is igaz, hogy a globális piacgazdaságot nem egészítette ki egy egyszerre globális és demokratikus nemzetközi intézményrendszer.

1 Antal László – Csillag István – Mihályi Péter: „Magyarázzuk a globalizációt", *Népszabadság*, 2000. augusztus 12.

2 Az 1960-as évek Latin Amerikájában erre tényleg akadt számos példa.

A nemzetközi szervezetek, és még az EU esetében is sok esetben csorbulnak a demokrácia alapelvei.

Igen, a nemzetközi szervezetek demokrácia deficittől szenvednek, de e tanulmány szerzői úgy vélik, hogy az emberi és demokratikus jogok védelmét leginkább mégiscsak a nemzetközi szervezetektől – Kelet Európa esetében az EU-tól – lehet elvárni, amikor azt szuverén nemzeti kormányzatok megsértik. A szerbek boszniai rémtetteiért mégiscsak a hágai bíróság szolgáltatott igazságot; és elég baj, hogy az Egyesült Államok nem ismeri el ezt a bíróságot, s mentegeti a világon sokfelé háborús bűnöket elkövető amerikai állampolgárokat. Baj az is, hogy Magyarországon a Magyar Helsinki Bizottságot – aminek a létjogosultságát még a kádárista rendszer is elfogadta, ma „Soros ügynökként" kezeli a magyar kormány.

Ugyanakkor aligha tagadható, hogy a hármas válság, a gazdasági és az egészségügyi válság, valamint a globalizáció ok-okozati összefüggései sokrétűek. Igen, a 2008-as válság kirobbanásában volt szerepe a gazdaság globalizációjának, de annak viszonylag gyors és fájdalommentes megoldásában a Világbank, az IMF, a WTO és az EU dolgozta ki a működőképes megoldásokat. Magyarországot is az IMF és az EU mentette meg. A globalizáció nyomán bizonyos egyenlőtlenségek meredeken nőttek (egyre több a dollármilliárdos és egyre nagyobb vagyon halmozódik fel az egyes országok felső 0,1 százalékának kezében), de a szabadpiac térnyerése Kínában és Indiában, a világ két legnépesebb országában radikálisan csökkentette a nyomorban élők számát, és jelentősen nőtt a várható élettartam is. Óriási értéknek tekintjük azt is, ami megvalósult az emberek szabad mozgása terén. Milliószámra jönnek a kínai turisták Európába és Amerikába, és hatalmas az ellenirányú mozgás is. Ma még túl korai megítélni, hogy nem volt-e nagy hiba a nemzeti szuverenitás jegyében mindenütt leállítani a közlekedést, mert egyelőre elképzelése sincsen senkinek arról, hogy miképpen lehet majd megnyitni a világ több mint 200 országa között a határokat.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy 21. században a világ nem három, hanem annál is több globális kihívással áll szemben. Ilyen a klímaválság, a világ demográfiai egyensúlyának a felbomlása, a világgazdaság, emberjogi és demokratikus intézmények sérülékenysége. Ezek sorába tartozik a koronavírus járvány is, bár a lista elején szereplő ügyeket mi sokkal súlyosabbnak véljük. Véleményünk szerint ezekre a kihívásokra kizárólag globális, multilaterális válasz lehetséges. A radikális jobboldal az etnikailag homogén és szuverén nemzetállamoktól, a radikális baloldal a helyi, civil szervezetektől várja a megoldást. Vannak kérdések, melyekben a nemzetállamok, vagy helyi/civil szervezetek is lehetnek hatékonyak, de a nagy kihívásainkban, ha azt mondjuk, hogy „félkarú óriások", akkor még ezzel is eltúlozzuk a tőlük várható jó eredményeket. Végkövetkeztetésünk pedig ez: a 21. század nagy kihívásaival szembesülve a társadalomtudósok legsürgetőbb feladata a „morális pánikok" gondos elemzése. Elég baj van a világon, a pánik nem indokolatlan, de racionális mérlegelés ilyen esetekben is jobb tanácsadó.

ORBÁN RENDSZERE

Köztársaságunk alapállapota – a kezdetektől fogva

„Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt (...)”
Kölcsey Ferenc: Himnusz

Harmincöt éve tart az Orbán-korszak[1]

A Fiatal Demokraták Szövetségének megalakulására 1988. március 30-án került sor a Bibó kollégium Ménesi úti épületének alagsorában. Az alapítók különböző főiskolákról-egyetemekről érkező fiatalok voltak, de a társaság központi magját a „bibósok” alkották. Hamarosan ők vették át a vezető szerepet. Elnöki poszt éveken át nem volt. A pártvezetői teendőket egy hattagú szóvivői testület látta el. Ez öt éven át így volt, s ez elég volt ahhoz, hogy a hazai és nemzetközi közvélemény a bázis demokráciát komolyan vevő, őszinte és szerethető formációnak ismerje el a Fideszt. 1990-ben azonban bekerültek a parlamentbe, Orbán lett a frakcióvezető, és így a párt első embere akkor is, ha nem volt pártelnök. Azután, 1993 áprilisában, az újonnan létrehozott elnöki pozícióba a 30 éves Orbán Viktort választotta a párt V. kongresszusa. Ez a Fidesz transzparens működésének és gazdálkodásának megőrzését szorgalmazó liberális szárny kiszorulásának kezdetét jelentette.

Idézzük emlékezetünkbe azt is, hogy ezekben a hónapokban került napvilágra a Fidesz és az MDF vezérkarának titkos egyezsége az ún. székház csere ügyében, valamint az, hogy a Fidesz vezetők szembe fordultak az SZDSZ-szel és elkezdték előkészíteni az MDF-vel való együttműködést. Pár hónappal később, novemberben Fodor Gábor, Molnár Péter és Ungár Klára ki is léptek a Fideszből, az 1994. májusi választás után pedig ugyanezt tette Hegedüs István és Szelényi Zsuzsa is. A Wikipédia szerint a kilépőket a tagságból több mint kétszázan követték a következő hónapokban. Már ekkor is látható volt, hogy ezen a ponton a Fidesz megszűnt demokratikus pártként funkcionálni. Innentől kezdve hosszú, de egyenes út vezetett odáig, hogy a 2011-ben elfogadott Alaptörvényben az ország neve többé nem Magyar Köztársaság, „csak” Magyarország, s ma már ott tartunk, hogy a Huxit (az EU-ból való kilépés gondolata) sem puszta riogatás, hanem lehetséges realitás.

A 90-es évek második felétől kezdve sejthető volt, hogy – akár kormányon lesz, akár ellenzékben – Orbán Viktor sem pártján belül, sem kormányában soha többé nem fogja tűrni, hogy céljaival és akaratával szemben valódi fékek és ellensúlyok létezzenek. Neki nem fog

1 A tanulmány a *Mozgó Világ* 2024. február-márciusi számában jelent meg.

diktálni az EU és az IMF sem.[1] Ám, ha még távolabb megyünk vissza az időben, akkor 2024-ből visszatekintve csak csodálni lehet Tamás Gáspár Miklós hetedik érzékét, amivel már 1991 elején (!) észrevette és a *Népszabadság*ban le is írta, hogy Orbán Viktor pálfordulásra készül. *„A Fidesz vezetőinek fiatal, éhes konkvisztádorokból álló vasfegyelmű kis csapata az antidemokratikus közhangulatra épít, és azt az új populizmust képviseli, melynek eredete a szélsőbal- és szélsőjobboldali romantikus kultúrkritika történeti ködébe vész”.*[2] A mából visszatekintve az is egyértelmű, hogy kivételes karizmatikus adottságainak köszönhetően Orbán tényleg számottevő befolyást tudott gyakorolni a közvéleményre – akkor is, amikor a Fidesz ellenzékben volt.

A későbbiekben Orbán kordában tartására egyetlen személy kapott történelmi esélyt: Sólyom László, mint az Alkotmánybíróság első elnöke (1990 – 1998), illetve mint köztársasági elnök (2005 – 2010). Mint köztudott, Sólyom – az általa kreált elnevezést felidézve – az ún. „láthatatlan alkotmány” létrehozására tett kísérletet, ezzel alapozva meg a posztkommunista Magyarország polgári demokratikus szellemiségű jogállamiságát. De Sólyom önállóságát a 2010-ben kétharmados többséget elért Orbán-kormány nem találta elfogadhatónak, ezért Orbán nemcsak azt akadályozta meg, hogy egy második ciklusban is ő legyen a köztársasági elnök, de arra sem kérte meg, hogy az ő vezetésével készüljön a III. Magyar Köztársaság új alkotmánya. Ez egyébként az ellenzéki pártoknak sem jutott eszébe. A szocialisták nem bíztak Sólyomban, amióta ellenük döntött a Bokros-csomag idején a Sólyom vezette AB, és nem felejtették el, hogy 2005-ben illetve amióta a Fidesz gyomorforgató szavazási manipulációval győzte le jelöltjüket az Országgyűlésben a köztársaságielnök- választáson. Hogy ez miért történt így, azt még ma sem látjuk tisztán. De az is lehet, hogy csak annyi a magyarázat, hogy az önmagát pártok feletti erőnek vélő Sólyom Lászlóból teljesen hiányzott az elszántság és a politikusi karizma.

Utólagos kísérletek az „ördögi terv” rekonstrukciójára

Magyarországon a véleményformáló szellemi elit egymást követő generációi valamilyen formában a történelmi materializmus paradigma rendszerében szocializálódtak. Ennek alapposztulátuma, hogy végső soron a termelőerők (munkaerő, termelési eszközök) és a termelési viszonyok (a munkamegosztás, a javak elosztása és a tulajdon) határozzák meg egy ország működését, sikereit és kudarcait. Ha „nem mennek jól” a dolgok, akkor a magyarázatot nem a vezetők személyiségében, jellemvonásaiban, hanem legelső sorban is a termelési viszonyokban kell keresni. Vagy egyszerűbb megfogalmazásban: az uralkodó csoportok hatalma a gazdasági hatalom birtoklásán alapul. Ez persze nem magyar sajátosság, számos más országban is ugyanez a helyzet. Akik nem ismerik vagy szándékosan kerülik a történelmi materializmus kategóriáit, azok többnyire intézmények fontosságát hangsúlyozzák.

Egymással rivalizálva, de részben egymást kiegészítve is három állítás dominál a hazai vitákban. Mi a legrosszabb az Orbán-rendszerben, mi a rendszer alapvonása? A három válasz:

1 Orbán először 1999-ben mondta azt a nyilvánosság előtt, hogy van élet az EU-n kívül is.

2 *Népszabadság*, 1991. ápr. 6. Idézi: Révész Sándor: „A hajlékony Fidesz és a véres orr (II.), *Beszélő*, 5. évf. 11. sz. 1993. márc. 20.

korrupció, maffia-állam és az oligarcha-rendszer[1] E tanulmány egyik szerzője már évekkel ezelőtt azon az állásponton volt, hogy mind a *maffia-állam* (amely Magyar Bálint 1999-ből származó, Orbán Viktort és a Fidesz vezetőit célkeresztbe állító nyelvi leleménye), mind a korábban is használt *oligarcha-metafora* téves és félrevezető.[2] Amikor már mindenkit elért az oligarcha-vád[3], a teória alapvető baját találóan fogalmazta meg Csányi Sándor, az ország második leggazdagabb embere: *„Magyarországon nincs senki, aki akkora gazdasági hatalommal rendelkezzen, hogy a politikai hatalmat befolyásolni tudja. Az oligarcha szó csak arra jó, hogy megsértsenek vele embereket."*[4]

Arra ugyan bőven akadt példa, hogy egy-egy helyi nagyvállalkozó a 90-es évtizedben, gazdasági értelemben „élet és halál ura" volt a saját megyéjében, de arra senki nem vetemedett, hogy függetlenítse magát a parlamenti többséggel rendelkező kormánytól. Éppen ellenkezőleg, a helyi „kiskirályok" a mindenkori kormányfő helyi megbízottjaiként (klienseiként) működtek – hasonló módon ahhoz, ahogyan 1956 után néhány megyei MSZMP párttitkárnak sikerült az átlagosnál több hatalmat szereznie.[5]

1989 után számos országban láthattuk, hogy az oligarchikus hatalmi struktúra kialakulásának van egy fontos feltétele: a vérségi alapon működő klánok létezése. Az olyan roppant nagy kiterjedésű országok, mint Oroszország, Kína vagy Kazahsztán az oligarcha megjelölés egy pár évig valóban helyénvaló volt – a vérségi kapcsolatoktól függetlenül is. Jurij Luzskov, aki 1990-2010 között, az egymást követő elnököktől és kormányoktól független ura volt Moszkvának, vagy Borisz Abramovics, aki 2000-2008 között a Magyarországnál hétszer nagyobb területű Csukcsföld kormányzója, majd 2013 nyaráig a helyi parlament elnöke volt, ebben az értelemben okkal volt oligarchának, vagyis helyi kiskirálynak nevezhető. De hosszabb időn keresztül, Putyin elnökkel szemben egyetlen orosz politikai-gazdasági szereplő sem volt képes hatalmát megtartani, vagy pláne erősíteni.[6] Moszkvától és Putyin elnöktől független kiskirályok csak a Kaukázus vidékén, Csecsenföldön, Dagesztánban és Ingusföldön tudtak valamit megőrizni korábbi hatalmukból – jórészt azért, mert ott még a 21. század elején is fennmaradtak a rokonsági alapon számontartott, és területileg is elkülönülő fő- és al-klánok (miként Kazahsztánban is).

Miután 25-30 éven át Ukrajnában is szitokszóként használták az oligarcha megjelölést, 2021 novemberében – tehát még azelőtt, hogy Oroszország megtámadta Ukrajnát – Volodimir

1 Kornai János az „autokrácia", Sajó András a „zsaroló állam" és az „intézményesített csalás", Debreczeni József a „rablógazdaság", Ungváry Rudolf a „fasisztoid mutáció", Bauer Tamás az „önkényuralom", Bolgár György a „vezérállam" (*Führerstaat*), Körösényi András a „vezérdemokrácia" címkét találta legalkalmasabbnak. Ezek a rendszer-definíciók nem törtek át.

2 Mihályi Péter „Oligarchák nincsenek, maffiózók csak voltak (Adalékok a magyar rendszerváltás értelmezéséhez)", *Mozgó Világ*, 2020. 9. sz

3 Érdekes módon az kihullott a köz emlékezetéből, hogy Pozsgay Imre 1989. január 28-ai, nagy feltűnést keltő rádió-interjújában nemcsak azt mondta, hogy 1956 „népfelkelés" volt, hanem azt is, hogy ez a felkelés „egy oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelés" volt. Hogy milyen alapon nevezte a Rákosi-rendszert „oligarchikus"-nak, azt Pozsgay soha sem magyarázta el.

4 *Forbes*, 2016. nov. 47. o.

5 Ilyen politikus volt Pap János, aki 1965 és 1985 között Veszprém megyét irányította, vagy a szegedi Komócsin Mihály, aki 1974 és 1985 között volt megyei első titkár.

6 „Aki nem engedelmeskedett, az felszállt egy gépre, és Nyugatra távozott, vagy ha továbbra is makacskodott, indulhatott Szibériába. Oroszországban, ebben az értelemben már nincsenek oligarchák." – így jellemezte az orosz helyzetet 2014 végén Szelényi Iván. *168 óra*, 2015. jan. 8. 14-15. o.

Zelenszkij elnök előállt egy jogilag is definiálható meghatározással, és ennek alapján egy ún. anti-oligarcha törvénnyel. Eszerint oligarcha az, akire az alábbi négy kritérium közül három illik:

- vagyona 1 milliószor nagyobb, mint a létminimum (83 M USD)[1],
- helyi monopóliumok vannak a birtokában,
- politikai pártot finanszíroz és
- rendelkezése van sajtó és média-szolgáltató cégek felett.

Elgondolkoztató definíció. Ukrajna esetében vélhetően teljesül a négy feltételből három, de nálunk aligha. Kontrollként viszont érdemes feltenni azt a kérdést, hogy Magyarország esetében az államhatalom mely részei vannak kiszervezve az oligarcháknak? A hadsereg, a belbiztonság, a vasút, az oktatás, az egészségügy, az önkormányzatok, a média, a külpolitika, a monetáris politika, a fiskális politika? Egyik sem! Valójában ezek mind Orbán kezében vannak. És tegyük hozzá: kelet-európai összehasonlításban még a leggazdagabb „oligarchák" sem *annyira* gazdagok. A Forbes magazin listáján 2020-ban egyetlen magyar sem szerepelt az első 1000 szupergazdag között, míg az ukránok egy, a csehek négy, a lengyelek három fővel képviseltették magukat. Az orosz milliárdosok közül az első 100-ba is 10-nek sikerült bekerülni.[2]

A magyar politikai köznyelv azonban mégis az oligarcha kifejezés mellett kötött ki[3], a szót elfogadhatatlanul szabadosan használva, afféle általános szitokszóként (mint azt Pozsgay Imre esetében már láttuk). A jobboldal a baloldal nagytőkéseire, a baloldal a Fidesz üzleti holdudvarára utalva, a Jobbik, a harmadik utas szimpátiákkal felvértezett LMP és az őt támogató média egy része[4] pedig szinte válogatás nélkül tüzel minden nagytőkésre és folyamatosan „leoligarcházza" őket. A 2010-es választások éjszakáján Orbán Viktor első nyilatkozatában is használta ezt a kifejezést: *"A magyarok ma rendszert buktattak, és újat alapítottak. A nemzeti együttműködés rendszerét alapították meg az oligarchák uralma helyett."*[5] Hogy ez Orbán részéről nem véletlen elszólás volt, hanem egy előre végig gondolt kampány része, azt az is jelezte, hogy Orbán – akkor már kijelölt miniszterelnökként – a baloldali oligarchák rendszerét emlegette egy nagy terjedelmű interjúban is.[6] Két évvel később, 2012. május 7-én – nyilvánvalóan Gyurcsány Ferencre utalva – ugyanezt ismét elmondta az Országgyűlésben is:

„A mi felfogásunk szerint oligarcha az a milliárdos, aki közvetlen politikai hatalmat is kíván szerezni a gazdasági súlya mellé, s az ország fontos ügyeinek eldöntését is saját hatáskörébe akarja

1 Csak az összehasonlítás kedvéért: Magyarországon 2022-ben a létminimum nem hivatalos, becsült értéke 145 ezer Ft/hónap volt. Ennek az 1 milliószorosa 145 Mrd Ft. Ezen határon felül a 100 leggazdagabb magyar 2022. évi adatokra alapozott listáján 10 üzletember rendelkezett nagyobb vagyonnal. A listavezető Mészáros Lőrinc volt 660 Mrd Ft-tal.

2 Az egy másik dimenziója az összehasonlításnak, hogy a 2000-es évek milliárdosai sokszorosan gazdagabbak voltak, mint a két világháború közötti szupergazdagok. A Horthy-korszak vége felé, 1940-ben, a leggazdagabb magyar, Dréher Jenő földbirtokos és gyáros – 2022. évi vásárlőerőre átszámítva – kb. 18 Mrd Ft-os vagyonnal rendelkezett. Ez 2022-ban csak arra lett volna elegendő, hogy a 100 leggazdagabb magyar listáján a 92. helyet foglalja el.

3 A 90-es évek elején számos publicista használta a „vörösbáró" és a „zöldbáró" megjelölést is. Később ezek kihullottak a magyar köznyelv rostáján.

4 2012-ben komoly ismertségre tett szert a www.atlatszo.hu honlap „Kis oligarchatározó" címet viselő sorozata.

5 www.index.hu, 2010. ápr. 25.

6 *Magyar Nemzet*, 2010. máj. 15.

vonni. (...) ennek több módja is van; elfoglal például egy pártot, megválasztják pártelnöknek, vagy miniszterelnökké választják, s egy adott parlamenti többség támogatásával egy kézbe kerül a milliárd és a politikai hatalom.”[1]

Az *Élet és Irodalom* 2023. évi Karácsonyi, ünnepi duplaszámában – vagyis az értelmiségi elit számára kiemelten nagy presztízsű helyen – Bokros Lajos is erre a fogalomra építi két kolumnás, egyébként sok nagyszerű gondolatot megfogalmazó esszéjét.[2] Ő persze nem Gyurcsány Ferencre utal, hanem Orbán Viktorra, illetve az ő rokonaira és barátaira.

De több okból is félrevezető – vagy inkább sehova sem vezető – az is, ha valaki a *korrupció*nak gondol különösebb jelentőséget tulajdonítani Magyarország vonatkozásában általában, vagy specifikusan az Orbán-korszakra (1993-2024) – vagyis majdnem az egész rendszerváltás utáni időszakra. Közvéleménykutatások százai bizonyítják, hogy a világ minden országában az éppen hatalmon lévő kormányok bírálói ezzel vádolják a hatalmasokat. Vagyis, akárcsak az oligarcha kifejezés, a korrupció is már réges-régen pártpreferenciákhoz kötődő szitokszóvá vált, mint a magyar köznyelvben „a hülye” vagy „a buzi” – Albániától Zimbabweig, és persze Magyarországon is. Ezt mutatja a Medián 2022 szeptemberében készült közvéleménykutatása is. A kormánypárti szavazókhoz képest az ellenzéki szavazók ötször nagyobb fontosságot tulajdonítanak a korrupciónak, mint legsúlyosabb problémának. De ebben sincs semmi új. Ma már kevesen emlékeznek arra, hogy 1993-ban, tehát évekkel Orbán hatalomra jutása előtt Lengyel László már égbekiáltó korrupcióról beszélt a nyilvánosság előtt, és emiatt Antall József miniszterelnök be is perelte. Lengyel ominózus mondata ez volt: *„Olyan mértékű most Magyarországon a korrupció, hogy miniszterek is megvesztegethetőek.”*[3] Amit viszont komolyabb elemzés után is korrupciónak nevez a véleményformáló elit, az az esetek többségében járadékvadászat, amihez nem kapcsolódik semmiféle megvesztegetés sem.[4]

Shakespeare-i párhuzam?

Manapság nincsenek III. Richárdok, akik hatalomra jutásuk előtt nyíltan kimondanák: *„Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.”*[5] Pontosabban szólva, esetünkben Orbán már 1994-ban (vagyis ugyancsak a „darab” elején) világosan elmondta stratégiai célját és a hozzátartozó eszközöket, de ezt úgy fogalmazta meg, ez ne tűnjön gazemberségnek. Nyilvánvalóan maga sem azt gondolta, hogy gazember lesz. A termelési viszonyokat, a piac játékszabályait és a nemzeti vagyon tulajdoni megoszlását tervezte átalakítani egy szelektíven nagytőke ellenes, harmadik utas modell logikája szerint. Nézeteit először Debreczeni Józsefnek adott magnós interjújában fejtette ki 1994-ben, amikor az Antall Józsefről könyvet készítő politikus-politológus azt kérte a Fidesz vezetőjétől, hogy értékelje a néhai miniszterelnök tevékenységét:

1 http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=180403

2 Bokros Lajos: „Az állami homlokzatú oligarchikus önkényuralom politikai gazdaságtana”, *Élet és Irodalom*, 2023. dec. 21.

3 *Heves Megyei Hírlap*, 1993. október 30-31.

4 Mihályi Péter – Szelényi Iván [2019]: „A járadék szerepe a szocialista gazdaságból való átmenetben”, ld. Szelényi Iván: *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról (2014-2018)*, Bp.: Corvina Kiadó, 214-243.

5 Vas István fordításában.

„Meg kellett volna találni azt a 8-10 nagyvállalkozót, akik majd Magyarország nagytőkései lesznek. (...) Ezeket kellett volna – nem kormányzati eszközökkel, hanem banki kapcsolatokon keresztül – támogatni. Ezekkel kellett volna személyes kontaktust kiépíteni, amelyet ők aztán jól tudtak volna használni a piacon, mint versenyelőnyt. Azt a kapcsolatot, amely őket így Magyarország miniszterelnökéhez vagy annak legbelső köréhez fűzte. Igen, az ország nyolc-tíz nagytőkés gazdasági érdekszférájává vált volna meghatározott területeken. (...) Ezzel a 8-10 nagytőkéssel kellett volna kiegyezni. Ha ennek csak a felét meg tudja tartani támogatónak, akkor is, ha vesztésre áll, akkor nagyon nagy dolgot tesz. De hát egyetlen nagytőkés se tartott ki az MDF mellett a választási kampányban. Mind átállt. (...) Ha ezek jól meg vannak erősítve (...) nem kellett volna átállniuk. Ezt kellett volna megtenni. A bankárok előtt világossá tenni, hogy ez a mi 8-10 emberünk. Aztán már hagyni, hogy az üzlet a maga logikája szerint elrendezze a többit. Esetleg fejlesztési forrásoknál, pályázatoknál lehetett volna még segíteni, de ott is csak szolidan. (...) Antall ezt elmulasztotta. Nem volt hajlandó foglalkozni ezekkel a dolgokkal."[1]

Populista, vezérelvű rendszerek: Orbán és Trump

Noha Orbán Viktor több mint két évtizeddel korábban kezdte el politikai pályáját, mint Donald Trump, és nyilvánvalóak a két ország közötti fundamentális különbségek, feltűnőek a két politikus gondolat- és értékvilágának, illetve személyiségének hasonlóságai is. Paradoxonként még azt is mondhatjuk, hogy Trump Orbán Viktor legjobb tanítványa. Ez persze vicc, de amerikai nézőpontból kiindulva van létjogosultsága annak, hogy Trump és Orbán rendszerét egyaránt populista, vezérelvű rendszernek minősítsük.

Vannak, akik Trumpban diktátort látnak, ám Trump céljait nem diktatórikus intézkedésekkel éri el és nem is hirdet erőszakot. A Trumpra szavazó tömegek nem félnek tőle, hanem lelkesen támogatják, sőt imádják. Ez, ha lehet mondani, fokozottan áll Orbán Viktorra. Akárcsak Trumpot, őt is a lakosság egyharmada tűzön-vízen át támogatja. Így bármit megtehet, például átiratta az Alkotmányt is.[2] Erre Trumpnak nincs lehetősége. Igaz, Trumphoz hasonlóan, a választópolgárok egyharmada Orbánt nem kedveli, vagy éppenséggel utálja, de ők nem alkotnak egységes ellenzéket. Négy választást nemcsak megnyert, de a választópolgárok – a választójog bizonyos manipulálásával támogatva – a Fidesznek az Országgyűlésben kétharmados többséget biztosítottak. Lehet persze több szempontból is kritizálni a magyar választási rendszert, de tény, hogy a közvéleménykutatások is Orbán meghatározó támogatottságát mutatják. Az USA-ban a választópolgárok el nem kötelezett egyharmadában még reménykedhet a Demokrata Párt. Ha ezeknek nagyobb része a demokratákra szavaz, Trump

1 2019-ben előkerült egy videofelvétel is, amely arról tanúskodik, hogy 1994 novemberében Orbán a Keresztény Értelmiségi Társasága előtt, újságírók jelenlétében is nagy hangsúllyal beszélt arról, hogy a kormány feladata, hogy 8-10 éven belül nemzeti burzsoáziát teremtsen. https://index.hu/mindekozben/poszt/2019/03/04/orban_viktor_mar_1994-ben_meszaros_lorincekrol_almodozott._de_csak_belso_hasznalatra/

2 Ezen a ponton gondolatmenetünk közvetlenül épít Szergej Gurijev és Daniel Treismann magyarul 2023-ban megjelent *Spin diktátorok – A zsarnokság új arca a 21. században* című könyvére. A könyv fő tézise szerint a mai antidemokratikus vezetők egy része nem úgy erőszakos, mint a 20. századi *kemény* diktátorok (Hitler, Sztálin, Pinochet vagy Kadhafi), hanem úgynevezett spin diktátorok. Ez egy új modell, újfajta, *puha* diktátorokkal, akik nem alkalmaznak nyílt elnyomást, ehelyett manipulálják az információkat. Mindeközben demokratának tettetik magukat. Közéjük tartozik Orbán is.

elveszítheti a választásokat (mint az 2022-ben meg is történt). Orbán Viktornak ettől nem kell tartania, az egyharmad Orbán imádó, s az őt nem kedvelők megosztottsága garancia az idők végtelenségéig újraválasztására.

És van egy további hasonlóság Orbán és Trump hatalomgyakorlási módja között: nem egyszerűen autokraták, hanem egyeduralkodók. Trump nélkül nincs Trumpizmus, Orbán nélkül nincs Fidesz. Mindketten figyelik van-e lehetséges ellenjelölt a saját mozgalmukon belül, s ha akad, azt gyorsan félreállítják. Nem ölik meg, nem csukják börtönbe, sőt esetenként egy jóhangzású, de hatalommal nem járó aranykalitkába zárják őket. Így lett köztársasági elnök Áder János, alkotmánybíró Stumpf István vagy kerületi polgármester Pokorni Zoltán. Ez egyben minden populista, vezérelvű rendszer gyenge pontja. Addig nincsenek diktatórikus intézkedések, amíg nincs rájuk szükség. Trump csaknem ráfanyalodott erre, amikor hagyta, hogy hívei betörjenek a Capitolium épületébe – ebben a jogállami intézmények és a fegyveres testületek alkotmányos hűsége akadályozta meg. A Trump-Orbán típusú kormányzás terjedőben van. Figyelemre méltó, hogy Nyugat-Európában a liberális demokrácia fellegváraiban egyre több populista párt nyer választásokat. Mintha ez történne Hollandiában, Olaszországban, s előfordulhat Franciaországban is.

A populista, vezérelvűrendszer félúton van a liberális demokrácia és diktatúra között. Jó példa erre Putyin, aki úgy tűnt 2000-ben, hogy akár liberális is lehet, de ma már kétségkívül erőszakos diktátor. Törökország is igencsak előre haladott ezen az úton, de mintha ettől a tendenciától Izrael se lenne mentes, ahol a miniszterelnök a gázai háborút megelőzően igen sok befolyást engedett szélsőjobbos koalíciós partnerének, hogy ő maga ne kerüljön börtönbe. Biden elnök 2020-as győzelméért és a lengyel demokraták sikereiért lelkesedő liberálisoknak[1] is jobb emlékezniük arra, hogy 2023-ban az Orbánnal szoros szövetségben álló Jaroslaw Kaczyński pártja kapta a legtöbb szavazatot, csak koalíciós partnereket nem talált, ezért lett a liberális Donald Tusk miniszterelnök.

Merre van az előre, van-e visszaút?

Nevezhetjük-e a populista, vezérelvű rendszereket „illiberális demokráciának”? Többnyire igen. Mint az köztudott, Orbán Viktor 10 évvel ezelőtt, 2014-ben bizonyos öniróniával kölcsönözte ezt a fogalmat Fareed Zakaria-tól (1997). Orbán értelmezésében Magyarország demokrácia – mert négy éveként, több párt részvételével választásokat tartanak. Sőt, éppenséggel ez az igazi demokrácia – mondja ő – mert az egyéni érdekeket képviselő liberalizmussal szemben az illiberális rendszer közvetlenül a közösségi érdekeket szolgálja. Más kérdés, hogy ezek a választások mennyiben nevezhetők szabadnak és méltányosnak. Az eredmény többnyire előre borítékolható. De azért van tétjük, mint azt láthattuk Berlusconi 2011-es, Trump 2020-as, a lengyel Jog és Igazságosság párt 2023-as választási vereségekor. Harmadszor is nyertek, de nem tudtak kormányt alakítani. Nagyon jellemző azonban, hogy Orbán Viktor, amikor 2002-ben éppen ő vesztett, kijelentette hogy „a haza nem lehet ellenzékben”, és az őt mégis legyőző

1 Ezt most, 2024-ben önkritikus éllel írjuk. Lehet, hogy korán ünnepeltünk. Ld. Szelényi Iván – Mihályi Péter: „Amerika már visszafordult, Magyarország még nem”, *Mozgó Világ*, 2021. év. 2. sz.

liberálisok csaltak és/vagy mind „külföldi ügynökök". Hasonló retorikát használ mostanában a lengyel jobboldal, a PiS vagy Trump is.

A magyar ellenzék és a véleményformáló értelmiségiek – bármennyire megosztottak minden más kérdésben –, hajlamosak a Fideszt, illetve Orbán Viktort diktatúrának/diktátornak tekinteni. Ebben az esetben a diktatúra fogalma azonban legalább annyira pontatlan, mint a maffia állam, az oligarchiák és a korrupció. Sokan közöttünk még éltek valóságos diktatúrában, Sztálin vagy Hitler rendszerében, a Rákosi korszakban vagy a korai Kádár korszakban. Sokkal észszerűbb azokat a rendszereket tekinteni diktatúrának, melyek rendszeresen erőszakot alkalmaznak uralmuk biztosítására, politikai ellenfeleiket bebörtönzik, meggyilkolják. A populista, egyszemélyi uralmi rendszerekre inkább jellemző a kvázi-demokratikus technikáknak és a „puha diktatúra" eszközeinek a keveredése. Amit puha diktatúrának neveznek, az egy fontos, de nem teljes lépés a diktatúra felé. (És még van ennél rosszabb is, a despotikus rendszerek (pl. Észak-Korea, vagy Türkmenisztán), ahol tudatlan pszichopaták generációkon keresztül irányítanak egy-egy szerencsétlen országot.

A populista, egyszemélyi vezetési rendszerekben a rendszer működésének fontos összetevője a klientúra. Döntéseket hozó pozíciókba, csak a vezér kliensei kerülhetnek, olyan emberek, akikben a vezér teljesen megbízhat, s ha bennük csalódna, ezek a kliensek könnyedén le is válthatók. Ennek klasszikus példája az egyetemek kuratóriumainak a kiválasztása és a tagok életre szóló kinevezése. Döntést hozó pozícióba csak kliensek kerülhetnek. Ebben van bizonyos hasonlóság a kommunizmus kádereivel. A puha diktatúra eszköztárához tartozik az idősebbeknél az idő előtti nyugdíjaztatás, s a vele járó alacsony nyugdíj. A klientúra fontos eszköz a fiatalok rendszerközeliségének az elérésében. A vezér és alvezérei számára gyanús fiatalok nem kapnak állandó állást, sodródnak a rövid idejű megbízások rendszerén belül.

A populista, vezérelvű rendszerekben megvan a diktatúrába való átcsúszás esélye. Ez következett be Putyin és Erdoğan esetében. Mindketten „csak" felvilágosult autokratának számítottak hatalomra jutásuk idején, akik látszólag őszintén keresték az együttműködést a NATO-val és az EU-val. Ma már nem keresik, hazai ellenfeleik börtönben vannak, vagy soha ki nem nyomozott balesetek áldozatai lettek.

Egy illiberális rendszerből a liberális demokráciába, a köztársaság ethoszához való visszatérés Magyarországon azért óriási feladat, mert szembe kell fordulni azzal az antidemokratikus közhangulattal, amire – mint cikkünk elején idéztünk – Tamás Gáspár Miklós már 1991-ben figyelmeztetett. Orbán ellen nem könnyű a szavazók érzelmeit mozgósítani, mert nem egy nyíltan erőszakos zsarnokról, hanem egy generációjából messze kiemelkedő, gátlástalan, de karizmatikus manipulátorról van szó, aki lakosság irányában megfélemlítés helyett megtévesztésekkel és megvesztegetéssel operál. Most már jó régen, több mint harminc éve, így tépi a balsors a III. Magyar Köztársaságot az Orbán Viktor által magára szabott, vezérelvű, puha diktatúra formájában.

Az Orbán-rendszer 100 éves perspektívában

Az elmúlt száz év (1920-2020) magyar történetében általában három politikai rendszerről szokás beszélni, Horthy, Kádár és Orbán nevéhez kapcsolódva. Lehet más definíciókat is használni – így mi is használtuk a sztálinista rendszer fogalmát, ami tiszta formában Magyarországon csak 1949 és 1953 között volt meghatározó. Esetleg Rákosi nevéhez is lehet egy rendszert kötni, de ehhez túl rövid ideig tartott, s ami fontosabb, Rákosi inkább a szovjet kommunista párt ügynöke volt, mint egy sajátos, magyar politikai rendszer autonóm alakítója.

A politikai rendszerek azonban maguk is változóak. Korábbi írásainkban különbséget tettünk az uralmi rendek és a politikai rendszerek között. Max Weber nyomán *hat uralmi rend*et különböztettünk meg annak alapján, hogy az uralomnak alávetettek milyen okok miatt engedelmeskednek annak, amit az uralom elvár tőlük. A mi hat uralmi rendünk a következő volt: (1) Liberalizmus, amiben a fő legitimációs érv az egyén érdeke; (2) Konzervativizmus, amiben a múlt értékei jelentik az engedelmesség fő forrását; (3) Illiberalizmus, ami elsősorban a liberalizmus elutasításával érvel, s ahol az egyéni érdekek helyett közösségi (főként nemzeti) érdekek a meghatározóak[1]; (4) Autokrácia, amikor az utasítást adók tekintélye eredményez engedelmességet. Az 1-4. rend mind legitim (ideértve a vállaltan illiberális Orbán-rendszert is). Az uralomnak alávetettek többsége elfogadja az uralmat gyakorló csoport értékeit.

Csak az 5. és 6. uralmi rend alapul erőszakon. Ott a többség azért engedelmeskedik, mert egyébként erőszakkal (börtönnel, kivégzéssel, száműzetéssel, elbocsátással stb.) fenyegetik. (5.) Diktatúra az a rend, amiben tudni lehet, hogy mi történik azzal, aki nem engedelmeskedik. Csak a rendszer ellenfeleit üldözik. (6) Despotikus rendszerekben viszont bárkit elérhet az erőszak és az ellenállás következményei sem kiszámíthatók. Ilyen volt a sztálinizmus, a maoizmus, és így működött a Rákosi rendszer is.

Az 1920-2020 közötti három magyar rendszer különbözött időben egymástól abban is, hogy melyeik uralmi rend milyen mértékben működött következetesen. A Kádár rendszer másképpen működött 1963-ban, mint 1983-ban stb. További különbséget jelent a rendszerek között, s e rendszerek különböző fázisai között, hogy a rendszert meghatározó vezérnek mennyi volt a személyes hatalma. A mából visszatekintve azt lehet mondani, hogy a vezér korlátlannak nevezhető személyes hatalma szinte csak 2010-2024 között érvényesült, vagyis az Orbán-rendszerben. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a vezért miként választják ki – ez a demokrácia kérdése. A demokrácia „népuralmat jelent", azt, hogy a nép (bárhogy is legyen az meghatározva) szabad választásokon választja ki az ország vezetőit.

Most vegyük számba, hogy a magyar elmúlt száz év három rendszere miként kombinálta ezeket az elemeket. Horthy Miklós 1919-ben diktatórikus-despotikus módon, az antant fegyveres erői által támogatva jutott hatalomra. Az 1920-as évek elejétől viszont rendszerének legitimitásában egyre nagyobb szerepet játszott a konzervativizmus, sőt Bethlen István kormányzása idején (1921 – 1931) a liberalizmus is fellelhető volt. Gondoljunk itt – például – a viszonylag szabad sajtóra. A választójog is a demokrácia irányába változott, nőtt a választásban résztvevők száma, jóllehet igazán demokratikus választásra – részben a szélsőjobbtól

1 Ismeretelméleti szempontból persze ez egy meglehetősen labilis állítás, amit Orbán egyik közeli tanácsadója, Tellér Gyula egy 2015-ös interjúban, némi iróniával, be is ismert: „az „illiberális demokrácia" mindössze annyit jelent: a politikai hatalom tudni véli, hogy mi az a közérdek." *Mandiner*, 2015. júl. 6.

való félelem és az antiszemitizmusa miatt – nem vállalkozott. De Horthy igazi vezér mégsem volt. Saját táborában is, meg a Parlamentben is volt több féle ellenzéke (szociáldemokraták, legitimisták, nyilasok) nem is beszélve arról, hogy Hitler engedélye nélkül nem tudott sokat tenni.

A Kádár-korszakot 1957-1989-re tehetjük. Bár Kádár már 1956 előtt is jelentős politikus volt, belügyminiszterként despotikus módon is viselkedett, majd 1957-63 között véres diktatúrát működtetett. Politikai testvérének, Nagy Imrének a kivégzésében a mai napig nem tudjuk mennyi volt a személyes felelőssége, s mennyiben „csak" Moszkva utasítását hajtotta végre. Tény, hogy részben Nagy Imre kivégzése miatti bűntudatába halt bele. 1963 után a Kádár rendszer drámai fordulatot tett, s így lett Magyarország a szocialista tábor „legvidámabb barakk"-ja.

További kérdés mikor kezdődik, illetve végződik egy-egy uralmi rendszer. Horthy és Kádár esetében aránylag világos (bár kérdés melyik Kádárról van szó, a gyilkosról, vagy megegyezőről). Orbán esetében azonban éles vita lehet. Tény, hogy Orbán már 1988-ban megjelent a magyar politikában, s volt valamennyi hatása, ebben az esetben lehet érvelni úgy, hogy az Orbán korszak 1988-tól számítandó, ahogy cikkünk elején tettük. Ugyanakkor tény, hogy a korai Orbán magát liberálisnak vallotta, és a Fideszen belül sem volt korlátlan személyes hatalma. Lehet tehát az Orbán korszakot 1993-2024 közé tenni, attól kezdve, amikor Orbán átvette a Fidesz elnökségét, s akik ellene voltak, azoknak ki kellett lépniük a pártból. De természetesen védhető az az álláspont is, hogy a szűkebb értelemben vett Orbán korszak 2010 és 2024 közé datálható.

Harminc év után (A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai)[1]

Nem tudják, de teszik

1989–90 pezsgős mámorában sokan azt hittük, hogy elérkezett a „történelem vége", a világ jövője csak a liberális és a demokratikus kapitalizmus lehet. S valóban, mintha másfél évtizeden át a világ ebbe az irányba mozdult volna, nőtt a szabadnak, liberális kapitalista demokráciának nevezhető országokban élők aránya és száma, jóllehet a Föld népességének nagyobb része továbbra is kapitalistának besorolható, de liberálisnak vagy demokratikusnak aligha tekinthető rezsimekben élt. A *Freedom House* kimutatása szerint 2005 után azonban ez a trend megváltozott, és még ma is nő azok aránya, akik illiberális, autokratikus vagy éppenséggel diktatórikus rendszerekben, „nem szabad" országokban kénytelenek élni.

A nagy áttörést a radikális jobboldali autokraták térnyerése idézte elő: Narendra Modi Indiája, a magyar és a lengyel illiberalizmus, a trumpista Egyesült Államok és mindazok, akik a brexitért kampányoltak Angliában. Ezek a vezetők egy kívánatosnak gondolt, etnikailag homogén, szuverén nemzetállam nevében bírálják a világ globalizációs, multilateralizmusra törekvő tendenciáit. De feltámadt a már halottnak gondolt radikális baloldali tradíció is (a továbbiakban: rad-bal és rad-jobb). Kínában a kommunista párt elnöke, Hszi Csin-ping 2012-ben elindította országát a maoizmus puhább változata felé. A kínai mintát kényszerűen másolja Vietnám, Kambodzsa és Laosz – Észak-Koreáról nem is beszélve. A rad-bal képes volt betörni a világpolitika szintjére az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is.

Bár a rad-jobb és a rad-bal között lényeges a különbség a kapitalizmus megítélésében (a rad-jobbnak elég a szabad verseny nemzeti érdekeknek megfelelő korlátozása, a rad-bal fel akarja számolni a világkapitalizmus teljes rendszerét), de egyetértenek a liberális demokrácia kritikájában. Szándékaik ellenére a rad-jobb és a rad-bal meglepő szövetségét látjuk számos országban, így Magyarországon is. Marxszal szólva: nem tudják, de teszik.

Régen minden jobb volt?

A világfájdalom ritkán és régen használt, németből fordított kifejezése a magyar művelt köznyelvnek. Az a hiedelem, hogy régen minden jobb volt, illetve hogy a világ olyan mély gazdasági, politikai és morális válságban van, hogy csak egy radikális változás mentheti meg. Ennek radikális jobboldali változata a múlt idealizálása, a Nyugat hanyatlásának elmélete. A radikális baloldali változat szerint a kapitalizmus és a „burzsoá (liberális) demokrácia" totális meghaladásának igénye egyidejű a 19–20. századi gondolkodással. A legfrissebb narratíva

1 Megjelent a *Mozgó Világ* 2021. július-augusztusi dupla számában.

így hangzik: nőnek az egyenlőtlenségek, a túlhajszolt növekedés miatt visszafordíthatatlanul pusztul a természeti környezet, sérül a biodiverzitás; már soha nem térhetünk vissza a koronavírus-járvány előtti korszakba. A radikális bal- és jobboldal egyetért abban, hogy a helyzet egyre rosszabb. A rad-jobb az ideális múltat akarja helyreállítani, a rad-bal állítólagos bajaink minden forrását, a kapitalizmust akarja megszüntetni.

Persze léteztek és vannak mindenféle gazdasági bajok. Az 1970-es évek új, azelőtt nem tapasztalt fejleménye volt a tőkés világgazdaság „stagflációs" válsága. Leállt a növekedés, és mégis volt infláció. Aztán jött a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság, ami az Egyesült Államok ingatlanpiacáról indult ki, majd kis híján szétrobbantotta az eurózónát. A 2020-ban elkezdődött koronavírus-válság soha nem látott új fejezetet nyitott a világgazdaság történetében. Egy eddig ismeretlen, korábban nem létező vírus akkora világjárványt generált, hogy majd minden ország rákényszerült a gazdasági tevékenységek és az egyéni szabadságjogok korlátozására (lockdown). Tény, hogy a tőkés országokban évtizedek óta nőnek a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek. Ez mind igaz és aggasztó, de ettől ez még nem az igazság. Nem igaz, hogy fél évszázaddal ezelőtt – vagyis 1968 előtt – minden jobb volt.

Vegyük először a hosszabb távú globális perspektívát. A liberális piacgazdaság térnyerése az elmúlt két évszázadban rendkívüli fejlődést eredményezett. 1800-ban a világ népességének 85 százaléka élt napi 2 dollárnál kevesebből, 2017-re ez 9 százalékra csökkent. 1800-ban a világ népességének 12 százaléka tudott írni és olvasni, 2017-re ez már 86 százalékra emelkedett. Nézzük a közelmúltat! Az 1970-es évek válságát két évtizedes gazdasági növekedés követte. A 2008-as pénzügyi válságot a világgazdaság két-három év alatt kiheverte, és jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a koronavírus által elmélyített gazdasági visszaesést is dinamikus növekedési periódus követheti. A világ tőzsdéi mintha valami ilyesmire számítanának. Az biztos, hogy végeredményben a 2020-as éves GDP-adat nem volt drámai: az IMF szerint a világ összetermelése csak 3,3 százalékkal csökkent. S bár az egyenlőtlenségek az egyes országokon belül nőttek az elmúlt két-három évtizedben, az országok közötti egyenlőtlenségek, főleg Kína és India felemelkedése miatt, csökkentek. Részben az országok közötti egyenlőtlenségek további csökkenése érdekében a világ 8 milliárd lakosának – melyből 2050-re 10 milliárd lesz – a belátható évtizedeken belül több és nem kevesebb növekedésre van szüksége. Kérdés – méghozzá nehéz kérdés –, hogy miként lehet ez a növekedés környezetbarát, de az biztos, hogy a zéró vagy negatív növekedés (degrowth) elképzelhetetlen, illetve az emberiség messze túlnyomó része számára elfogadhatatlan. És végül igaz ugyan, hogy 2005 óta nő a „nem szabad", „nem demokratikus", „illiberális" rendszerek száma, de 1970 és 2005 között éppenséggel az ellenkező tendencia volt domináns, s a legutóbbi tizenöt év idáig ezt még nem tudta megsemmisíteni. 2020-ban még mindig több a „szabad" és „demokratikus" ország, mint amennyi 1970-ben volt.

A rad-jobb szemlélet egyik fontos állítása, hogy vissza kell térnünk múltba, szembe kell szállnunk a globalizáció okozta természeti és társadalmi pusztítással, és vissza kell állítanunk az etnikailag homogén, szuverén nemzetállamok rendszerét. A rad-bal úgy gondolja, hogy a kapitalista világrend 1970 óta folyamatosan „lejtmenetben" van. Ami a szemünk előtt most lejátszódik, az a kései kapitalizmus és a liberális demokrácia egymással párhuzamosan

zajló haláltusája. A megoldás nem a múltba való visszatérés, hanem az igazi szocializmusért való küzdelem. Vissza Marxhoz!

Ennek az életérzésnek sajátos kelet-európai változata a rendszerváltás eddig eltelt bő harminc esztendejének negatív értékelése. A rad-jobb azzal érvel, hogy 1989-ben nem következett be rendszerváltás, és emiatt az első húsz év elveszett. A magyarországi narratíva szerint csak 2010-ben, a „fülkeforradalommal" kerültek a dolgok a helyükre. Másfelől viszont, amióta az „igazi" jobboldal kormányra került, Magyarország „jobban teljesít", és kezd visszatérni a Horthy-rendszerhez hasonló konzervatív társadalmi rendhez, amit a jelenlegi kormányzat szoborállításokkal és más szimbolikus aktusokkal egyenesen ünnepel. A rad-bal szerint volt ugyan rendszerváltás, de az rossz irányba történt. A hatalomra került „neoliberális" gondolat elpusztította a valamelyest ugyan torzult, de mégis sok szempontból jó irányba tartó Kádár-korszak gazdasági és társadalmi eredményeit. Ezt a baloldalon azzal is igazolni vélik, hogy a mai magyar társadalomban számottevő Kádár-nosztalgia van, talán erősebb is, mint a szintén létező Horthy- és Ferenc József-nosztalgia. A rad-bal interpretációja szerint az emberek többsége látja, hogy Kelet-Európát s ezen belül Magyarországot a világgazdaság félperifériájára szorították – például azzal, hogy a multik nekünk csak azt engedik meg, hogy összeszereljük a másutt megtervezett német-japán-amerikai autókat. A rad-jobbos interpretáció pregnáns megfogalmazása Csurka István nevéhez kötődik. Ő már előre megmondta (1987-ben Lakiteleken!), hogy a kapitalizmus „pincérnemzetet" csinál a magyarból. Miután a rad-bal és a rad-jobb érvei közel állnak egymáshoz, nincs mit csodálkozni azon, hogy a közvélemény-kutatások során azonosított átlagos magyar választók abszolút többsége (54 százalék) még 2020-ban is azt állította, hogy az emberek jobban éltek a Kádár-rendszerben, és mindössze a válaszadók 31 százaléka vélte úgy, hogy a magyar társadalom többsége ma többet megengedhet magának anyagi értelemben, mint 1990 előtt.

És mi ennek a kudarcnak az egyik legfőbb oka? Sokak szerint a széthúzás, a „turáni átok", vagyis az önsorsrontó nemzeti karakter, amit – állítólag – az is bizonyít, hogy Magyarországon hagyományosan magas az öngyilkosságok száma és aránya. Sokan azt is a bizonyítékok közé sorolják, ami a 20. század magyar szellemi hagyatékának fontos és értékes része: Ady „komp-ország" diagnózisát és Bibó „zsákutcás történelem" metaforáját. Ennek a gondolatnak sajátos, még a baloldalon is széles körben elfogadott alváltozata az az állítás, hogy Magyarország „éltanulóból sereghajtóvá" vált, vagyis hogy az Antall-kormány idején, 1990 és 1994 között (úgy nagyjából) minden jó volt, és csak a szociálliberális kormányzás idején, a Bokros-csomag bevezetésekor romlott el minden. Szerintünk mindebből szinte semmi sem igaz. Cikkünkben három, a fentiekkel ellentétes állítást próbálunk meg bizonyítani.

1. Az elmúlt harminc év összességében nem volt a katasztrófák évtizede. Ma az ország társadalmilag és gazdaságilag lényegesen jobb helyzetben van, mint 1988-ban. A rendszerváltás nem kudarc volt, hanem siker.
2. A történelmileg hasonló pályát befutó, környező országokkal összevetve Magyarország nagyjában-egészében hasonlóan teljesített. Bár bizonyos területeken – például a privatizációban és a működő tőke importjában (FDI) – éllovas is volt, de a 90-es években megfigyelt

és akkor számunkra kedvező számok jelentősége három évtized távlatából már csekély jelentőséggel bír.

3. Voltak jobb és rosszabb évek a kormányzati politikától függően, de valójában – más országokhoz hasonlóan – Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része, és máig az maradt. Igaz, hogy a félperiférián rekedt emberek „habitusa" is szerepet játszik a félperifériás helyzet újratermelődésében, de nem a habitus okozza a félperifériás helyzetet.

A magyar rendszerváltás első három évtizedének antinómiái

Rátérnénk a rendszerváltás utáni magyar fejlődés sikereinek és kudarcainak értékelésére. Azt tapasztaljuk, hogy sokan egyetlen kőtömbből kifaragott, egyirányú utcának látják az 1989-es rendszerváltást követő bő harminc évet. Ez nem így volt, számos fontos közpolitikai ügyben oda-vissza fordulatok követték egymást az évek során.

Ha nem térkép e táj. Első példánk a területi gazdálkodás átalakulásairól szól. Tőlünk ne várja senki, hogy az 1990 utáni korszakot egyszerűen „liberális demokráciának" nevezzük, de egy fontos dimenzióban – s ez a „körzetesítés" és az „önigazgatás" – Magyarország 1990-ben, az akkor regnáló jobboldali kormány idején igencsak liberális és demokratikus irányba indult. 1990 körül vita volt arról, hogy miként kell a „tanácsokat" átkeresztelni. Az MDF jobbszárnya hajlott az „elöljáróság" hagyományos nevére – legalábbis Budapest vonatkozásában –, és szeretett volna főispáni jogkörrel kinevezett figurákat állítani a megyék élére, de végül az „önkormányzat" lett a győztes, és a főispáni rendszer sem tért vissza. Manapság, amikor a kormány minden erővel arra törekszik, hogy az önkormányzatokat megfossza korábbi jövedelmüktől, van értelme úgy interpretálni a 2010 után történteket, hogy nemcsak a fővárosból, de minden települési önkormányzatból egyre inkább „elöljáróság" lesz. Mi ugyan annak idején nem voltunk az Antall-kormány hívei, de az 1990-es önkormányzati törvénnyel szimpatizáltunk.

Az 1990-es önkormányzati törvény a 60-as és 70-es években végrehajtott, sok kárt okozó körzetesítés elleni fontos lépés volt. Jóformán minden település visszakapta önkormányzatát és polgármester-választási jogát, s bár jórészt megmaradt az állami bevételek központosítása, de az önkormányzatok központi bevételekből való támogatásának kialakult a viszonylag jól kiszámítható rendszere. Az viszont igaz, hogy Budapesten ezt az önkormányzati elvet szélsőséges módon valósították meg. A kerületek igen nagy hatáskört kaptak, s a főváros önkormányzatának már akkor sem volt kellő hatalma. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy ez súlyos hiba volt. Attól tartunk, hogy emiatt közvetetten e cikk egyik szerzője (Szelényi) is felelős. A főváros önigazgatási rendszerének kidolgozásában a fiatalon meghalt Vági Gábornak is jelentős szerepe volt, márpedig Vági egy rövid ideig Szelényi tanítványa volt – egyike a legkiválóbbaknak. Úgy tűnik, hogy Vági a Szelényi, Bibó és Erdei által inspirált önigazgatási „mániáját" túlságosan komolyan vette. Pedig Szelényi saját amerikai tapasztalatai alapján a problémát akár előre is láthatta volna. Egy sikeres nagyváros működéséhez szükség van egy „metropolitán" – azaz centralizált nagyvárosi – kormányzatra is. Ez például Los Angelesben szinte teljesen hiányzik, ami hatalmas problémákat okoz. Lehetetlen kialakítani a tömegközlekedés rendszerét, ha ebben az egyes városrészeknek vétójoguk van. Az adott esetben

például úgy, hogy nem engedik be a földalattit, nehogy az elit városrészekbe a szegények is bejuthassanak. Az ellenpélda New York városa, amely a problémát sokkal jobban oldotta meg. Ugyan a város öt városrészének van valamelyes önkormányzata, de a város egészének is van döntésképes, metropolitán kormányzata. Jobb lett volna, ha Budapesten a főpolgármesternek és hivatalának több, a kerületi polgármestereknek és hivatalaiknak kevesebb jogkört adtak volna. Ugyan Budapest még ma sem Los Angeles, de a New York-i minta hasznosabb lett volna 1990-ben.

Most nézzük az emberi jogi, szociális és etnikai kérdéseket! 2010 után, amikor a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) egyik fő célpontja az önigazgatási rendszer lett, kényes ügy azt hangsúlyozni, hogy emberi jogi, szociális és etnikai kérdésekben sem biztos, hogy a helyi döntések helyesebbek, mint amit ezekben a kérdésekben egy előrelátó, emberséges központi kormányzat képviselne. Kezdjük ennek kifejtését Gyöngyöspata esetével. A 2000-es évek elején Gyöngyöspata lakosságának mintegy 12 százalékát tekintették románnak a faluban lakó nem romák. A roma gyerekek túlnyomó többségét „kisegítő osztályokba" utalták, ami a község nem roma többségének helyeslésével találkozott. A romák a diszkrimináció miatt bírósághoz fordultak, s a több fokon (tehát nem helyi, hanem megyei, illetve országos szinten) elvégzett bírósági eljárás után végül is a romáknak számottevő kárpótlást ítéltek meg. Ezzel Gyöngyöspata többségi, nem roma népessége nem értett egyet. Ironikus, hogy a kormányzat, mely általában a községi-városi önkormányzatok korlátozására törekszik, helytelenítette, hogy – Orbán Viktor szavaival – „amíg a többség keccsöl egész nap", a kisebbség munka nélküli jövedelemhez jusson. A gyöngyöspatai történet jól mutatta, hogy emberi jogi, etnikai kérdésekben a helyi döntés lehet rossz, s ahhoz képest az országos szintű bírósági állásfoglalás korrekciós szerepet tölthet be, még akkor is, ha az országos kormányzat ebben a konkrét ügyben inkább a helyi véleményekkel értett egyet. Egyébként a miskolci gettóvizsgálatok is azt mutatták, hogy sokszor nem szerencsés etnikai ügyeket a helyi önkormányzatra bízni.

Itt rövid kitérőt tennénk az amerikai helyzetre, hogy megmutassuk, a fenti ellentmondás egyáltalán nem kelet-európai vagy magyar sajátosság. A föderális berendezkedésű Egyesült Államokban hosszú története van annak, hogy a helyi rasszizmusokkal szemben éppenséggel nem helyi, hanem szövetségi szintű beavatkozásra van szükség. Így volt ez már a polgárháború idején is. Az északi államoknak háborúval kellett rákényszeríteniük a déliekre, hogy szabadítsák fel a rabszolgákat, majd az 1960-as években ismét Washington közbeavatkozására volt szükség, hogy a déli államok az iskolák integrációját elfogadják és szélsőséges rasszista politikáikat (külön illemhelyek bőrszín alapján, külön ülések a tömegközlekedésben feketék és fehérek számára, stb.) feladják. Ez a konfliktus az Egyesült Államok megalakítása óta él. John Adams, az USA második elnöke „föderalista" volt, s nagyobb szerepet szánt a központi kormánynak, alelnöke, az úgynevezett „demokratikus republikánus" Thomas Jefferson viszont a tagállamok autonómiáját képviselte, és Adamsot zsarnoksággal vádolta. Ebből az adminisztráción belüli harcból Jefferson került ki győztesen (ő lett az USA harmadik elnöke), de a konfliktus a mai napig nem oldódott meg. Mai szóhasználattal élve, a demokraták inkább föderalisták, a republikánusok pedig inkább önigazgatáspártiak. Ezek a konfliktusok úgy-ahogy kezelhetők, amíg van egy közmegegyezéssel elfogadott alkotmány és független alkotmánybíróság. Ezzel együtt a mai napig ez a konfliktus az amerikai napi politika egyik kulcskérdése, s ezt jól mutatta a 2020-as elnökválasztás is. E tekintetben nincs sok különbség

az amerikai és a magyar helyzet között. Könnyen lehetséges, hogy a 2022-es magyarországi választás kulcskérdése az lesz, hogy a romaellenes retorikával fellépő Jobbik milyen mértékű befolyást tud szerezni az Orbán-rezsimmel szemben álló ellenzéki szavazók körében.

Bár a parlamenti kétharmaddal elfogadott és ezért társadalmilag (mondjuk népszavazással vagy egy szabadon választott alkotmányozó által) nem jóváhagyott magyar alaptörvény emberi jogi kérdésekben nincs messze az európai normáktól, de az Alkotmánybíróság nem elég független a végrehajtó hatalomtól. S még ha az AB merne is a végrehajtó hatalommal szembeni döntéseket hozni (a Kúria a gyöngyöspatai ügyben ezt megtette), a végrehajtó hatalom a parlamenti kétharmados többségével bármilyen törvényt, akár az alaptörvényt is megváltoztathatja (ezt is megtette Gyöngyöspata esetében).

Mondandónk lényege: nem egyértelmű, hogy a lokális vagy az országos szinten meghozott döntések méltányosabbak-e emberi jogi és szociálpolitikai szempontból. Ennek eldöntése mindenkori társadalmi harcok kérdése. Mintha ma Magyarországon a döntések centralizációja, a „körzetesítés" leginkább a végrehajtó hatalom erősítését szolgálná. Mint Gyöngyöspata esete jelezte, a NER végrehajtó hatalma, ha politikai érdeke – a következő választáson várható szavazatok száma – úgy kívánja, nem fog kiállni az etnikai kisebbségek – a mi esetünkben a romák – jogai mellett. Az illiberalizmus ideológiája – az etnikailag homogénnek konstituált „nemzet" érdekeinek elsődlegessége – is konzisztens ezzel a pragmatikus politikai érdekkel. Romaügyben tehát rosszul vizsgázott az ország – a politikai elit is meg a közvélemény is. 1989 óta a cigányok helyzete keveset javult, sok fontos dimenzióban pedig egyenesen romlott. Azt is tényként fogadjuk el azonban, hogy ezen a téren a hozzánk hasonló helyzetű országok, Szlovákia, Bulgária vagy Románia ugyancsak kudarcot vallott a romakérdés megoldásában.

Az önkormányzatiság a rendszerváltás első két évtizedének „szent tehene" volt. Direkt módon senki nem támadta az önkormányzatokat, de az igaz, hogy nagyon korán megkezdődött valamiféle technokrata „újrakörzetesítés". Ez felgyorsult az elmúlt évtizedben, különösképpen miután a 2019-es önkormányzati választásokon előretört a NER ellenzéke több városban is. Az újrakörzetesítés friss példája az a jogi szabályozás, amely a közel 6500 házi és gyermekorvosi rendelőt mintegy ezer praxisközösségébe vonná össze. Az érvek az országos településhálózati tervhez hasonlóan technokratikusak. Ha a törvény szellemét a gyakorlatban valóban alkalmaznák – tanulmányunk másik szerzője, Mihályi Péter szerint belátható időn belül erre nem kerül sor –, akkor egy praxisban négy-öt orvos és hasonló számú kisegítő személyzet egy fedél alatt fog dolgozni. A jogalkotó szándéka szerint így magasabb lesz az ellátás színvonala, csökkennek a költségek, s mindkettőben lehet igazság. Lehetséges, hogy a rendszert kidolgozó belügyminisztériumi szakértők így akarják megoldani, hogy legalább papíron minden kis faluban legyen „kötelezően illetékes" háziorvos. Ámde a praxisközösségek kialakítása a háromezer magyar falu jelentős részét háziorvosi ellátás nélkül hagyná. A háziorvosokra leginkább rászoruló időseknek és betegeknek nincs autójuk, a vidéki tömegközlekedés gyengécske. Így autó nélkül sokuknak nehézkes – vagy lehetetlen – eljutni ilyen praxisközösségekbe. Valószínű, hogy az egészségügyet fenntartó államnak kevesebbe kerülne, ha 6500 rendelő helyett csak ezret kellene fenntartania, a távolabbi háziorvoshoz jutás emelkedő közlekedési költségeit ugyanis a betegeknek kellene viselniük. Valóban olcsóbb lenne, de kinek?

Utolértük Ausztriát?

Tény, hogy 1989–1990-ben még a pesszimisták is azt remélték, hogy a rendszerváltás ára nem lesz annyira magas, mint amekkorának ténylegesen bizonyult. Nagyon széles körben – a taxisofőrtől a közgazdász-akadémikusig, az NDK-tól a Szovjetunióig – általános volt az a vélekedés, hogy a szocialista gazdasági rendszer olyannyira diszfunkcionális (köznyelvien: annyi hülyeség van benne), hogy pusztán ezen elemek kihagyása önmagában is garancia a gyors növekedésre és a jó munkahelyek fennmaradására. Nagyon nem ez történt. Magyarországon – például – négy év alatt összesen 18 százalékkal csökkent a GDP, a munkanélküliségi ráta pedig 2 százalékról 10 százalékra nőtt az 1989-et követő hat év során.

Azt azonban az érintettek és a csalódottak nemigen láthatták át, hogy ezt a két csapást nem a rendszerváltás okozta. Hanem fordítva: a csődközeli gazdasági helyzet kényszerítette ki a rendszerváltást – maradva a fentebbi szófordulatnál – az NDK-tól a Szovjetunióig. Azt sem lehetett világosan átlátni az első évtizedben, hogy a rendszerváltás legfőbb vesztesei Magyarországon a falun élők milliói lesznek, akik annak lettek a közvetlen áldozatai, hogy a kárpótlással és a nagyüzemi, állami mezőgazdaság szétverésével egyik hónapról a másikra 800 ezer agrár-ipari-adminisztratív és szolgáltató munkahely tűnt el faluhelyen. Azért is nehéz volt ezt akkor átlátni, mert a szocialista gazdálkodás utolsó két évtizedében mindenkinek úgy tűnt, hogy az agrárgazdálkodás akkori magyar modellje – a téeszek és állami gazdaságok együttélése a háztájival – remekül fog működni a demokratikus, szabad és a külvilág felé nyitott piacgazdaságban is.

A rendszerváltás első évtizede sok fájdalmat okozott, de alapvetően mégis sikertörténet, s azon belül éppenséggel magyar sikertörténet is. Az alábbi táblázat az összehasonlítás szempontjából releváns országok egy főre jutó GDP-adatait veti össze oly módon, hogy láthassuk, mennyire sikerült a jelzett három évtizedben közeledni az osztrák termelési színvonalhoz. 1989-ben Szlovénia fejlettsége volt a legközelebb Ausztriához, a magyar adat 42 százalék volt. A rendszerváltást követő első évtizedben majd minden ország jelentősen visszaesett az Ausztriával való összehasonlítás tekintetében – egyedül a lengyel gazdaság volt képes valamelyes felzárkózásra (35-ről 37 százalékra). Utólag ezt az időszakot nevezte – igen találóan és nagyon korán! – Kornai János transzformációs visszaesésnek. A második és harmadik évtizedben viszont mindenütt végbement a felzárkózás.

Az időszak egészét tekintve csak Szlovénia esetében láthatjuk azt, hogy Ausztriához képest a három évtized során összességében visszaesés ment végbe (76-ról 68 százalékra). Nem mellesleg ez a viszonylagos sikertelenség lehet az egyik magyarázata annak, hogy Szlovéniában 1990 óta tizenhat koalíciós miniszterelnök váltotta egymást az ország élén. És valószínűleg az sem véletlen, hogy a közelmúltban éppen a szlovén kormányfőnek, Janez Janšának jutott eszébe újra átrajzolni a feloszlott Jugoszlávia belső és külső határvonalait.

A 2002-es választásra készülve az első Orbán-kormány – amelynek gazdasági-politikai teljesítménye 1998 és 2002 között hasonló volt az előző két posztkommunista kormányéhoz – elkezdett túlköltekezni, s ezért a kampányban a Medgyessy Péter vezette MSZP-nek nem volt sok választása, mint túlígérni a túlzott ígéreteket. Ezzel nyert! Medgyessyt és Gyurcsányt mentegetve ma is úgy gondoljuk, hogy a „jóléti rendszerváltás” gondolata időszerű volt. A korábbi években túl sokan túl sokat fizettek az újkapitalizmus kialakításáért. 2002-ben,

amikor az olajboom miatt olcsó volt a hitel, külföldi kölcsönt felvenni sem volt irracionális. Az igazi baj abból lett, hogy a kádárista „osztogató" mentalitás mögött nem volt „fosztogató" intézményrendszer (hogy egy Liska Tibortól átvett metaforát variáljunk). A felvett kölcsönökből a krónikusan alacsony foglalkoztatási szinten levő gazdaságban nem új munkahelyeket teremtettek, hogy kialakítsák a fenntartható jóléti államot, hanem a szavazóbázis hűségét jutalmazták az államadósság terhére. Medgyessy Péter – immáron miniszterelnökként – egy alkalommal úgy fogalmazott, hogy nincs rendben ugyan a magyar gazdaság, de az egyensúlytalanság mértéke „elviselhető". Elviselhetőnek elviselhető is volt, csak éppen az ország nettó külföldi adóssága – GDP arányosan – 15 százalékról 2010-re 56 százalékra nőtt.

Ám közben mindenféle – nem éppen történelmi jelentőségű vagy elvi belpolitikai csatározások miatt – elkerülhetetlenné vált egy politikailag szükséges, de botrányos, sokak számára ellenszenves módon véghez vitt Medgyessy–Gyurcsány-személycsere 2004-ben. Ezt követte a 2006-os választási győzelem után a szerencsétlen és rosszul kommunikált, zárt körben elhangzott Gyurcsány-beszéd, melynek hangfelvételét Orbán emberei szerezték meg, s amit azután 2006 és 2010 között a jobboldali propagandagépezet gátlás nélkül felhasznált annak a globális, politikai-kulturális háborúnak az elindításához, amelyben ma is nyakig benne vagyunk. Mindezzel együtt is igaz az a Bauer Tamás által megfogalmazott állítás, miszerint a „magyar nép története során soha nem élt olyan jól és olyan szabadon, mint 2006-ban". Ámde, ha a gazdaság külső egyensúlyát nem is, a belső egyensúlyt a költségvetési hiány lefaragásával muszáj volt helyreállítani, így a vészfékek behúzásával „sikerült" egy évvel a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság előtt összehoznia egy belgazdasági recessziót. Bár Bajnai Gordon 2009-re – úgy-ahogy – rendbe tette a költségvetést, ennek viszont megint csak nagy társadalmi ára volt, így végeredményben ez a rendrakás is hozzájárult a jobboldal 2010-es kétharmados győzelméhez.

1989 és 2010 között, vagyis az első két évtizedben Lengyelországban és Magyarországon úgy tűnt, liberális demokrácia és jogállam van kialakulóban, míg Romániában és Bulgáriában a korábbi kommunista elit szerzett politikai hatalmat, s hozott létre egy korai „maffiaállamot" (mindez sokszorosan igaz Oroszországra, Ukrajnára és Belaruszra). Szó sem volt arról, hogy Magyarország a külvilág szemében éltanulóból sereghajtóvá vált volna. Ebben – mind politikai, mind gazdasági téren – nagy szerepe volt az ideáramló külföldi tőkebefektetéseknek, amiben Magyarország éppenséggel a régióban az élen járt (s amiben volt szerepe a Kádár-korszak egészében félresikerült, de mégis részben piacpárti részreformjainak). 1997-ben a NATO-csatlakozásról, 2003-ban az EU-csatlakozásról volt népszavazás, az igenek aránya mindkét esetben 80 százalék felett volt. Mintha vége lett volt a „zsákutcás történelemnek", s végül annyi bizonytalankodás után Nyugaton kötött ki „komp-ország". Mindezek ellenére sokatmondó tény volt, hogy a részvétel egyik népszavazáson sem érte el az 50 százalékot, ami bizonyára valami olyasmiféle üzenet volt a választásra jogosultaktól, hogy „bennünket ez az egész nem nagyon érdekel". Annak ellenére, hogy a második évtized az Ausztriához mért felzárkózás szempontjából jól sikerült (ld. a táblázatot a GDP alakulásáról), ám a 2007–2008-as nemzetközi pénzügyi válság mégis megakasztotta a növekedést, és ezért 2009-ben és 2010-ben (vagyis éppen a választás előtt) ismét 10 százalék fölé emelkedett a munkanélküliségi ráta.

Az utolsó, a harmadik évtized megítélése bonyolult. Orbán Viktor egy viszonylag jó állapotban levő gazdaságot örökölt, ennek ellenére neki is sikerült 2012-ben recessziót produkálnia,

amikor a világgazdaságban éppenséggel parádés fellendülés volt. 2017 és 2019 között viszont a magyar gazdaság a maga 4,1 százalékos növekedési ütemével felzárkózott a legsikeresebb kelet-európai gazdaságokhoz. Ebben persze nagy szerepet játszottak az EU-támogatások és a külföldön dolgozó magyarok hazautalt jövedelmei is, de imponáló volt a munkanélküliség csökkenése (2019: 3,6 százalék) és a foglalkoztatási ráta emelkedése is. Az Eurostat szerint a 15–64 éves korúak között 2011-ben Magyarországon a foglalkoztatottak aránya 62,4 százalék volt, szemben az európai 70,5 százalékkal. De 2019-ben a magyar foglalkoztatottság már 72,6 százalék volt, ami csaknem azonos a mostani európai átlaggal, ami 73,4 százalék. Más kérdés, hogy mennyire hihetők a magyar adatok. Lehet, hogy a növekvő magyar foglalkoztatási rátában nagy szerepe volt a közmunkának és a külföldön munkát vállalóknak, de a változás túlságosan nagy ahhoz, hogy azt csak statisztikai trükközésnek véljük. Egészen a koronavírus-járványig a magyar gazdaság teljesítménye jó volt, csökkent az államadósság rátája, majdnem kiegyensúlyozott volt a költségvetés, alacsony volt az infláció, és számottevően nőttek a bérek. Magyarország a közép-európai átlaghoz hasonlóan szerepelt.

Az európai félperiféria

A magyar tudományos és közgondolkodásban nem ritka „önpusztító” magyar habitusról beszélni/írni. Ennek kapcsán a magyar öngyilkosságok történelmileg magas arányát használják ennek egyik indikátoraként. Igazuk van, a társadalomkutatók az országot egy évszázadon át az egyik legnagyobb öngyilkossági rátával jellemezték, de ez az utóbbi évtizedekben alapvetően megváltozott. Az egyik ok – amiről kevesen tudnak – statisztikai jellegű. Amíg a Szovjetunió fennállt, a 15 tagállam adatait külön-külön nem hozták nyilvánosságra, így az átlagszám mögött nem látszott, hogy több tagállamban – így például Oroszországban, Kazahsztánban és Belaruszban – mindig is magasabb volt az öngyilkossági ráta, mint Magyarországon. Vagyis valójában 1989 előtt sem volt Magyarország világelső. Részben ennek is köszönhetően a legfrissebb WHO-adatok szerint a százezer főre eső öngyilkosságok száma már az európai átlag alatt van. Az európai átlagot a WHO 15,4-re becsülte, a magyar rátát pedig 13,6-re. A világ 183 országa között Magyarország így is az „előkelő” 35. helyet foglalta el, de messze elmaradt Oroszországtól (ahol az adat 26,5), akár Belgiumtól és Svédországtól is. Igazi „öngyilkos nemzet” vagyunk, s e tekintetben jobban szerepelünk, mint a fociban, de végül fel kell vetnünk a kényes kérdést, mennyiben mondhatjuk, hogy ezt – az önpusztítási hajlamot – értelmes dolog-e „nemzeti habitusnak” nevezni.

Lehet úgy érvelni, hogy az egészségre ártalmas életmód – például az alkoholizmus is – az öngyilkosság egy formája. Tény, hogy a rendszerváltást a legtöbb országban drámai halálozási hullám követte, s ez leginkább a 40–60 éves férfiak között pusztított. Sokan úgy gondolták, hogy emögött a munkanélküliség növekedése s az ezzel összefüggő, fokozódó alkohol- és cigarettafogyasztás állt. Ez kimagaslóan magas volt Oroszországban, de a 90-es évek elején volt hasonló jelenség Magyarországon is. Csakhogy – és ez nagyon lényeges kiegészítés – valójában a várható élettartam csökkenése a kelet-európai szocialista országokban a teljes férfilakosság tekintetében az 1960-as évtized közepén kezdődött, és a trend éppen az 1990-es évek elején fordult ellenkező irányba (Magyarországon 1994-ben). A várható élettartam hosszú

távú trendje még mindig nem megnyugtató, de annyi biztos, hogy a rendszerváltást követő évtizedek során nem a rossz, inkább a jó irányba mozdult el a mutató. 2019-ben a férfiak 7,4 a nők 5,5 évvel éltek tovább, mint 1989-ben.

Összefoglalva a gazdasági fejlődés eredményeit és kudarcait, szerintünk sokkal pontosabb a félperiféria nyomorúságáról beszélni (mint ahogy ezt Berend T. Iván tette évszázados adatok alapján), mint a magyar önsorsrontás fogalmához ragaszkodni. Ahogy fentebb már megfogalmaztuk: „Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része. És máig az maradt." A félperifériás lét alapjában véve földrajzi tény, azt fejezi ki, hogy Magyarország fizikai értelemben évszázadok óta távol van a világgazdaság mindenkori centrumától. Akkor is távol voltunk, amikor a Földközi-tenger régiója volt a világgazdaság közepe, meg akkor is, amikor a világkereskedelem központja az Atlanti-óceán két partján volt. Nem volt szerencsénk akkor sem, amikor a KGST tagjai voltunk négy évtizeden át. És ez most sincs másképpen, amikor a világgazdaság legdinamikusabban fejlődő térsége a Csendes-óceán délkelet-ázsiai része. A mi szomszédságunkban, vagyis Kelet-Európában az egy főre eső GDP 1990 és 2018 között csak megduplázódott, Délkelet-Ázsiában a háromszorosára nőtt.

Didaktikai értelemben a „nemzeti habitus" fogalmának bevezetése előrelépés a nemzeti karakter fogalmához képest. Ez utóbbi valami örökletes, ha tetszik, akár genetikai meghatározottságra utal. Ha jól értjük Bourdieu-t – aki ezt a fogalmat bevezette –, arról van szó, hogy az embereknek a világban különféle diszpozíciók között kell navigálniuk, s megtanulják az ennek megfelelő játékszabályokat. A habitus a játékszabályok ismerete. Mi két módosítást javasolnánk a nemzeti habitus fogalmához.

1. Egy-egy társadalom globális helyzete nem nemzeti, hanem regionális. Mi ugyan nem vagyunk a világrendszer-elmélet doktriner hívői, de Magyarország és az egykori kelet-európai szocialista blokk országai (bizonyos mértékig még Kelet-Németország is) valóban a világgazdaság félperifériáján helyezkedtek és helyezkednek el. A félperifériás helyzetnek van néhány „játékszabálya", amelyektől nem könnyű elszakadni. Itt a történelem valóban zsákutcás volt. Elismerjük, hogy ebből a helyzetből egy-egy országnak bár nem lehetetlen, de nagyon nehéz kitörnie. Ebből a félperifériás helyzetből következik a „komp-ország"-viselkedés is. Az európai félperifériás országok szeretnének felzárkózni a „fejlett Nyugathoz", de ez nem vagy csak kis mértékben sikerül. Emiatt – vagy részben emiatt – közülük több ország is flörtölni kezdett Oroszországgal és Kínával, egy másik metaforát használva, „keleti nyitás"-sal kísérleteznek. Ebben Magyarország élen jár, de ott van a nyomában Szerbia, Bulgária, Szlovákia és Csehország is. A nagy kivételek Lengyelország és a balti államok. Mi ezek alapján tehát inkább a félperifériás országok sajátos habitusáról és nem nemzeti habitusokról írnánk.
2. Minden társadalomban sokféle diszpozíció van, s attól függően, hogy ki hol helyezkedik el az országán belüli társadalmi struktúrában, illetve a globálisan nyitott világban, a sikerhez (vagy akárcsak a túléléséhez) sokféle játékszabályt kell megtanulnia. Ezért az emberek egyidejűleg sokféle habitussal rendelkeznek. Egy másik lapra tartozik, hogy – mint arra a magyarországi romakérdés kapcsán utaltunk – meg kell jobban ismerkednünk a „szegénység kultúrája" fogalommal. Ezt a terminust mexikói etnográfiai munkája során Oscar Lewis alkotta meg fél évszázaddal ezelőtt, és leírta, hogy milyen játékszabályokkal, mondjuk habitussal, tudnak az objektíve szegénységbe kerülők „túlélni". Ez a habitus

persze esetleg a szegénység újratermelésének egyik mechanizmusává is válhat. De Lewis értelmezésében a lényeg az, hogy nem a kultúra hozza létre a szegénységet, hanem fordítva: a szegénység problémájára adott válasz, amit érdemes sajátos szegénységi kultúrának nevezni. Az már egy másik dolog, hogy az egyébként nagyszerű konzervatív amerikai szociológus, Charles Murray ezt feje tetejére állította, mondván, hogy a kultúra okozza a szegénységet. Nem pénzt kell adni a szegényeknek, hanem a megfelelő kultúrát kell „beléjük nevelni". A magyar romák gyakran hasonló „habitussal" válaszolnak a nyomorukra, mint a mexikói (és nem roma magyar) szegények. Ilyen például a rendkívüli egalitarianizmus, a kiemelkedőkkel szembeni gyanakvás, a bajba került rokonaik iránti rendkívüli szolidaritás (befogadják a hajléktalant, ha máshol nincs hely, akkor a konyhában alszik majd, az utolsó szelet kenyerüket is megosztják az éhezővel). Ez meghatározó habitus, de ebben nincs semmi „nemzeti".

***

Összefoglalás: nem minősítjük hanyatlónak sem a globális kapitalizmust, sem a liberális demokráciát, amit hamarosan világméretű szocializmusnak (rad-bal predikció) vagy valami etnonacionalista rendszernek (rad-jobb predikció) kellene felváltani. Trump elnök bukását ebből a szempontból mérföldkőnek látjuk: Amerika négy év után visszafordult a Trump által képviselt etnonacionalista irányból. Abban sem hiszünk, hogy a permanens gazdasági növekedést és a növekvő szociális egyenlőtlenségeket féken kellene és/vagy féken lehetne tartani. Magyarországon az elmúlt harminc év magyar fejlődése tényleg elmaradt a várakozásoktól, az utóbbi tíz év illiberális fordulatot hozott, de mivel a keleti nyitás politikája csak látszateredményeket biztosít, és alapvetően nem tudja dinamizálni a magyar gazdaságot, a „fejlett Nyugat"-hoz való gyors felzárkózás programja továbbra is észszerűnek látszik. Tudjuk, hogy sok baloldali barátunk ezt a felzárkózást prokapitalista ideológiának tekinti, de mi az alternatíva? Proletár világforradalom vagy etnonacionalista internacionálé? Mintha egyik se lenne napirenden.

Van-e értelmisége a Fidesznek?

A *Mozgó Világ* idei, májusi számában van egy érdekes beszélgetés Hajdu Szabolcs, Mélyi József és Radnóti Sándor között arról, hogy van-e saját kultúrája, vagy akárcsak saját kánonja a Fidesznek.[1] Lényegében vita nélkül mindkét kérdésre nemleges választ adtak. Ez bennünket különösen érdekelt, mert egy éve dolgozunk egy hasonló témájú cikken. A kérdésünk az, ami jelen esszé címe („Van-e értelmisége a Fidesznek?"), de a kérdés elválaszthatatlan attól a kérdéstől, hogy van-e a Fidesznek saját ideológiája – ti. abban az értelemben, ahogy a létező szocializmus évtizedeiben ez az ideológia a kommunista ideológia volt, és a pártállam mindent megtett annak érdekében, hogy csak olyanok kerülhessenek értelmiségi pozícióba, akik ezt az ideológiát elfogadták. A kérdéseink tehát nem azonosak, de a válaszaink hasonlóak. Egyelőre nincs egyértelműen azonosítható Fidesz-értelmiség, de az is igaz, hogy az egymást követő Orbán-kormányok már eddig is százmilliárdokban mérhető közpénzt költöttek el arra, hogy legyen. Lehet, hogy 2010 óta nem telt el elég idő?

Először egy bíráló megjegyzést tennénk a *Mozgó Világ* beszélgetésben megfogalmazott pozitív állításra. Az aligha kétséges, hogy a Fidesz kevésbe vevő a „magaskultúrára", mint a szórakoztató kultúrára, de a nyilvánvaló igazság az, hogy a két kultúrának a megkülönböztetése önmagában is igencsak problematikus. A Fidesz szellemi holdudvarának számos ismert figurája vitathatatlanul „népies", de ettől ez a kultúra nem feltétlenül alacsonyabb rendű. Johann Strauss sem volt Richard Wagner, de ettől még művészi teljesítménye elvitathatatlan. A magas kultúra gyanús koncepció, ráadásul a magaskultúra legkiválóbb alkotói között voltak és vannak jobboldali, nép-nemzeti radikálisok is. Itt van mindjárt Wagner zenei életműve és súlyosan problematikus politikai nézetei.

Az eddig felsorolt kérdésekre legalább négy féle válasz forog közkézen. Tanulmányunkban ezeket járjuk körül.

1. Sokan mondják, hogy a Fidesznek nincs elkötelezett, saját értelmisége. Már csak azért sem, mert a történeti tapasztalatok szerint a szélsőséges jobboldali mozgalmakban – így az orbániban is – az értelmiségi szerepe alárendelt, jórészt kiszolgáló jellegű.[2] Sőt vannak, akik azzal érvelnek, hogy az Orbán Viktor által kialakított és magasztos elnevezéssel Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) elkeresztelt jogi-politikai konstrukció[3] kifejezetten értelmiség ellenes.[4] Tény, hogy az elmúlt 13 évben többször is voltak vitathatatlanul értelmiségellenes politikai kampányok: féltucat filozófus professzor alaptalan meghurcolása hűtlen kezelés vádjával (2010-12), az egyetemi autonómiát lábbal taposó kancellári, majd kuratóriumi irányítás bevezetése (2012-től), a magyar színházi kultúra csúcsintézményeinek átjátszása Vidnyánszky Attila kezére (2013-20), a Közép-Európai Egyetem (a CEU) elüldö-

1 Első megjelenés helye *Mozgó Világ* 2023. 7-8. szám.

2 A szerzők köszönettel tartoznak Ungváry Rudolfnak ezért a találó megfogalmazásért.

3 A „Legyen béke, szabadság és egyetértés" kezdetű politikai nyilatkozatot (Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata) az Országgyűlés 2010. június 14-én, pár héttel a választások után fogadta el, de azt csak a kormánypártok szavazták meg.

4 Lásd Csillag István közelmúltban megjelent esszéjét („Lesz magyar bányászjárás?"), *Élet és Irodalom*, 2023. május 5.

zése (2017–19), az MTA kutatóintézeti hálózatának és ingatlanvagyonának einstandolása (2019), az Erasmus diák- és oktatócsereprogram, illetve Unió jövőbeni kutatás-fejlesztési és innovációs politikáját meghatározó Horizont Európa programok beáldozása az EU-val folytatott politikai presztízsharcban (2022-23) stb.[1]

2. Mások számára az evidencia, hogy a Fidesznek van saját értelmisége. Miért ne lenne? Minden párt mögött létezik valamiféle diplomás szakember gárda, enélkül egyetlen napig sem lehetne működtetni egy országot. És miért ne fogadnánk el, hogy akinek egyetemi diplomája van, az definíció szerint szakértelmiséginek tekintendő?
3. De abban a logikában is van igazság, hogy egy végletekig centralizált, egyszemélyi kormányzásban, ahol a vezető rendszeresen nagyívű történelmi beszédeket tart (azaz magára vállalja az ideológia-teremtést), de ugyanakkor a napi politika rövidtávú szempontjai szerint gyakran kész ideológiát váltani, valójában nincs szükség Mannheimmel szólva „szabadon lebegő" valamelyes relatív önállósággal rendelkező, ideológia- és programalkotó értelmiségre. Csak bajt okoznak. Ahogy Schiller Tell Vilmosában olvashatjuk: „*Der Starke ist am mächtigsten allein*."[2] Abban a gondolatmenetben is lehet tehát igazság, miszerint az Orbán-rendszer (és egyéb jobb és baloldali pártszerű tömegmozgalmak) nem ideológia-teremtő, hanem ideológia-alkalmazó. Ez Magyar Bálint álláspontja kezdettől fogva.[3] Vagyis az Orbán-rezsimnek nincs szüksége külső ideológiára, elsősorban nem okos gondolatokat vár el az elitpozíciókba helyezett kádereitől és klienseitől, hanem gesztusokban megnyilvánuló lojalitást (semmiben se kételkedjen, tudjon titkot tartani, folyamatosan konfrontálódjon a Fidesz ellenfeleivel stb.).
4. És végül: néhány éve meglehetősen nagy megrökönyödést váltott ki a Századvég Alapítvány stratégiai igazgatójának, G. Fodor Gábornak az az önleleplező interjúja, amelyben bevallotta, hogy a Fidesz-ideológia kulcs fogalmai – mint például a *Polgári Magyarország*, a *Nemzeti Együttműködés Rendszere* stb. – nem ideológiák, hanem hívószavak. Nem a realitás részei, hanem politikai marketing termékek, kiagyalóik egy percig sem hittek ezekben a fogalmakban.[4] S ha azokra a sajtótudósításokra és városi szóbeszédekre gondolunk, amelyek arról szólnak, hogy Orbán Viktor leközelebbi munkatársai saját gyerekeiket liberális szellemiségű középiskolákba íratják, azután pedig Nyugatra küldik őket alapszakos diplomát szerezni, akkor könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a Fideszes elit több tagja sem gondolják komolyan fennen hangoztatott antiliberális nézeteiket.

Ezeket az ellentmondásokat nem tudjuk egyértelműen feloldani. Úgy látjuk, hogy mind a négy álláspont mellett szólnak nyomós érvek, de vannak ellenérveink is.

1 Erről a hadjáratról részletesen ld. Csillag István cikkét az *Élet és Irodalom* 2023. május 5-i számában.

2 „A legerősebb mindég a magányos." Harsányi Zsolt fordítása.

3 Magyar Bálint (szerk.): M*agyar polip*. *A posztkommunista maffiaállam*, Noran Libro, Bp. 2013.

4 *Magyar Narancs*, 2015. március 8.

Vissza az MDF-hez

Több mint 30 évvel a Fidesz megalakulása után, a mából visszatekintve, mondhatjuk, hogy kezdetben a Fidesznek bizonyosan volt egy, az MDF-től örökölt értelmisége. De közülük sokan – így például Bod Péter Ákos, Csaba László, Jeszenszky Géza, Romsics Ignác stb. –, akik egy ideig, az MDF széthullása után, jobb híján a Fideszben bíztak, idővel elhatárolták magukat Orbántól. Az MDF értelmisége alapvetően mérsékelten jobboldali beállítottságú (konzervatív, vagy éppenséggel nemzeti konzervatív) volt, akiket taszított az MSZP utódpárt jellege, s mint 1994-ben beigazolódott, saját értékválasztásuk szempontjából okkal tartottak az SZDSZ és MSZP esetleges együttműködésétől. Amint a felsorolt nevek is jelzik, az MDF-nek volt „igazi" értelmisége, akik a szakterületükön is tekintéllyel bírtak, de a szűk szakterületükön túlmutató, nagyobb világnézeti kérdésekhez is hozzászóló gondolkodók voltak.

Ezek az MDF-es értelmiségiek a NER jobboldali radikalizálódása során kezdtek elhatárolódni a Fidesztől. Nem mintha az MDF és a liberalizmus kapcsolata korábban felhőtlen lett volna. Ebben szerepet játszhatott a versengés abban, kinek milyen szerepe volt a rendszerváltás előkészítésében. Nem véletlen, hogy a Charta 77 elnevezéssel nyilvánosságra hozott politikai dokumentum 250 magyarországi aláírója nagy többségükben pesti liberális értelmiségiek, jórész a későbbi SZDSZ alapító tajai voltak (pl. Kis János, Rajk László, Pető Iván, Demszky Gábor vagy Konrád György). Sok egykori MDF-es számára különösen riasztó volt Orbán 2015-ös tusnádfürdői beszéde, amely egyfelől egy új típusú, illiberális állam programját vázolta fel[1], másfelől pedig lendületet adott a nemzeti múlt jobboldali átértelmezésének. A Fidesszel sok kérdésben szimpatizáló történészeket különösen irritálta a történelmi tények gátlástalan meghamisítása. Romsics Ignác szavaival: „nemcsak a baloldal kommunista, hanem demokratikus irányzatainak diszkreditálására s ugyanakkor a jobboldal antidemokratikus irányzatainak és személyiségeinek a rehabilitálására irányuló célok is egyre világosabban körvonalazódtak."[2]

A francia forradalom óta azokat szokták értelmiséginek (entellektüelnek) tekinteni, akik szűkebb szakmai szerepükön túlmutatóan alakítani tudták a társadalom számottevő részének világnézetét. Ezek többnyire városiak és liberálisok voltak. Például azért, mert a világnézetek alakítását leghatékonyabban szolgáló napilapok, folyóiratok, könyvkiadók, majd később a rádió- és TV-csatornák székhelyei a nagyobb városokban voltak. A szűk értelemben vett szakmai határok meghaladásának feltétele volt, hogy az értelmiségiek liberálisok legyenek – legalább abban az értelemben, hogy elvetették a tekintélyelvűségre támaszkodó gondolkodást és ragaszkodtak a tényekkel alátámasztható érvekhez.

Az sem szorul bizonyításra, hogy kezdettől fogva, de egyre erősebb mértékben és nyíltan éppen ezzel a városi (főként pesti) értelmiséggel áll szemben Orbán Viktor tábora. Ez jórészt abból eredt, hogy már az MDF, s még inkább a Fidesz vezetősége, nem pesti és nem sokadik generációs értelmiségiekből állt. Személyes emlékeink szerint 1989/90 táján ez kevésbé állt az MDF-re, mint az akkori a Fideszre. Az 1932-es születésű, a rendszerváltás idején 57 éves, a hivatalos nyugdíjkorhatárhoz igencsak közel járó Antall József minden személyes kötődése

1 O. V. saját megfogalmazásában: [A]z az új állam, amit Magyarországon építünk, illiberális állam, nem liberális állam. Nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, mint a szabadság (...) , de nem teszi ezt az ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, nemzeti megközelítést tartalmaz."

2 Romsics Ignác: Két Magyarország? *Mozgó Világ*, 2023. április 15. o.

alapján pesti volt. Értelmiségi létét az is igencsak bizonyította, hogy miniszterelnökként feladatának érezte, hogy történettudományi előadásokat tartson a Parlamentben. Ezt megelőzően viszont, a kommunizmus négy évtizede idején, saját kifejezésével élve „alámerült". Tanárként, muzeológusként úgy dolgozott, hogy a politika szférájában egyáltalán nem, vagy csak alig-alig mutatta meg magát. Ez így volt 1956-ban is. Mint utólag kiderült, Hankiss Elemér korábban bridzsezett vele, de sokan az orvostörténeti múzeum igazgatójának még a nevét sem ismerték. Egészen 1988-ig szakember volt, de kevesen tartották őt „igazi" értelmiséginek. Mint az MDF elnöke kétségkívül azzá vált, bár az MDF-ben is kezdettől fogva volt egy adag anti-liberalizmus és Budapest ellenesség. Ezt nevezte Berend T. Iván korán – s részben nem egészen jogosan – antiszemitizmusnak. Annyi biztos, hogy Antall még a nyíltan antiszemita Csurka Istvánt is elfogadta szövetségesnek – egészen addig, míg a népszerű drámaíró és önjelölt népvezért őt személyében nem kezdte támadni. A Fidesz törzsgárdája viszont kezdettől első generációs, vidéki értelmiségi volt, akik ugyan szóban kezdetben liberálisabbak voltak a liberálisoknál, de zsigereikben mégis volt valamennyi nacionalizmus. Orbán Viktor 1989. június 16-i, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén elhangzott híres beszéde, ami egy nap alatt országos politikussá tette, már akkor is elsősorban a nemzeti függetlenségről (a szovjet csapatok kivonásának követeléséről) szólt, míg a mellette felszólaló, munkásságuk alapján pesti értelmiséginek nevezhető Vásárhelyi Miklós és Mécs Imre beszédükben inkább a szabadságra és a demokráciára helyezték a hangsúlyt.

A mi hipotézisünk az, hogy a korábban MDF-es, majd a Fideszt egy ideig támogató értelmiség elvesztése után – minden más kormányzati hatalomra jutó politikai osztályhoz hasonlóan – a 2010-es választások után a Fidesz nekilátott egy saját értelmiségi bázis felépítéséhez. Csakhogy ezt a folyamatot sokan és jó okkal *klientúra építés*nek látják. És van egy másik baj is: a NER-nek máig nincsenek jól azonosítható ideológusai, gondolkodói. Így – például – aligha lehet az értelmiségi jelzőt megvonni olyanoktól, mint Lánczi András, Tellér Gyula, Schmidt Mária vagy Hegedűs Zsuzsa. De ezek a politikailag aktív értelmiségiek magukat többnyire nem szokták a NER képviselőiként azonosítani.[1] És az is igaz, amit Radnóti Sándor a cikkünk elején idézett „Fapados" beszélgetésben említett meg, hogy a NER ideológiája nagy részben titkos ideológia, amely összekacsintással, utalásokkal mutatja meg magát – például a faji-, etnikai alapú nacionalizmust[2], egy fajta igényt vagy vágyakozást Trianon revíziójára stb.

Akadémiák versenye?

Érdekes, de nyilván a személyükben érintetteken túlmenően csak kevesek által érzékelt tény, hogy az egymással rivalizáló két művészeti akadémia, vagyis a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) tagjai közül 2023. március 15-én a legnagyobb állami kitüntetést, a Kossuth díjat elnyerő 12 alkotó közül öten a Fidesz-kreálta MMA tagjai voltak, miközben az SZIMA tagok közül senki sem kapott ilyen díjat.

1 Ez alól talán egy fontos kivétel van, G. Fodor Gábor, akinek a nyilatkozatára fentebb már hivatkoztunk. Az interjú címe is sokat mondó: „A rendszer igazságait védem."

2 Ld. erről részletesebben Mihályi P. – Szelényi I. : „Fajok? Etnicitás és rasszizmus", *Mozgó Világ*, 2022. 10. sz.

Ennek a különbségnek a megértéséhez érdemes felidézni, hogy mikor és milyen körülmények között jött létre ez a két intézmény. Ezeket egyidőben, 1992-ben alapították. A Magyar Tudományos Akadémia eredetileg tudományos *és* művészeti akadémia volt – alapító tagjai között volt Vörösmarty Mihály és Kazinczy Ferenc, Arany János az MTA főtitkára volt. Ez azzal függött össze, hogy az Akadémiát 1825-ben – amikor a tudományokat Magyarországon leginkább latinul művelték – eredendően a magyar nyelv művelésére hozták létre, Széchenyi ambíciója az volt, hogy a magyar irodalomhoz hasonlóan legyen magyar nyelvű tudomány is. 1945-ben Kodály Zoltán lett az MTA elnöke részben annak okán, hogy Bartók Bélával együtt óriási munkát végeztek a magyar népdalkincs megőrzése érdekében. 1949-ben azonban az akadémiai élet szovjetizálása nyomán megszüntették az akadémia művészet tudományi osztályát, s ezzel minden művészt kizártak az akadémiáról.

Kosáry Domokos, akit 1990-ben, 77 éves korában, a magyar történelemre specializálódott, általános tiszteletnek örvendő tudósként választották meg az MTA elnökének, ezen a felemás helyzeten próbált javítani. S bár nem tudta (lehet nem is akarta) helyre állítani a művészet tudományi osztályt és jeles művészeteket elismertetni az MTA rendes tagjaiként, létrehozta a Széchenyi István Művészeti Akadémiát (SZIMA), ami ugyan tiszteletdíjat nem tudott adni tagjainak, de az akadémikus titulust biztosította. Egy, az MTA-tól független Széchenyi Művészeti Akadémia léte sok tudósnak is tetszett, mert a szocializmus évtizedei során elfelejtődött Széchenyi eredeti szándéka. Az akkori akadémikusok többsége számára az volt a természetes, hogy az MTA a tudósok akadémiája legyen.

Kosáry viszont inkább liberális volt, s nyilván nem véletlenül az SZIMA első tagjai is inkább ebből a körből kerültek ki. Ez nagyon nem tetszett az építész Makovecz Imrének, aki 21 művésztársával nyomban létrehozta az Magyar Művészeti Akadémiát (MMA), aminek – hozzá hasonlóan – a nép-nemzeti ügyekért elkötelezett magyar művészek lettek a tagjai. Ennek az akadémiának az elnöke Makovecz Imre lett, s maradt is élete végéig, 2011-ig. Így a kezdet kezdetétől az, hogy kit választottak az egyik vagy másik akadémia tagjának politikai választás *is* volt. (Igaz, akadtak kettős akadémiai tagok is, de ez kivétel volt.)

Tovább mélyítette az árkot az a 2011-ben született döntés, amellyel az Orbán-rendszer az MMA-t „köztestületté" nyilvánította, tehát ugyanazt a rangot kapta, mint az MTA. Ez ellen még az akkor Fidesz-közeli MTA elnök, Pálinkás József is tiltakozott. De itt nem csak névváltozásról volt szó. A Magyar Művészeti Akadémiához áramlott a pénz (és a hatalom). Ma már a MMA rendes tagjai ugyanannyi havi tiszteletdíjat kapnak életük végéig, mint az MTA tagjai, az SZIMA tagjai viszont nem kapnak egy fillért sem. Az MMA nevezi ki a „nemzet művészeit" is, ezért már havi mintegy 1 millió forint jár. S bár nem kötelező nekik a MMA tagjának lenniük, de levélben kell biztosítaniuk MMA elnökét, hogy a tisztséget elfogadják. Ugyanez a helyzet a Kossuth és Széchenyi díjak után járó nemrég bevezetett szerény havi járandósággal. Azt is csak az kapja, aki az MMA elnökének levélben jelzi, hogy elfogadja az „adományt". Nem nagy ügy, de szimbolikus gesztus, hogy legalábbis nem ellenzik azt a politikát, amit az MMA képvisel.

Nem kétséges, hogy mindkét művészeti akadémiában vannak jó és kevésbé jó művészek, de az sem kétséges, hogy a SZIMA, illetve a MMA legjobb művészei között vannak olyanok, akik a másik akadémia tagságát nem fogadnák el, akár az azzal járó anyagi juttatások elvesztése árán is. Egy konkrét példa. A filmrendező Makk Károlynak felajánlották a „nemzet művésze címet". Töprengett rajta, elfogadja-e. A felesége, aki egy jómódú kanadai hölgy

volt, arra próbálta rábírni, ne fogadja el – van elég pénzük. Végül Makk megírta levelét az MMA elnökének a kitüntetés elfogadásról. Nem lett a MMA tagja, maradt a SZIMA tagjának, de marhaságnak gondolta, hogy ilyen jelképes ügyért ne fogadja el a nemzet művésze rangot s a vele járó igen nagy havi tiszteletdíjat.

Többen úgy gondolták, hogy a SZIMA tagjai jobb művészek, mint akik a MMA-ban vannak. Ebben fontos érvük volt, hogy mennyivel több a Kossuth és Széchenyi díjas a SZIMA-ban. Ez 2010-ig valóban így is volt. A már említett 2023. március 15-i díjkiosztás jelezte, hogy az erőviszonyok változóban vannak. Lehet erre azt mondani, kit érdekelnek a címek. Attól nem lesz valaki értelmiségi, vagy jó művész/tudós, hogy kap Kossuth, vagy Széchenyi díjat. De azért a díj számít, a művészet újabb ágaiban nem feltétlenül tájékozottak – mondjuk az érettségire készülő fiatalok számára.

De még ennél is érdekesebb Kertész Imre kisajátítására tett kísérlet. Bár amikor Kertész Nobel díjat kapott, az állami televízió csatorna híradójában kétségbe vonták magyarságát (magyar származású írónak titulálták). S valóban, Kertész jó ideig Berlinben élt s igencsak kritikus volt a magyar illiberális rendszerrel szemben. Halála előtt a berlini akadémiának adta munkásságának bizonyos jogait, de a Magyar Állam nevében Schmidt Mária meggyőzte őt és feleségét, hogy hozzon létre egy Kertész Imre Intézetet Kertész munkásságának a művelésére. Bár ez a Kertész Imre Intézet Kertész és felesége halála után jött létre (2017-ben), de Kertész és felesége megállapodtak abban Schmidt Máriával, hogy Kertész jogainak jelentős részével (például eddig ki nem adott műveinek a kiadási jogával) a NER-hez most közel álló intézet rendelkezhet.[1]

Kiket nevezhetünk értelmiségnek?

Erre a kérdésre lehetséges egy egyszerű válasz, amire már utaltunk. Leegyszerűsítve azok az értelmiségiek, akik egyetemet végeztek. Ez valóban egyszerű és egyértelmű, s közel áll a magyar nyelvben használt „értelmiség” szó szokásos értelmezéséhez. Csak éppen a lehető legpontatlanabb. A világ legnagyobb zeneszerzői és festőművészei között sok (mondhatnánk a legtöbb) soha nem járt egyetemre. Bach vagy Mozart nem értelmiségi? De ez áll még a költőkre, vagy írókra is. József Attilát nem lehet értelmiséginek nevezni, mert kirúgtak az egyetemről? Mint azt minden magyar megtanulja a középiskolában, a költő maga írta: „én egész népemet fogom nem középiskolás fokon tanítani”. Igaz, mainapság általában kell egyetemet végezni, de vajon Ligeti György azért mondható a 20. század egyik legnagyobb zeneszerzőjének, mert elvégezte az általa nem túl nagyra tartott Zeneakadémiát? Vagy azért volt értelmiségi Konrád György, mert elvégezte a Lenin intézet után az ELTE francia-magyar szakát is? Aligha. Regényei tették jelentős értelmiségivé, s azokat az egyetemi diplomájától függetlenül írta meg.

További probléma mindenkit értelmiséginek nevezni, aki egyetemi diplomát szerez, mert sokan mérnökök, akik a szüleik nyomására iratkoztak be a Műegyetemre, bár őket egész felnőtt életükben csak a zene érdekelte. Lett belőlük átlagos, befolyás nélküli műszaki szakem-

1 Konrád György ügyesen tette, hogy minden szerzői jogát a berlini Akadémiára hagyta, bár lehet, hogy Konrád szellemi hagyatéka Schmidt Máriának nem is kellett volna.

ber. Talán nekik is jobb lett volna, ha zenekritikusi pályára kerülnek. Lehetett volna belőlük értelmiségi, ehelyett hatás nélküli „mérnökök" lettek. (Akadnak ilyenek persze – s növekvő számban – a társadalomtudományok és a humán területek tudósai között is.)

Nagy hibát követnénk el azonban akkor, ha feltételeznénk, hogy értelmiségiek csak azok lehetnek, akik liberálisok. Igencsak vannak konzervatív értelmiségiek (gondoljunk csak Antall Józsefre), de vannak kommunista értelmiségiek (Lukács György jó példa erre), de még fasiszták is (Heidegger) és vannak illiberális értelmiségiek is (nyilván nehéz lenne az értelmiségi minősítést elvenni Lánczi Andrástól). S mit mondhatunk a művészekről? Festők, zenészek, írók is lehetnek értelmiségiek? Közöttük is vannak olyanok, akiket szakértelmiségiként is elfogadnak, mert a „szakma" szempontjából új technikákákat teremtettek, de közben fontos szerepet játszhattak világnézeti kérdések alakításában. Feltétlenül ilyen volt Mozart, Picasso, vagy Turgenyev, magyar vonatkozásban Ligeti és Tihanyi vagy Konrád György és Németh László.

Mindezek után még mindig nyitva marad a kérdés: egy analitikus megközelítésben kiket célszerű értelmiséginek nevezni. Ennek megválaszolása volt az 1973-74-ben kalandos körülmények között Magyarországon megszületett, mintegy 200 oldalas Konrád-Szelényi könyv (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*) nagy ambíciójú célkitűzése. A könyv értelmiséginek azokat nevezte, akiknek *transzkontextuális* (a szűkebb szakmai kéréseken túlmutató, világnézetet alakító) *tudás*át szélesebb körben elismerik. Tanulmányunk hátralévő részében azt járjuk körbe, hogy ebből a félévszázados definícióból mi az, ami ma is érvényes.

Az értelmiségiek szerepe a társadalmi redisztribúcióban

A 60-as évek kései kommunista világában (Magyarországon, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Jugoszláviában, de még a Szovjetunióban is) számos, a szűk szakmáján túltekintő, gondolkodó értelmiségi állt azon reform-kísérletek mögött, amelynek fő célja volt az államszocializmus rendszerét, a központosított tervgazdaságot *racionális redisztribúcióvá* alakítani. A könyv azzal érvelt, hogy a posztsztálinista korszakban a korábban zseniálisnak vélt, karizmatikus sztálinista vezetőre hivatkozó, a döntéseiket a vezérek bölcsességégével igazoló bürokratikus rend döntéseinek a racionalitása igencsak kérdésessé vált. Ez a bürokratikus rend új legitimitást keresett magának. A felsorolt országok politikai vezetői ezért nyitottak az értelmiség felé. Tudományos szocializmust akartak művelni most már belevonva a döntéseikbe az arra legalkalmasabb értelmiségieket. Ugyan a „tudományos szocializmus" kezdettől fogva az államszocializmus ideológiája volt, de annak tudományosságát a szakértelmiségiek körében többnyire nem vették komolyan Ez a 60-as években változott. Sok, s talán a legtöbb értelmiségi számára szimpatikusnak tűnt a tudományos elvek és módszerek által irányított szocializmus. A kor, a 60-as évek tipikus gondolatmenete így hangzott: a szocializmus jó és tisztességes célkitűzés, csak az a baj, hogy a döntéseket ostoba bürokraták hozzák. Minden sokkal jobb lenne, ha a szakmai döntéseket (értsd: a hosszú távú stratégiákat és terveket) „mi", hozzáértő értelmiségiek hoznánk meg. Ezen a gondolati platformon könnyen összeegyeztethetővé váltak a szakmaiság, a patrióta szemlélet és az egyéni karriercélok. Ahogy a 90-es évek első felében közismert, nagy hatalmú gazdasági vezető megfogalmazta „Én magamnak

mindig azt mondtam, hogy nem a kommunista vagy szocialista pártba, hanem az állampártba léptem be. Nem tagadom, volt bennem karriervágy. De ez soha nem párosult mások letaposásával. Számomra csak az volt a döntő, hogy ott legyek a fontos döntések közelében. S ezt a párttagság nélkül talán nem tudtam volna elérni."[1]

Ennek a koncepciónak volt az ideológiája a tervgazdálkodás, a racionális redisztribúció. A szocializmus reformjának ugyanis több változata is volt – például a piaci szocializmus. Azzal ugyanis sokan egyetértettek, hogy több piac segítene a rendszer racionálisabbá tételében. Tulajdonképpen Kornai János korai munkássága is ebbe a gondolati áramlatba illett bele. A szocializmusban túl sok az ipari beruházás. Ha az ipari-nem ipari beruházások arányát a piac logikája szabályozná, akkor a rendszer jobban működne. Kornai hasonlóan érvelt a túlzott centralizáció ellen. Több piaci és kevesebb bürokratikus koordinációval működőképesebb lenne a szocializmus. De még ő sem vetette fel ekkor a tulajdonviszonyok kérdését. Pedig az államszocializmus lényege deklaráltan a termelőtőke állami tulajdona volt. Az államszocializmus lényege, hogy az állami tulajdonban levő vállalatok nyereségét a központ vonja el, s azt a központi akarat szerint – az értelmiség bevonásával vagy éppenséggel anélkül – osztja el. Kornainak is csak a 80-as évek közepén vált világossá (vagy akkor vált lehetővé ezt elmondania), hogy piac által koordinált gazdaság feltétezi a magántulajdon teljes szabadságát. Más kérdés, hogy meddig hajlandó a pártállami bürokrácia teret nyitni az értelmiségieknek. (Kínában ez a kérdés ma is aktuális.)

A legtöbb országban 1968 után (Magyarországon 1972 körül) megindult a bürokratikus rend ellentámadása. Két évtizeddel később az államszocializmus összeomlott, s ezzel megszűnt a racionális redisztribúció rendszere is. Mindezek nyomán a transzkontextuális, orientáló tudásra való hivatkozással hatalomra vágyó értelmiség ambíciója értelmét vesztette. Az idézett könyvben az értelmiség meghatározásában az *orientáló* jelző a döntési hatalom gyakorlására utalt, ami addig volt lehetséges ambíció – még ha soha nem is volt valóság –, amíg az állam által irányított racionális redisztribúció és nem a piaci erőviszonyok irányították döntő módon a gazdasági folyamatokat. Mint az imént kifejtettük, az államszocialista gazdasági rendszer sajátossága, hogy a termelőtőke szinte kizárólag állami tulajdonban van, s természetesen az abból származó, beruházásra fordítható jövedelmekkel is az állam rendelkezik. Polányi Károly nyomán a termelőtőkék ilyen elosztását redisztributív gazdaságnak is szokták nevezni. Van természetesen redisztribúció a piacgazdaságokban is, de az éppenséggel a közösségi vagy fogyasztói javak (és nem a termelőtőkék) újraelosztását jelenti.

Vannak, akik a szabadversenyes kapitalizmusban vagy semmi jövedelemhez nem jutnak, vagy a jövedelmük nem elég ahhoz, hogy a társadalom által méltányosnak minősített életszínvonalat biztosítson a számukra. Ilyen esetekben a választópolgárok úgy dönthetnek, hogy az ő jövedelmüket a magasabb jövedelműektől elvont adókból egészítsék ki. Ezt nevezzük *jóléti redisztribúció*nak. Ennek a mértéke attól függ, hogy a tehetősebbek mennyi adót hajlandóak vállalni. A jóléti újraelosztást gyakorló piaci társadalmakban a folyamatot a politikai osztály végzi. Azt, hogy kik annak a politikai osztálynak a tagjai, akik ilyen döntéseket hozhatnak, a politikai pártok közötti demokratikus verseny dönti el. A politikai osztálynak folyamatosan egyeztetnie kell a különböző érdekek (az egymástól eltérő régiók, magas-alacsony jövedelmű munkavallók, magas-alacsony profithoz jutó tőkések, különböző etnikai, különböző világ-

1 Interjú Csepi Lajossal, az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) vezetőjével, *HVG*, 1991. febr. 16.

nézetű csoportok stb.) között. Ebben a küzdelemben az értelmiségnek nincs igazi hatalma, de a politikai osztályoknak szükségük van a szavazatok megszerzéséhez szükséges ideológiákra, amit értelmiségiektől és értelmiségnek nem feltétlenül nevezhető közszereplőktől (újságíróktól, szakszervezeti és civil aktivistáktól stb.) várnak el.

Lehetnek az értelmiségiek egyben politikusok is?

Erre e kérdésre sem egyszerű választ adni. A politikusok jó része a politika csinálás technikájához ért, de vannak politikusok, akiket szeretünk államférfinak mondani. Ilyen volt például John F. Kennedy, és még inkább testvére, Robert Kennedy. Túl a politikában való jártasságukon, volt egy világos elképzelésük egy jobb világról. És ha már egyszer ennyire tágítottuk az értelmiség szó definícióját, akkor nyilván meg kell említenünk De Gaulle tábornok vagy Winston Churchill nevét is.

De szabad-e odáig elmenni, hogy – kis túlzással mondva – mindenki értelmiségi, akinek a jóisten hatalmat adott? Az ÁVH-s Péter Gábor vagy az 1956 utáni Aczél György is? Lehet-e a mai Orbán Viktort értelmiségnek nevezni? Lehetetlen. Aligha kétséges, hogy Orbán Viktornak szándékában áll – és nem is teljesen eredménytelenül –, hogy elfogadják őt értelmiséginek és államférfinek. Úgy kormányoz évtizedeken át mint egy diktátor, de azért nem ölt egyenruhát. Többször kifejtett célja az Európai Unió átalakítása egy jobboldali, laza országszövetséggé, amelyhez csak etnikailag homogén, keresztény államok tartozhatnak. És mégis, bár sok mondandója van a világ nagy kérdéseiről, de nincs olyan diszciplína, amely őt önmagán belül szaktekintélynek elfogadná (mint például a történész Hóman Bálintot vagy a földrajztudós Teleki Pált, akik pályájuk végig megmaradtak szélsőjobboldali, nép-nemzeti radikálisnak, de ettől még elismert tudós voltak a maguk szakmájában). Vagy lejjebb lépve a politikai ranglétrán, lehet-e Deutsch Tamást értelmiséginek nevezni, pusztán azért, mert a budapesti Milton Friedman egyetemen oktatói állása van?

Kiktől lehet a politikában versengő személyek közül a leginkább nagyhatású ideológiát elvárni? Ezzel a kérdéssel máris visszatértünk a „ki az értelmiségi?" kérdéshez, miközben azt feltételezzük, hogy az értelmiségieknek nagyobb a szerepük, mint a népszerű színészeknek, énekeseknek, celebeknek, influenszereknek. A válasz megadásához érdemes segítségül hívni az angol nyelvben használatos kifejezés-párt, a „*professional*" és „*public intellectual*" megkülönböztetését. A public intellectual-ek a társadalom egészéhez, vagy legalábbis nagy részéhez szólnak, a professionals-ök egymással diskurálnak. Vegyük Paul Krugman esetét. Ő egyértelműen public intellectual, szinte minden nap ír cikket a New York Times-ben. Ahhoz persze, hogy hatása legyen, el kellett fogadtatnia magát, mint kompetens professional-t. Először kapott Nobel díjat, mint világszere elismert közgazdász, utána lett csak public intellectual. De a Demokrata Pártnak nagy szüksége is van Krugmanra, amint a republikánusoknak is szükségük van a maguk „ideológusaira".[1] A lényeg: a piacgazdaságban az értelmiségnek nincs lehetősége a saját érdekeinek a kifejtésre (nem lehetnek osztály ambíciói). Ha public intellectual akar lenni akkor el kell döntenie melyik oldalon áll, vagy megmaradhat profes-

1 Ilyen nagytudású és egyben népszerű figura volt – például – a Magyarországon is jól ismert, ugyancsak Nobel díjas, Milton Friedman.

sional-nak. De ha az marad, akkor le kell mondania arról, hogy a társadalmi változásokra érdemi, közvetlen hatása legyen.

Hogy döntheti el egy *public intellectual*, hogy melyik oldalon áll, amikor több oldal van? Itt segíthet nekünk Mannheim Károly „szabadon lebegő értelmiség" (*freischwebende Intelligenz*) fogalma. Ha igaz az, hogy a legkülönbözőbb egymással versengő politikai osztályok maguk keresik a maguk értelmiségét, akkor éppenséggel elképzelhető lenne egy társadalmi osztályokhoz/rétegekhez nem kapcsolódó értelmiség. Mannheim persze azt gondolta ilyen társadalmilag független értelmiség azért jöhet létre, mert anyagilag független. Ilyenek voltak a magyar nemesi származású fiatal földesurak (gondoljunk itt Széchenyi Istvánra), vagy a gazdag zsidó családi hátérrel rendelkező értelmiségiek (ennek jó példája a fiatal Lukács György). Korunkban azonban ritka, szinte nem is létezik ilyen anyagi függetlenség. Van azért ahol létezik – például az orosz milliárdosok között. De Magyarországon ilyen anyagi függetlenség nincs, s mint az akadémiai kitüntetések fentebb bemutatott rendszere illusztrálta, a NER ezt a függőséget ki is használja. Aki állásából él meg és tartja el a családját, annak bizony vigyáznia kell, hogy mit mond, vagy mit ír, hiszen az állását akár el is veszítheti. Ennek ellenére létezik Magyarországon sok-sok, többé-kevésbé szabadon lebegő értelmiségi. Nem véletlen, hogy a Fidesz kormány igyekszik számukra megnehezíteni a külföldi támogatásból fedezett életvitelt. A kormányzat folyamatos harcot vív a civil szervezetek ellen (lásd legutóbb a Magyar Orvosi Kamara elleni támadást), s a CEU ellehetetlenítése szintén ennek a stratégiának volt a része. De amig Magyarország az Európai Unió tagja, az akadémiai függetlenség elleni támadások csak részleges sikereket eredményezhetnek. A CEU oktatóknak vállalniuk kell a rendszeres Bécsbe utazás vagy a kiköltözés terheit. Az egyetemek autonómiáját erősen sértő alapítványi rendszer, a kizárólag kormánypárti tagokból álló 5 tagú kuratóriumok ugyan szinte minden jogot elvettek a szenátusoktól, de egyelőre a kormány óvatos a rendszerkritikus egyetemi értelmiségiek elbocsátását illetően. Az MTA kutató hálózatának az elvonásakor is létrehoztak egy olyan felügyelő szervezetet, amibe az MTA kutatóinak, illetve az MTA közgyűlésének nincs beleszólása, s jobbára kormánypárti személyekből állnak, de itt se következett be a kritikai értelmiség tömeges eltávolítása. Paradox módon az illiberális kormány egyelőre még anyagilag is eltartja a saját kritikai értelmiségét. Más kérdés, hogy ez meddig lesz fenntartható. Feltevésünk szerint ez jórészt az ország és az EU kapcsolatán múlik.

Látjuk tehát, hogy sok érv szól amellett, hogy az Orbán-rendszernek is szüksége van értelmiségiekre. S bár idáig főleg azt hangsúlyoztuk, hogy ezt címek s magas tiszteletdíjak adományozásával próbálják elérni, ennél többről is szó van. Lehet úgy érvelni, hogy a NER-nek is van világnézete. Ennek központi eleme a magyarság hangsúlyozása, a Nyugattal s főleg a kapitalista USA-val szembeni kétkedés, a magyarság keleti gyökereinek a hangsúlyozása. Ezek olyan eszmék, melyekre van fogadókészség a nép-nemzeti értelmiség rangos képviselői között is. Ezért a NER-nek is szüksége van olyanokra, akik transzcendens, nép-nemzeti világnézetet formáló tudással rendelkeznek, s akiknek a hatására összetoborozható volt elegendően sok Fidesz szavazó. Közülük – legutóbb 2,8 millióan voltak, 52 százalék – sokan anyagi érdekeik miatt szavaznak a Fideszre, de nem kevesen éppen a bevándorlásellenes, idegenellenes, Amerika és kapitalizmus ellenes világnézetet hirdető értelmiségiek hatása alatt váltak csaknem vallásos Fidesz-hívőkké. Lehet, hogy nincs sok Fidesz értelmiség, de

még ebben az esetben is szükség van arra, hogy megmagyarázzuk, miért van annyi a Fidesz ideológiáját a magáénak valló szavazó.

Magyar Bálint azzal érvel, hogy a Fidesznek nincs ideológiája. Ez olyan álláspont, mely konzisztens a Fidesznek „nincs értelmisége felfogás”-sal, s van is benne nem kevés igazság. Igen ám, de nem kevés Fidesz hívő, akik osztják a Fidesz felfogását az iszlám ellenességről, akik meg akarják tartani a magyar nemzet etnikai homogenitását, zsigeri félelemmel gondolnak arra, hogy fekete bőrszínű afrikaiak jöjjenek az országba, kitiltanák a gender oktatását az iskolákból, féltik a gyerekeiket a homoszexualitás elismeréséről. Akik hajlamosak a magyarokat inkább keletinek, akár „türknek” tekinteni, s ideológiaként utasítják el a finn-ugor kapcsolatokat hangsúlyozó nézeteket. Lehet, hogy a Fidesznek, mint politikai pártnak, ahhoz, hogy kétharmados többsége legyen, nincs szüksége egy transzcendens világnézet formáló értelmiségre, mert a médiában monopóliuma van, és ideológiájával ellentélétes nézetek képviselőit az állami médiában ritkán engedi szóhoz jutni. Ennek ellenére nem ésszerűtlen azzal érvelnünk, van Fidesz értelmiség is és, közöttük akadnak olyanok is, akik a Fidesz ideológiáját nemcsak magukénak vallják, de véleményüket sokak számára meggyőző módon tudják terjeszteni, vagyis rendelkeznek transzkontextuális, világnézetet formáló tudással.

Összefoglalás

Arra a kérdésre van-e a Fidesznek értelmisége, nincs egyértelmű válasz. A pesti liberális értelmiség válasza egyértelmű „nem”. S ha van a Fidesznek ideológiája (ami önmagában is kérdéses), akkor annak népszerűségét az állampárt médiafölényével magyarázzák. Ezt mi leegyszerűsítőnek tartjuk. Aligha kétséges, hogy a Fidesz szavazók között nagyon sokan vannak olyanok, akik számára a Fideszt igazoló világnézeti elvek meggyőzőek és világnézeti alapon szavaztak a Fideszre (hangsúlyozottan ideértve a vallásos érzületűeket is).

Nem lehet nem észre venni, hogy az Orbán-rendszer 2010 óta nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy megteremtse és bővítse saját értelmiségét. Létrehozta a maga oktatási intézményeit, s arra sok pénzt költ. Jó példa erre az 1995-től politikai *think-tank* feladatokkal működtetett Századvég Alapítvány, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem (NKE), mely 2011 óta formálisan is a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia jogutódja. Dúskál a pénzben a 2021-ben 500 milliárd forintnyi részvényvagyonnal kistafírozott, valójában már 1996 óta létező Mathias Corvinus Collegium (MCC) stb., amely mára elérte 6000-es fős diáklétszámot, és arra is futotta, hogy 90 százalékos tulajdoni részt vásároljanak egy osztrák magánegyetemben, a *Modul Universität Wien*-ben. Bizonyára annak is van jelentősége, hogy az MCC kuratóriumának elnöke, Orbán Balázs 2018–2022 között a Miniszterelnökség parlamenti és stratégiai államtitkára. Ez a másik (csak névrokon) Orbán, 2021-óta a miniszterelnök politikai igazgatója, ami egyebek között azt is jelenti, hogy ő a miniszterelnök valamennyi politikai tanácsadójának főnöke is. Azt viszont csak a jövő fogja megmutatni, hogy magyar viszonyok között, pusztán akaratból és számolatlanul áramoltatott közpénzből lehetséges-e értékteremtő és értékhordozó, ámde egyidejűleg globalizáció-, EU- és NATO-ellenes, illiberális értelmiséget kinevelni. Vagy ipari méretekben csak öltönyös, hiperpragmatikus táskahordozókat lehet gyártani, akiket nem érdekel, hogy milyen iratok vannak a főnökeik aktatáskájában.

Lopták vagy kapták?

A 2022-es választás azon fog múlni, hogy a közvélemény többsége mit gondol a lopásról.[1] Ha betelik a mérték, akkor az Orbán-rezsim meg fog bukni, ha nem, akkor hatalmon marad. A „Fidesz túl sokat lop" gondolat olyan mértékben került a figyelem középpontjába, hogy ehhez képest minden más ügy – a járvány, a jogállamiság, az infláció és az egyenlőtlenségek, a Borkai- és a Szájer-ügy – sokadrangú tényező. Cikkünk célja nem az, hogy megjósoljuk a szavazói percepciók alakulását, hanem az, hogy bemutassuk, amit a magyar közvélemény az „ország szétlopásának" nevez, az nem egyedi eset, más posztszocialista országokban is hasonló folyamatok zajlottak az elmúlt 30 évben. Kicsit messziről indítunk, Max Weber (1864-1920) német szociológus és gazdaságtörténész elméletéből.

Weber szerint a *legális-racionális uralom* alapja a magántulajdon. Erre épül minden liberális demokrácia, de esetenként egyes konzervatív rezsimek is, sőt a nem-demokratikus rezsimek egy részében is szilárd a magántulajdon rendszere. Az ilyen rendszerekben a magántulajdonos vagyonát szabadpiaci versenyben szerzi, annak jövedelmével saját jogán rendelkezik, profitját elfogyasztja vagy beruházza. Ingyen nem kap semmit. A tulajdona eladható, arra kölcsönt vehet fel, és korlátozás nélkül örökölhető. Tulajdonjogának vannak állami-bürokratikus korlátjai. Monopólium megszerzése korlátozható, vagy akár tiltható, az állam az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében a magas jövedelmekre és profitokra progresszív adót vethet ki.

Ami a korábbi, sokezer éves történelmi múltat illeti, Weber két, főként a tradicionális uralmi formáka jellemző tulajdonlást különböztetett meg, melyek bizonyos mértékig léteznek a legális-racionális uralom feltéltelei között is, és – valamennyiünk számára nagy meglepetésként – a 20.-21. század fordulóján felbukkantak a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában is. Ilyen a *prebendális* tulajdon, amely bizonytalan tulajdonlást jelent. Az uralkodó a neki alávetett elitek tagjainak kénye-kedve szerint adja a vagyont (leginkább földeket vagy az adószedés jogát); ezeket tovább örökíteni nem lehet. Pl. teljes mértékben ilyen alapon működtették a szultánok az oszmán birodalmat. A másik forma a *patrimonializmus*. Ilyen esetekben az „úr" vagy az uralkodó múltbeli érdemekért vagy a jövőbeli szolgálat fejében tulajdont ajándékoz a kiválasztottaknak. A kedvezményezett élvezheti ennek a hasznait, a tulajdon örökölhető, de arra hitelt felvenni csak kivételesesetekben lehetett, s annak eladása is korlátozott. Így működött Magyarországon évszázadokon át az *ősiség* és a *hitbizomány* intézménye, de ilyen volt a Horthy-korszak emblematikus új, jogi konstrukciója a *Vitézi Rend* is. 1938 végéig összesen 4400 vitézi telket (505 tiszti és 3895 legénységi) osztottak ki, meglehetősen nagy arányeltolódásokkal: 72 ezer holdnyi területen, átlagosan inkább 5-10, esetenként 10-20 katasztrális hold nagyságban. A szervezet élén, főkapitányi rangban mindvégig maga Horthy állt. Elvben a rend tagjai kötelesek voltak rendkívüli alkalmakkor (lázadás, sztrájk stb.) az államrendészet kiegészítése gyanánt fegyveres karhatalmi szolgálatot ellátni, de a gyakorlatban ilyesmire soha nem került sor.

1 Megjelent az *Élet és Irodalom* 2021. évi július 2.-i számában.

Max Weber terminológiáját használva azt állítjuk, hogy a kommunizmus összeomlása után a kelet-európai posztkommunista rendszerek (még Oroszország is) is nyugati típusú legális-racionális uralom kialakítására törekedtek, de már az átmenet korai szakaszában kiegészítették ezt a tradicionális uralom bizonyos formái. Először a patrimonializmus éledt újra. Ez elkerülhetetlen volt. Kapitalisták nélkül nem lehet kapitalizmust csinálni. Jelcin Oroszországában kineveztek egy új nagyburzsoáziát, oligarchákat, akik egyfelől kvázi magántulajdonosként viselkedtek, de politikai szerepük is meghatározó volt. Putyin ezt megváltoztatta. Az új szabály ez: a vagyon az elnök szolgálata fejében jár. Vagyis az uralmi rendszer patrimoniálisból prebendálissá alakult át. Putyin a Jelcin idején „felnőtt" oligarchákat személye iránti hűségre kötelezte. Akik erre nem voltak hajlandók, azokat korrupciós vádakkal emigrációba üldözte, vagy be is börtönözte. Kínában Hszi elnök is hasonló módon működik. Ő is szívesen használja a korrupció ellenes kampányokat a túlzott politikai ambícióval rendelkező újgazdagok felszámolására és vagyonuknak a hozzá hűségesek kezére való átjátszásra. Jól ismert tény, hogy 1990 és 2010 között a kelet-európai országok nem igazán követték a tulajdonváltás orosz vagy a kínai modelljét. Budapesttől Varsóig az egymást váltó kormányok a privatizációt jelentős arányban a külföldi tőke bevonásával oldották meg.

Jelen írásunk legfontosabb állítása éppen az, hogy mindezek után Magyarország 2010-ben irányt váltott. 2010 után nálunk is megnőtt a prebendális tulajdon szerepe (bár volt példa előtte is erre, főként a nagy pártok „pénztárnokai" esetében). Egyre inkább szemet szúróvá vált a Fideszhez közel állók gyors gazdagodása. Az is kimutatható volt, hogy az ilyen kiválasztott kedvencek a közbeszerzések, az EU-juttatások jelentős részének megszerzése, a földbérlet, valamint az ingatlanpiacon kivívott kedvező pozícióik nyomán váltak és válnak egyre gazdagabbá. Ezeken a piacokon „*számukra lejt a pálya*", és ez egyáltalán nem véletlen. Ezek a speciális piacok ugyanis konstrukciójuknál fogva a mindenkori kormányok által védett piacok, ahol nem kell a profitért a multinacionális nagyvállalatokkal versenyezni. Itt nagyarányú járadékvadászat folyik.

A prebendális tulajdon azonban bizonytalan tulajdon. Simicska Lajos és Spéder Zoltán esete is mutatta, hogy a politikailag túlzott ambíciókkal rendelkezők elveszíthetik ezt a kedvezményezett helyzetüket (akár még vagyonuk jelentős részét is). A második kétharmados győzelem után, 2014-től egyértelművé vált, hogy Orbán a putyini és nem a jelci hatalmi technikát követi.

Magyar Bálint maffia-állam elmélete feltételezi, hogy a prebendalista újgazdagok jövedelmük egy (talán igen nagy) részét a politikai patrónusoknak kell adniuk, akár az is lehet, hogy tőkéjüknek „valódi" tulajdonosai éppenséggel a politikai patrónusok. Erről nehéz, szinte lehetetlen megbízható adatokat szerezni. A prebendalista új vagyonok gondosan „le vannak papírozva". Bár egyes spekulációk szerint Vlagyimir Putyin a világ leggazdagabb embere, de saját adó és vagyon bevallása szerint még a felső középosztályba is alig illik be. Tény ugyanakkor, tény, hogy kedvenc lánya dollár milliárdos. Hasonló a helyzet Hszi elnökkel, aki papíron nem tűnik gazdag embernek, de nővérének dollármilliárdos vagyona van. Magyarország esetében sincs megbízható adatunk arra, hogy Orbán és legszűkebb köre mennyiben részesül az újonnan keletkező vagyonokból, netán nem ők-e a járadékvadászattal megszerzett

vagyon valóságos tulajdonosai. Ha másképp nem. hát úgy, hogy lányok, vejek, édesanyák és édesapák a nyertesei a járadékvadászatnak.

De legújabban, éppen Magyarországon, kialakulóban van a posztkommunista prebendalizmus egy új, innovatív formája, a KEKVA – vagyis a *közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítványok* intézménye. Ennek a lényege, hogy a korábban költségvetésből finanszírozott különböző, főleg oktatási, kutatási és művészeti tevékenységeket ezután alapítványokból finanszírozzák. Látszólag meglepő húzás ez egy olyan kormányzattól, amelyik idáig éppenséggel a korábban privatizált vagyonok visszaállamosítását tűzte zászlójára. Ha azonban gondosabban megnézzük az így létrehozott 33 (!) alapítvány működési szabályait, akkor kiderül, hogy szó sincs valóságos privatizációról, az állam, illetve a politika ellenőrzésének a csökkentéséről. Éppen ellenkezőleg, idáig viszonylagos autonómiával rendelkező intézmények (például egyetemek) autonómiája megszűnik (vagy legalábbis redukálódik) és nő a politika szerepe. Az alapítványok kuratóriuma öt tagból áll, minden tagot a miniszterelnök nevez ki életre szólóan (máris 165 extra-jól fizetett emberről van szó!), akiket csak az országgyűlés 2/3-os többségével lehet visszahívni. Ez így biztosítja, hogy abban az esetben, ha a Fidesz 2022-ben elveszítené a választásokat, politikai kontrolja változatlan maradjon. A közalapítványba elhelyezett tőkék, részvények stb. és egyéb értékek, mondjuk ingatlanok névleges tulajdonosa a közalapítvány, de az alapítvány kuratóriumi tagjai jelentős rendelkezési joggal bírnak a kuratóriumi vagyon felhasználása tekintetében.

Mi a célja a közvagyon közalapítványokba való kimentésének? Semmiképpen sem a kuratóriumi tagok személyes meggazdagodása (ennyiben ez nem a „maffia állam" egy intézménye), a cél nyilvánvalóan az alapítványi finanszírozási intézmények feletti politikai ellenőrzési a kuratóriumi tagokat kinevező hatóság, adott esetben a miniszterelnök bizalmát élvező emberekkel. Egy kis rosszmájúsággal talán még azt is mondhatnánk, hogy 1-2-évvel a választások előtt a most kitalált alapítványi finanszírozás mintegy futótűzként történő terjedése mintegy biztosíték, arra az esetre, ha a kormányzat a következő választásokat el is veszíti, az így finanszírozott intézmények feletti hatalmát megőrizné. Egy esetleges új kormány mozgáslehetőségei viszont nagyon korlátozottak lesznek, hiszen a korábban erre felhasználható közvagyonból alapítványi vagyon lett. (Egyébként ez az alapítványi forma sem teljesen új. Az oszmán birodalomban ismert – és valójában máig létező (!) – jogi konstrukció volt a *vakuf*. Az éppen regnáló szultántól adományként megkapott nagyértékű ingatlanok és földbirtokok tulajdonosai – félve egy következő uralkodó kisajátítástól – igyekeztek ezeket a vakuf névre hallgató vallási alapítványok védnöksége alá helyezni, ezek felett ugyanis a következő szultán nem rendelkezett szabadon. Így a vakufok birtokjövedelmét, vagyonának gondozását örökletessé lehetett tenni. Erdoğán elnök mostanában éppen azzal van elfoglalva, hogy a vakufok egy részét mégis visszaállamosítsa.)

Ennek ellenére az alapítványi finanszírozás mostani, magyar konstrukcióját a prebendális tulajdonlás innovációjának kell tekintenünk. Ehhez talán még az államszocializmusból ismert tulajdonviszonyok is okkal hasonlíthatók. A menedzserek nem voltak a szocialista vállalat tulajdonosai, annak működéséből profitot nem kaptak, ha a vállalatnyereséges volt azt az állam elvonta (jó esetben a sikeres menedzsert prémiummal jutalmazta), ha ráfizetéses lett, akkor azt az állam kifizette. Ez egy sajátos tulajdoni vákuumot hozott létre, 1990-től ezt

volt hívatott a privatizáció kiigazítani azzal, hogy azonosítható tulajdonosokat hozott létre. A közvagyon alapítványi vagyonba való kimentése természetesen nem tekinthető „privatizációnak", a legjobb esetben is csak „kvázi privatizáció", ami egy érdekes posztkommunista formában ismét létrehoz egy prebendális tulajdonosi vákuumot.

Van azonban egy lényeges különbség a mostani és az 1990 előtti helyzet között, és – egyebek mellett – leginkább emiatt nehéz megjósolni a magyar választók közhangulatának jövőbeli alakulását. 1990 előtt a nemzeti vagyon meghatározó része volt egy viszonylag széles, sok ezer fős menedzseri réteg kezében. Napjainkban viszont a nemzeti vagyon és ezen belül a magyar gazdaság vállalatainak messze túlnyomó többsége éppen úgy nyugati típusú tulajdon, mint Ausztriában és az EU más országaiban – vagyis nincs „ellopva". Ha a Fidesz mindent ellopott volna, az ország működésképtelen lenne, és ez bizonyosan Orbán bukásához vezetne 2022-ben.

Számoljunk kerekített adatokkal! Más országok ismert arányaiból kiindulva az újratermelhető magyar nemzeti vagyon nagysága az éves GDP négyszerese lehet. Ez nagyságrendileg 200 ezer Mrd Ft. Ezt érdemes összevetni a 100 (!) leggazdagabb magyar összes vagyonával, amelynek értéke 5500 milliárd forint, vagyis kevesebb, mint 3 százalék. Ez bizony nem sok. Ráadásul semmi alapunk nincs azt feltételezni, hogy ez a 5500 milliárd forint az elsőtől az utolsó fillérig lopásból és mutyizásból származna! Sőt, biztos, hogy nem. Sokakat érdeklő, érzékeny kérdés a földtulajdon és az itt zajló birtokkoncentráció. A számok azonban itt is azt mutatják, hogy a nagy vagyonok is eltörpülnek az ország 4,3 millió hektárnyi szántóterületéhez képest. Mészáros Lőrinc 50 ezer hektáron, Csányi Sándor 40 ezer hektáron gazdálkodik – és ennek a túlnyomó része is bérlet, és nem tulajdon.

Fentebbi érvelésünk során többször is használtuk a „le van papírozva" és a „számukra lejt a pálya" kifejezéseket, miként annyian mások is. Csakhogy, mi ezt a két kifejezést nagyon pontosnak és fontosnak gondoljuk. A történelmi régmúltból feltámasztott tulajdoni formák, a prebendális és patrimoniális tulajdon semmilyen értelemben nem tekinthető lopásnak. Akik a jelenlegi, patrónus módjára viselkedő kormányfő, kormány és kormányzat támogatottjai, azok a tranzakciók túlnyomó részében jogszerűen gazdagodtak meg. Privilegizált helyzetük nem abból adódott, hogy nekik szabad volt lopni, hanem abból, hogy a kormány a jogszabályokat, a közbeszerzési pályázatokat, az ingyenes EU-pénzek szétosztását és a kormányközeli bankok által nyújtott hitelek konstrukcióit is úgy alakította, hogy ők nyerjenek, s ezáltal áron alul vagy akár ingyen is kaphattak vagyont, s amikor ezek a cégek eladói pozícióba kerülnek, akkor járadékvadász módján aránytalanul magas árakat szabhatnak meg.

Senki ne ringassa önmagát és a választóit illúziókban. Tetszik, nem tetszik, nincs lopott vagyon, amit a 2022-es választás után vissza lehetne venni, és ha még lenne is erre mód, annak nagyságrendje nem akkora, amivel önmagában finanszírozni lehetne egy átütő társadalmi és gazdasági reformot. Egy dologra azonban okkal lehet számítani. Ha megbukik az Orbán-rendszer, akkor a 12 év során felhalmozott vállalati vagyon jó része értékét fogja veszteni, amikor megszűnik piacaik eddigi kormányzati védettsége, a monopol-helyzet és az ebből keletkező járadék. Az ebül szerzett jószág egy része ebül fog elveszni.